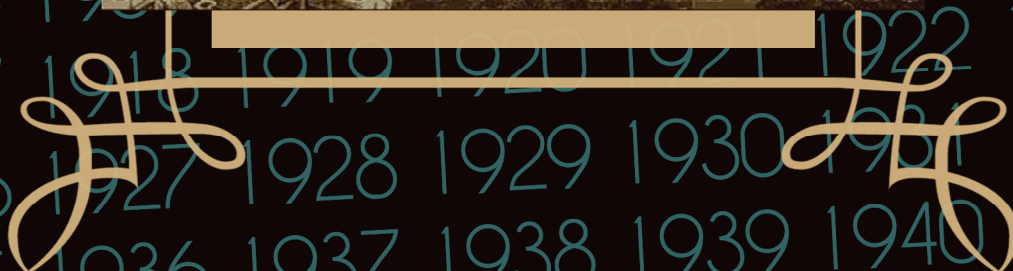

MODERN MAGYARORSZÁG

2016/1

IV. ÉVFOLYAM

MODERN MAGYARORSZÁG

**Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti
Doktori Programjának Folyóírata**

2016. június

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program

Főszerkesztő:

Erdődy Gábor

Szerkesztőbizottság:

Pajkossy Gábor, Pritz Pál, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna

Szerkesztőség:

Manhercz Orsolya (felelős szerkesztő)

Cúthné Gyóni Eszter, Marchut Réka, Szilágyi Adrienn, Tóth-Barbalics

Veronika, Wirthné Diera Bernadett

Közreműködők:

Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Matolcsi Réka, Melkovics Tamás,

Nádasdi Szandra, Püski Levente, Zeidler Miklós, Zádorvölgyi Zita

Kiadó: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Székhely: 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Felelős kiadó: Erdődy Gábor

ISSN 2063-8949

TARTALOMJEGYZÉK

Tisztelt Olvasó!		6
Tanulmányok		
Csajányi Melinda:	<i>Megroppant arisztokrácia, aktív arisztokraták. A magyar arisztokrácia megszűnésének folyamata az 1885:VII. és az 1947:IV. törvénycikk közti időszakban</i>	9
Szeghy-Gayer Veronika:	<i>Sziklay Ferenc és a csehszlovákiai magyar pártok Kultúrreferátusa (1922–1938)</i>	37
Angyal Katalin:	<i>Szegedi Szabadtéri Játékok a Horthy-korszakban</i>	63
Sárándi Tamás:	<i>„... részemre ... megfelelő állást nyújtani szíveskedjék” Álláskérő levelek érvrendszere a katonai közigazgatás időszakából</i>	100
Forrásközlés		
Zádorvölgyi Zita:	<i>„Lábom alatt is kék, felyem felett is kék...” – magyarok kivándorlása Kanadába a 20. század elején. Izsák Gyula naplója jegyzetekkel ellátva – 1. rész (1896–1901)</i>	132
Megvédett disszertációk		
Szécsényi András:	<i>Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon, különös tekintettel a Turul Szövetség tevékenységére Doktori értekezés tézisei, illetve egy fejezete</i>	174

Recenziók

- Lukácsi Katalin: *Egy kisváros és egy kisközösség története Magyarország szívében. Jászberény története a kezdetektől a reformkorig.*
Szerk. Pethő László. 205
- Bern Andrea: *Egy rendhagyó „Wallenberg-életrajz”. Kovács Gellért: Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–1945-ben.* 211
- Szikszai Zsolt: *Vasfüggöny és ami mögötte van. Anne Applebaum: Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése 1944–1956.* 216
- Pál Zoltán: *Modern ideológiatörténet. Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer* 232

Figyelő

- Rosta András: *Egy hadtörténeti tanulmánykötet margójára.*
Glanz-Gewalt-Gehorsam (Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie 1800 bis 1918). Hg. Christa Hämmerle, Martin Scheutz, Laurence Cole. 240
- Fekete Bálint: *Szétszabdalt egységben. Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében.* 255
- Galambos Péter: *Kádár, Ceaușescu és a nemzeti–nemzetiségi kérdés. Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* 262

Beszámolók

Fekete Bálint – Zámbó Lilla: <i>ISHA Budapest: A történész hallgatók</i>	
<i>nemzetközi szövetsége</i>	271
Fekete Bálint: <i>Tanszéki retrospektív. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének egy éve</i>	
<i>(2014/15-ös tanév)</i>	283

Interjúk

<i>„Történéskutató, egyetemi oktató, aki a 19. század történetével foglalkozik.”</i>	
<i>(Pajkossy Gábor)</i>	301
<i>„..... maradt a másik szenvedély.” (Ring Éva)</i>	315
<i>„Nem akarok az értelmiség tanára vagy moralista lenni.” (Anssi Halmesvirta)</i>	337
Számunk szerzői	352

Tisztelt Olvasó!

A *Modern Magyarország* online folyóirat legutóbbi száma különleges ünnepi tanulmánygyűjtemény volt, melyben Doktori Programunk oktatóját, a legendás hírűvé váló szellemi eszmecserék, Teadélutánok szervezőjét és vezetőjét, Pritz Pál egyetemi magántanárt köszöntöttük 70. születésnapja alkalmából.

A mostani szám egyrészt továbbviszi ezt az ünnepi hangulatot, hiszen mindhárom történész interjúalanyunk kerek születésnaphoz érkezett. Ring Éva professzor asszony tavaly, Pajkossy Gábor kollégánk pedig idén tölti be 65. életévét. Ehhez a nagy generációhoz tartozik Tanszékünk vezetője, Erdődy Gábor is, aki ugyancsak idén lesz 65 éves. Mindhármukat sok szeretettel köszöntjük, s jó egészségben, alkotóerőben eltöltött hosszú éveket kívánunk nekik!

Ring Éva, Pajkossy Gábor, Erdődy Gábor és Anssi Halmesvirta

Tanszékünk régi barátja, Anssi Halmesvirta professzor (Jyväskylä-i Egyetem) szintén idén ünnepli 60. születésnapját. Köszöntjük őt is e jeles évfordulón a további sikeres együttműködés reményében.

Az idei folyóiratszám egyúttal visszakanyarodik a korábbi „normál üzemmódhoz”, azaz a megszokott rovatok szerinti struktúrához. A figyelmes olvasó

persze észreveheti, hogy egy új rovattal tovább bővült a kínálat. Régi tervünk vált valóra azzal, hogy végre érkezett a szerkesztőségbe egy izgalmas, publikálásra váró dokumentum. A *Forrásközlés* rovatban egy Kanadába kivándorolt, bótrágyi ifjú naplójának első részét tesszük közzé.

Aki végigolvassa majd a tanulmányokat, recenziókat, könyvismertetéseket és beszámolókat, érezheti, hogy kicsit elbillent a „korszakos mérleg” a 20. század felé. Öröndetes tendencia viszont, hogy akár a 19., akár a 20. század politika-, társadalom- vagy éppen művelődéstörténeti kérdéseivel foglalkoznak is szerzőink, nemzetközi kitekintésre törekedve teszik ezt.

Az elmúlt időszak sikeres doktori védései alapján várható, hogy a következő online számban újra kiegyenlítően lesznek képviselve a két évszázad egyes periódusai, de addig is kínál olvasnivalót a *MoMa*.

A Tanszék ebben az évben önálló tanulmánykötettel is jelentkezik. A 2015. évi doktorandusz konferencián elhangzott előadások tanulmányra fejlesztett szövegeiből összeállított kötet megjelenése 2016 őszén várható.

Budapest, 2016. május

Varga Zsuzsanna

Tanulmányok

Csajányi Melinda

MEGROPPANT ARISZTOKRÁCIA, AKTÍV ARISZTOKRATÁK

A magyar arisztokrácia megszűnésének folyamata az 1885:VII. és az 1947:IV. törvénycikk közti időszakban

Az arisztokrácia fogalma

A magyar arisztokrácia a Kárpát-medencében élő társadalomnak közel ezer év alatt kialakult, és mintegy hetven éve megszűnt rétege, amelynek tagjai – évszázadok alatt változó súllyal – a társadalmi működés különböző pozícióin töltötték be vezető szerepet. Ez az arisztokrácia természetesen nem csupán a sok szempontból kiemelkedő gróf Széchenyi István, gróf Károlyi Mihály, gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula, gróf Teleki Pál és gróf Bethlen István alkotta csoportot jelenti, ezért jelen tanulmány szándékosan nem e személyekre koncentrálna.

Mivel az 1608. évi (k. u.) I. törvénycikk¹ valamennyi főnemest alanyi jogon ruházta fel a törvényhozás jogával, így ez időponttól egyértelmű volt, hogy Magyarországon *de jure* az számít arisztokratának, akinek főrangot jelölő címe és

¹ Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1981. 158.; valamint az 1608. évi (k. u.) I. tc.:

[http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogtorteneti/magyaralktortgyaklev/1608-i.doc.\(2015](http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogtorteneti/magyaralktortgyaklev/1608-i.doc.(2015)

(Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

jogosultsága van a törvényhozásban is részt venni. Amennyiben tehát az arisztokrácia fogalmának változását kívánjuk áttekinteni, érdemes a mindenkori országgyűlés tagságát megvizsgálni, mert a magyar törvények értelmében az 1885. VII. törvénycikk megjelenéséig valamennyi nagykorú főnemes (férfi) törvényhozói joggal bírt a főrendi házban.

Az 1886-tól rendelkezésünkre álló *Országgyűlési Almanachok*ban – az előzőekhez képest jelentős szűkítést jelentő 1885. évi főrendiházi reformot követően – regisztrált törvényhozók közül 1885 és 1944 között 194 főnemes család tagját találjuk meg. Amiképp Tóth-Barbalics Veronika tanulmányában felhívja a figyelmet, e rendkívül jelentős politikai aktus következményeképpen nem csak a nem asszimilálódott indigenák szorultak ki a főrendi házból, hanem a továbbiakban csak olyan újgróf vagy újbárái családok nyertek örökös főrendiházi tagságot, amelyek rokoni kapcsolatban álltak a régi arisztokráciával, a földbirtok életformát jelentett számukra, és született keresztények voltak.²

Az 1885 után is a főrendi házban helyet foglaló családok közül kontinuitást képvisel 84 arisztokrata család (43%), e nemzetségek 1918 előtt és 1920 után is tagokat küldtek a törvényhozás valamely házába. Több száz személlyel kell számolnunk, ha a 20. század első felében élő – a törvényhozásban résztvevő – arisztokratákat kívánjuk vizsgálni, kik személyükben (ám családjuk által) hozzájárulnak a trianoni Magyarország történetének a korábbi évszázadok történetével való szerves kötődéséhez.

Gudenus János József öt kötetben gyűjtötte össze mindazon magyarországi főnemesi címet viselő családokat (és tagjaikat), akiknek leszármazottai a huszadik században jelen voltak történelmünkben. Az eddig egyedülálló gyűjtemény – amely a szerző által bevallottan nem teljes – 646 főnemesi családot tartalmaz, s ezen belül

² Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajza” vagy „észarisztokrácia”? A magyar főrendi ház élethossziglan kinevezett tagjai. Századok 145. (2011: 3. sz.) 723-752.

sok ezer, a múlt században még élő és működő arisztokrata címet viselő személy nevét.³

Az elmúlt évtizedekben már kevésbé találkozunk e nevekkal, leginkább csak akkor, ha célzottan kutatjuk az arisztokrata családokat, s akik még viselik ma Magyarországon e történelmi neveket, már nem használhatják a rangjelző címeiket. Ez eltűnési folyamat következményeként a mai fiatalabb generáció tagjai már csupán 1-2 névhez tudják kötni a „magyar arisztokrata” kifejezést.

Ahogy kialakulása és működése évszázadokra néz vissza, a magyar arisztokrácia megszűnése is hosszú – kevésbé belső, mint inkább külső tényezők hatására – ment végbe.

„A világháború befejezését követően az utódállamok mindegyike – részben szociális szempontokból, részben, hogy megszabaduljon a magyarnak tekintett nagybirtokosoktól – radikális földreformot hajtott végre, melynek eredményeképpen az arisztokrácia földjei túlnyomórészt kisajátítás alá kerültek.”

Írja mindezt Püski Levente az arisztokrácia döntő többségének első világháború utáni gazdasági megroppanásáról.⁴

Mitől volt magyar és főnemes a magyarországi arisztokrácia a magyar nemességen belül évszázadokon át?

A reformkort megelőző évszázadok *hungarus* tudata mindennél plasztikusabban fogalmazódott meg a nemesek (főnemesek) körében az által, hogy magyar volt (lett) az, aki szerzett vagy kapott földbirtoka által Magyarország egy

³ Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája I–V. Bp. 1990–1999.

⁴ Püski Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon. (I.) Korunk 3. (2008: 9. sz.) 82–92. <http://korunk.org/?q=node/9278> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

részét birtokolta a birtokjog szerinti kötelezettségeivel és hasznával együtt.⁵ A reformkort követően ezt a befogadó aktust egyre inkább az magyar országgyűlés általi törvénybe iktatás érvényesítette.⁶ Ezt a „magyarságot” hordozza a honi arisztokrácia a polgári átalakulás és a nemzeti gondolat kiteljesedése alatt is.

Akinek magyar földön, a magyar uralkodótól nyert címe és nagybirtoka volt, az jogilag magyar arisztokrata volt, függetlenül a születési helyétől, származásától, életvitelszerűen használt lakhelyétől, más országokban lévő egyéb birtokaitól, anyanyelvétől, vagy egyáltalán magyar nyelvismeretétől.

Tény, hogy a fentebb leírtak nemcsak a főnemésekre, hanem valamennyi magyar nemesre igazak voltak, akik adománylevélben rögzített kiváltságokkal rendelkeztek. Az arisztokrata (herceg, gróf, báró) birtok hasznával és felelősségével azonban együtt járt a törvényhozói jog és felelősség is a főrendiházban.

Mint a bevezető sorokban említettük, az 1608. (k. u.) I. tc. és 1687:X. tc. értelmében a főrendiház reformjáig (1885:VII. tc.) mindannyian – a magyar hercegek, grófok és bárók – örökös jogon tagjai voltak a kétkamarás országgyűlés felső táblájának. Mindenekelőtt ez a kiváltság (s a benne rejtkező kötelezettség) különböztette meg a főnemességet a (szintén kiváltságos) köznemességtől, s nem feltétlenül a birtok nagysága.

Bár mind a szakirodalom, mind a közbeszéd szívesen és gyakran használja az arisztokrata fogalom szinonimájaként a nagybirtokost, ez téves, hiszen már a 17.

⁵ Miskolczi Ambrus: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. Magyar Kisebbség 17. (2012: 3. sz.) 163–205.

http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2012_003Muhely_Miskolczi%20Ambrus.pdf (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

⁶ Ballabás Dániel: Indigena főnemesi nemzetségek a 19. század közepén. Turul 85. (2012: 3. sz.) 81–85. http://tortenelem.ektf.hu/oktatokletoltesei/ballabas/publikaciok/Ballab%C3%A1s%20D%C3%A1niel_Indigena%20f%C5%91nemesi%20nemzets%C3%A9gek%20a%2019.%20sz%C3%A1zad%20k%C3%B6zep%C3%A9nek%20Magyarorsz%C3%A1g%C3%A1n.pdf (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

században sem járt a grófi címhez automatikusan a földbirtokadomány.⁷ A főrendiházi tagság ezzel szemben együtt járt a rangra emeléssel a házreformig.

1885-ig a magyar arisztokraták (főnemesek) csoportját azok a hercegek, őrgrófok, grófok és bárók alkották, akik Magyarországon birtokkal bírtak, és mindannyian törvényhozói joggal és kötelességgel is fel voltak ruházva.

Az arisztokrácia fogalmának relativizálódása

Az a folyamat, amelynek eredőjeként a magyar arisztokrácia birtokait, törvényhozói feladatkörét (és felelősségét is) valamint címét elvesztve megszűnt létezni, már a 19. század végén (épp a házreformmal) megkezdődött, félreérthetetlenül jelezve a feudális viszonyok alkonyát, de még nem megszüntetve azokat. Három – alább alpontokban tárgyalt – jelentősebb állomása volt e hanyatlásnak a 19. század végétől a Monarchia szétesésén át az 1947. évi IV. törvénycikkig, mely utóbbi megtiltotta a nemesi és főnemesi címek használatát. (Ez utóbbi jogszabály és következményei „de facto” szüntették meg az arisztokráciát.) E folyamat ideje alatt, a korábban (a fentiek szerint) törvénykönyvben rögzített főnemes (arisztokrata) fogalomnak számos értelmezése, használata alakult ki, s az arisztokrata szó jogi kategóriából alkalmasint (változó megvilágítású) jelzőként kezdett működni a köznyelvben és közgondolkodásban.

A házreform

Először tehát az 1885:VII. tc. eszközölt szűkítést az arisztokrácia fogalomkörének korábban kialakult értelmezési tartományán azáltal, hogy cenzushoz kötötte a

⁷ Csizmadia A. – Kovács K. – Asztalos L.: Magyar állam- és jogtörténet i. m. 158.

főrendiházi törvényhozói tagságot, s kizárólagossá tette a magyar főrendiházhoz való kötődést is.⁸

Amint azt Ballabás Dániel kimutatta, a korábbi főrendiház 728 fő főnemesi meghívottjából 1885 után mindössze 198 fő tudta megőrizni tagságát (27,2%).⁹

Ez a változás már önmagában rendkívül leszűkítette a politikai döntéshozatali lehetőséggel is bíró (jogi értelemben vett) arisztokrácia körét. Az arisztokrácia, mint társadalomtörténeti fogalom, valódi megkülönböztető jegyét a magyar nemesség egyéb csoportjaihoz képest ekkor veszíti el, s válik különböző módokon értelmezhető csoporttá. Ettől fogva voltak arisztokraták, akik örökjogon tagjai voltak a törvényhozásnak, s voltak, akik ugyan címmel és birtokkal igen, de – míg elegendő adóalappal nem bírtak – törvényhozói hellyel már nem rendelkeztek.

Ugyanakkor azonban – a házreformnak köszönhetően – tagjai voltak a törvényhozásnak azon arisztokraták is, akik ugyan a szükséges egyenes adó

⁸ Az 1885. évi VII. tc. 2. §-a értelmében:

„Örökös jogon tagjai a főrendiháznak:

a) a felséges uralkodóház teljeskoru főhercegei,

b) a magyar főrendiházban a tagságra eddig jogosított, nemkülönben az erdélyi nagyfejedelemségben annak Magyarországgal történt egyesítése előtt a magyar királyok által grófi vagy bárói címet nyert családok mindazon 24. évüket betöltött és nagykoru férfi tagjai, kik egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskoru gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó kataster alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával együtt legalább 3000 frtot tesz osztrák értékben.”

„Azon főrendi családokra nézve, melyeknek tagjai a mellett, hogy a magyar főrendiházban jogosultak voltak, akár születésnél fogva, akár más módon, egyszersmind a monarchia más állama vagy bármely más állam törvényhozásában is birhatnak üléssel és szavazattal; megállapittatik, hogy ha az ezen § b) pontjában említett vagyoni képesítéssel a magyar korona országaiban fekvő földbirtokuk után birnak, a magyar főrendiházban jogukat csak azon esetben gyakorolhatják, ha az iránt, hogy ezen jogot személyükre nézve egyszer s mindenkorra kizárólag a magyar főrendiházban akarják gyakorolni, 24. évük betöltte után hat hónap alatt, a mennyiben pedig a 24. évet már meghaladták, az 1885. évi július 1-éig, a magyar királyi miniszerelnökhöz intézendő nyilatkozatot tesznek.”

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6172> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

⁹ Ballabás Dániel: A főrendiházi reform és a főrendek generációi. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen 2013. 281.

befizetéssel nem, de választás vagy tisztség betöltése alapján, főrendiházi tagsággal mégis rendelkeztek.¹⁰

Így a főrendiház 1885. évi reformjával vette kezdetét – a magyar társadalomban minden tekintetben vezető rétegnek számító – arisztokrácia egységének bomlása, amely a 19. század végén az új arisztokrácia megjelenésével, majd az első világháború következményeként, az uralkodó elvesztésével és a történelmi Magyarország széthullása miatt, visszafordíthatatlanná lett.

Új arisztokraták

A birtok, cím és törvényhozói jog adományozása mindig is az uralkodó felelősségének megosztását jelentette az ország vezetését illetően azokkal, akiket erre – tevékenységük alapján – legalkalmasabbnak tartott az adományozó.

Az adott korszak aktuális feladatainak megfelelően, a törökellenes küzdelmek (pl. Csáky grófok, 1560–1638;¹¹ Révay bárók, 1556;¹² Serényi bárók, 1596¹³); az ország újratelepítésének és a Habsburg Birodalomba működőképes gazdasági egységként integrálásának nagy munkája (pl. Batthyány grófok, 1764;¹⁴ a Festetics grófok, 1766;¹⁵ Wenckheim bárók/grófok, 1781/1802¹⁶); az uralkodó helyzetének stabilizálása, vagy épp a nemzet és a dinasztia „egyenetlenségeinek” leküzdése (pl. Károlyiak, 1712¹⁷ vagy az Esterházy hercegi család, akik 1712-ben elsőszülöttségi, nemesíthetési és

¹⁰ „Élethossziglan tagjai lesznek a főrendiháznak, kiket Ő Felsége a király a célból, hogy ez által az érdemeket jutalmazza s a főrendiház tekintélyét még öregbitse, szent István koronája összes országainak állampolgárai közül a ministertanács felterjesztésére ilyeneknek kinevez.” 1885. évi VII. tc. 5. §. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6172> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

¹¹ Gudenus J. J.: A magyarországi főnemesség... i. m. I. 252.

¹² Uo. III. 172.

¹³ Uo. III. 303.

¹⁴ Uo. I. 113.

¹⁵ Uo. I. 391.

¹⁶ Uo. IV. 247.

¹⁷ Uo. II. 29.

pénzverési jogot is kapnak az 1687. évtől eredő ranghoz¹⁸) adták az alapot a magyarországi földbirtok és/vagy főnemesi cím és örökös főrendiházi tagság adományozására.

A modern kor beköszönte azonban új kihívások elé állította az országot, és a korszerűség szellemében az uralkodónak új szempontok szerint kellett kiválasztania az adományozottak személyét, tevékenységét, azaz a meglévő uralkodó osztályt új elemekkel kellett bővítenie.

Saját kérésükre vagy uralkodói kezdeményezésre nyertek bárói címet az államvezetésben és országépítésben elévülhetetlen érdemeket szerzett főhivatalnokok (pl. Wlassics báró, 1917¹⁹); katonai vezetők (pl. Hazai báró, 1912;²⁰ Szurmay báró, 1917²¹), vagy gazdasági szakemberek (pl. Lévy Henrik báró, 1897²²), minden esetben a miniszterelnök, a belügyminiszter, a király személye körüli miniszter, vagy valamely szaktárca vezetőjének előterjesztésére, és az ellenjegyző miniszter valamint az uralkodó aláírásával megerősítve. E rangra emelésekért „kincstári díjat” kellett az adományozottnak fizetnie a rangtól függő nagyságrendben.²³ A kétségtelen előnyöket jelentő főnemesi cím adományozása mellett azonban főrendiházi tagság adományozása jelentette az ország vezetését illető valós felelősség megosztását. E logikus és célszerű uralkodói eljárás még inkább bizonytalanná tette a természetszerűen konzervatív arisztokrácia csoportjának határait.

A nemesség (köznemesség) egyes tagjainak főnemessé emelése okozta a legkisebb önértelmezési zavart a hagyományos arisztokrácia körében, hiszen

¹⁸ Uo. I. 352.

¹⁹ Uo. IV. 304.

²⁰ Uo. I. 527.

²¹ Gudenus J.: A magyarországi főnemesség... i. m. IV. 72.

²² Uo. II. 173.

²³ Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. Századok 145. (2011: 5. sz.) 1215.

katolikus vagy protestáns birtokosokról (az ország területében hozzájuk hasonlóan osztozó) kiváltságosokról volt szó.²⁴ Az arisztokrácia hatalmát hagyományosan megalapozó földbirtokhoz azonban nem kötődő, sőt esetleg az 1895-ig nem bevett vallású²⁵ *homo novus*ok arisztokráciába emelése már komoly csoportidentitási kérdéseket vetett fel az arisztokrácián belül.

Ezen problémák felismerése, megnevezése, kezelése és az egész közösségre nézve hasznos megoldása időt — tán évszázadnyit — vett volna igénybe, ám ez nem adatott meg Magyarországon, mert az ország uralkodó osztályának egységét rövid időn belül ért második támadás után azonnal jelentkezett egy harmadik, minden addiginál nagyobb csapás.

Az Osztrák – Magyar Monarchia felbomlása, a király nélküli királyság, a trianoni területvesztés, a főrendi ház megszűnése

Mint ismeretes az első világháborúban vesztes Monarchia létevel fizetett a kudarcért. 1918 végéig a magyarországi főnemesség Közép-Európa egyik legnagyobb államának uralkodó osztályaként szerepelt 1867 óta a politika színpadán, ám a dinasztiával való együttélése jóval korábbi időkre tekintett vissza. A 17. század végétől a Habsburgok terjeszkedő birodalma az oszmánok szűkülő birodalmának keretei közül vette fokozatosan fennhatósága alá a magyarok által valaha is bírt területeket. A (20. század elején még működő) főnemesi családok mindegyike a

²⁴ Pl. a Jeszenszky család a XVI. században nemességet kapott, a XVII. században már bárósággal is bírt, de kihalt az ág, így a család másik, nemesi ágát emeli Ferenc József 1865-ben bárói rangra ismét. A Kendeffy család 1762-ben grófi rangot kapott Mária Teréziától. Kendeffy Ádámmal (Andrássy Gyula apósával) azonban ez az ág kihalt 1834-ben, ám 1916-ban – a koronázáskor – IV. Károly elhatározásából a család köznemesi ága újra erdélyi grófi címet kapott. A Révay család az egyik legrégebbi főnemesi família, I. Ferdinánd adományozta 1556-ban a bárói címet nekik, ám ezek az ágak kihaltak. Révay Simon és László 1916 decemberében kapnak grófi címet az új uralkodótól.

²⁵ 1895. évi XLII. tc. az izraelita vallásról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6604> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

Habsburgoktól nyerte főrendi kiváltságait (vagy kihalt családi ág címének kiterjesztését nemesi ágra). Bármilyen küzdelmes viszonyok között is, tény szerint valamennyi magyar arisztokrata a Habsburg-dinasztia vezette birodalom uralkodó osztályának, és nagy részük politikai elitjének volt tagja.

1886 és 1944 között – amint azt már említettük – a magyar törvényhozásban 194 arisztokrata család vett részt, közülük 180 család esetében dokumentált, hogy főrangja valamely magyar uralkodótól származott.²⁶

Adományozó uralkodó	Uralkodási időszak	Rangra emelések száma a vizsgált csoporton belül
I. Ferdinánd	1526–1564	1
I. Miksa	1564–1576	1
II. Rudolf	1576–1608	2
I. Ferdinánd	1619–1637	5
III. Ferdinánd	1637–1657	4
I. Lipót	1657–1705	18
I. József	1705–1711	1
I. Károly	1711–1740	15
Mária Terézia	1740–1780	28
II. József	1780–1790	6
II. Lipót	1790–1792	3
I. Ferenc	1792–1835	26
V. Ferdinánd	1835–1848	4
Ferenc József	1848–1916	59
IV. Károly	1916–1918	7

1. táblázat

A törvényhozásban 1885–1944 között részt vevő arisztokrata családok címének eredete²⁷

²⁶ Az adományozottak között vannak családok, melyek többször is részesültek rangra emelésben más-más uralkodó által. Ilyen volt pl. a Bánffyak, a Révayak, a Sennyeyek és a Vayak előbb bárói, majd grófi rangra emelése.

²⁷ Az adatok közlése az Országgyűlési Almanachok <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach.html> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.) és Gudenus J. J.: A magyarországi főnemesség... i. m. vonatkozó részei nyomán történt.

Ez a tény akkor is kötötte a dinasztiahoz és a birodalomhoz a magyar főnemeseket, ha nem mindegyikük tartozott a katolikus, aulikus arisztokráciához, vagy ha valamely családtag korábban részese vagy épp vezetője volt a Habsburg-ellenes mozgalmaknak (Pl. gróf Ráday, gróf Degenfeld-Schonburg, gróf Dessewffy, báró Wesselényi, gróf Batthyány, gróf Széchenyi családok).

Azonban az Osztrák–Magyar Monarchia – mint a modernizáció kerete –, valamint Ferenc József császár integrálóvá érett uralkodói személyisége nélkül, 1918 után nyilvánvalóan egészen újra kellett fogalmaznia önmagát az uralkodó osztály tagjainak is. A birodalom és az uralkodó személyes jelenlétének elvesztése újfent komoly identitásbeli kérdéseket vetett fel a magyar arisztokrácia körében.

A visszaemlékező gróf Bánffy Miklós IV. Károly sikertelen visszatérési kísérletei nyomán stabilizálódó állapotnak tulajdonítja azokat az új jelenségeket, amelyek árnyékot vetettek a király nélküli királyságra. Például, hogy a magyar hadsereg nélkülözni lett kénytelen az esküjükhöz hű, legjobban képzett magyar tiszteket, vagy, hogy az ország a királykérdés miatt két részre szakadt:

„A társadalom megoszlott. A katolikus alsópapság, a főrangú és középbirtokos osztály, különösen Nyugat-Magyarországon, legitimista lett. A papság, mivel Zita királynétől egyházuk egyeduralmát remélték, az arisztokraták pedig a francia legitimistákat utánozták, akik kevés kivétellel a Bourbonok bukása után, Louis-Philippe, Napóleon és a harmadik köztársaság alatt közszolgálatot nem vállaltak. A magyar mánásifjak még el is túlozták ezt a tartózkodást. A franciák a diplomáciai és katonai szolgálatra kaphatók voltak. Azt tartották, hogy

e kettőben nem a mindenkori kormányt, hanem hazájukat szolgálják. A magyaroknak nem volt ennyi belátásuk.”²⁸

Az uralkodónak, mint jogforrásnak, megszűnése nyilvánvalóan az arisztokrácia hosszú távú jövőképét tette rendkívül bizonytalanná, s jelentős teret vesztett a főnemesség társadalmi tevékenysége is az udvar és az udvari pozíciók megszűnésével, mégsem ez mérte rájuk a legnagyobb csapást az első világháború után.

A veszített háború nyomán elcsatolt kétharmadnyi ország-terület miatt 1920-ban szinte egyetlen év alatt el kellett döntenie a magyar birtokos főnemesség legtöbb tagjának, hogy hivatalosan magyar arisztokratának számít-e a továbbiakban, avagy nem.

Miután a főrendiház reformja a főnemesi címtől elválasztotta a törvényhozói pozíciót, a területi veszteségek miatt elvált a főnemesi nagybirtokosi név és a földbirtok is egymástól (pl. a gróf Apponyiak, gróf Degenfeldek, gróf Telekiek, gróf Bethlenek, herceg Odescalchiak, gróf Draskovichok stb. esetében.) A trianoni területvesztéssel végérvényesen elvált egymástól a földbirtok, a cím és a törvényhozói jog és kötelezettség, mely hármas feltétlen egysége írta le évszázadokig a magyar arisztokráciát.

Nagy és igen kiterjedt nemzetségeket alkottak az arisztokrata családok, még a huszadik századi főnemesség esetében is érdemes megfigyelni, mennyire gyakori köreikben, hogy 2-3 évente születtek gyermekek a termékeny időszakokban. A jogokat és az ezekkel járó felelősséget a családok bírták és gyakorolták. (Ezért sem szerencsés az arisztokráciát csupán valamilyen szempontból kiemelkedő személyiségei alapján – pozitívan vagy negatívan – értékelni. (Pl. gróf Károlyi Sándor, gróf Széchenyi István, gróf Batthyány Lajos, herceg Windischgraetz Lajos

²⁸ Gróf Bánffy Miklós: Egy erdélyi gróf emlékirata. Emlékeimből. (1932) Bp. 1993. 301–302.

stb.) 1920-ban a nagybirtokos családok is (más osztálybeliekhez hasonlóan, de épp kiterjedtségük okán, jobban érezhetően) szétszakadtak. Az új helyzet, az előbbiektől mellé, újabb identitásproblémát generált a főnemeseknek, akár az elszakított területeken lévő birtokaikon maradtak, akár azt elhagyva, a trianoni országot választották hazájuknak. Az arisztokraták „magyarságának” kérdése mindkét esetben relatívvá vált, s ezt a témát az 1920-as évek elején – számos ok miatt – a közbeszéd is szívesen tartotta felszínen, a gyakran idegen hangzású nevet viselő nagybirtokosokkal kapcsolatban is.

Az arisztokraták csoportba sorolhatósága a 20. században

„Az arisztokrácia sem a politika, sem a közélet egyéb területein nem jelent meg egységes társadalmi réteggként, és szociális téren számos belső választóvonal mentén tagolódott” – írja napjaink legismertebb témabeli szakértője a huszadik századi főnemességről.²⁹ Kérdéses épp ezért, hogy mennyiben lehetséges a magyar arisztokráciát egyáltalában csoportként kezelni.

Wesselényi Miklós báró 1942-ben megjelent művében, amely az arisztokrácia válságáról szól, egyetlen szóval sem igyekszik meghatározni, mit is ért arisztokrácián, azonban a témáról alkotott vélemények gyűjteménye elé írt összefoglalójában mégis – tévesen – homogén csoportként elemzi és jellemzi azt.³⁰

Valójában azon túl, hogy főrangra utaló előnevet viseltek, semmilyen egyéb közös megkülönböztető jegye nem volt a két világháború között a magyar arisztokratáknak. Rangjuk eredete, birtokaik nagysága, felekezeti hovatartozásuk (s

²⁹ Püski L.: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon. (I.) i. m.

³⁰ Báró Wesselényi Miklós és Társai: Az arisztokrácia válsága és jövője. Bp. 1942. 6.

ehhez képest neveltetésük és tradícióik), foglalkozásaik igen széles spektrumon helyezkedtek már el.

A főnemesi cím viselése azonban önmagában nem specifikálhat egy társadalmi osztályt politikai és/vagy gazdasági jellegű közös jellemzők nélkül. Az arisztokraták 1920 után már nem rendelkeztek ilyen jellemzőkkel. Nem voltak már alanyi jogon (tehát mindannyian) a törvényhozás tagjai, de volt köztük olyan, aki tagja lehetett az 1927-ben összeülő felsőháznak a főrangú családok választása alapján, valamely testület küldötteként vagy a kormányzó meghívására, és voltak, akik a képviselőházban foglaltak helyet.

Mivel – a fentiek szerint – nem alkottak csoportot, így csoportérdekeiket képviselő pártjuk sem volt, sem pedig csak őket megkülönböztető politikai preferenciáik. Birtokaik, vagyonuk nagysága sem iránymutató csoportba sorolhatóságuk tekintetében. Szakirodalmunk és a történelmi tárgyú közbeszéd gyakran – tévesen – azonosítja az arisztokrácia és nagybirtokosság fogalmát. Amint azt Püski Levente megvilágítja a 20. századi arisztokráciát elemző tanulmányában, ez nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a tízezer holdon felüli birtokok esetében már valóban meghatározó szerepet játszottak az arisztokraták. Az 50 legnagyobb földbirtokos között 25 mágnás található, és Magyarország messze legnagyobb földesura az Esterházy család hercegi ága volt.³¹

Vörös Károly a főrendiház reformját elemző tanulmányában rámutat azonban arra, hogy már a 19. század végén jelentősen megcsappant az arisztokraták birtokainak nagysága. Kutatásai szerint a házreform idején a magyarországi főnemesség 55%-ának, a főrendi ház 70%-ának birtokainak jövedelme nem érte el az évi 3000 forint adó alapját.³² Az 1935-ös felmérésen alapuló (1937-ben kiadott)

³¹ Püski Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon. (II.) Korunk 3. (2008: 10. sz.) 97–107. <http://www.korunk.org/?q=node/9328> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

³² Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás terve és első eredményei. In: Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1987. 403.

gazdacímtárban 164 főnemes család szerepel az 500 hold feletti birtokosok között. Amennyiben a Gudenus János által a 20. századi magyarországi főnemességről összeállított listát tekintjük kiindulási pontnak, (mely a fent említettek szerint nem teljes, de 646 főnemesi családot tartalmaz) megállapítható, hogy a 20. század első harmadában a főnemesi családoknak alig több mint negyede bírt 500 holdnál nagyobb földbirtokkal.

Természetesen voltak közöttük olyanok, akik sok ezer holdas nagybirtok tulajdonosai voltak,³³ de ők voltak kevesebben.

Bár az adatok szerint többségében 1-3 ezer holdat bírtak a magyar arisztokraták, nem kis számban voltak olyanok is, akik ezer holdnál kevesebb, vagy csak bérelt földön gazdálkodtak.³⁴

A főnemesi címet viselő családokon belül is hatalmas különbségek figyelhetők meg a bírt birtokok nagysága között, így gyakran a tulajdonnal járó hatalom és felelősség tekintetében még a családtagokat is nehézkes egyenrangú csoporttagként kezelni,³⁵ az egyes arisztokrata családok között – a birtok nagyságot tekintve – pedig szakadéknyi különbségek tátongtak.

³³ 20 000 hold feletti birtokon gazdálkodik pl. az Esterházyak közül 5 fő, továbbá gróf Erdődy Sándor, herceg Festetics György, gróf Festetics Sándor, herceg Szász-Coburg-Gothai Fülöp, mindhárom magyarországi Habsburg herceg, gróf Hunyadi József, gróf Károlyi László (örökösei), őrgróf Pallavicini Alfonz, gróf Semsey László, gróf Széchenyi Andor Pál. Ld. Magyarország földbirtokosai és földbérlői. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Bp. 1937.

³⁴ Pl. báró Andreánszky Gábor, gróf Bethlen Balázsné, ifj. gróf Bethlen István, báró Buttler Ervin, báró Bornemissza Elemér, gróf Csáky Félix, báró Fiáth Miklós, gróf Hadik Béla, báró Hellenbach Gottfried, a Jeszenszky bárók, gróf Keglevich István, báró Kaas Albert, herceg Oettingen-Wallerstein Károlyné, gróf Pálffy Fidél, ifj. gróf Pongrácz Jenő, gróf Semsey Andor, gróf Serényi Miklós, gróf Somssich Gyula, herceg Schwarzenberg Alajos, báró Szterényi József, gróf Teleki Sándor, báró Urbán Pál, gróf Wilczek Henrik.

³⁵ Pl. 1937-ben gróf Zichy Aladár 14 000 holdat, gróf Zichy Ernő 800 holdat bírt. gróf Wenckheim József 15 000 holdat, gróf Wenckheim Miklós 1200-at, gróf Széchenyi Andor Pál 20 000-et, gróf Széchenyi György 10 300-at, míg gróf Széchenyi Tamás 1300-at, őrgróf Pallavicini Alfonz 50 000 holdat jegyzett, míg az országban vele együtt élő 4 további családtagja összesen nem tulajdonolt 1000 holdat. Gróf Károlyi István 17 600 hold birtokosa, gróf Károly György 1000 holdé. Gróf Hadik- Barkóczy Endre 6000 hold tulajdonosa, gróf Hadik Béla 500 holdé. Herceg Esterházy Pál – az ország legnagyobb

Bizonyítja ezt, ha áttekintjük a táblázatot, amely az 1935-ben Magyarországon (500 hold feletti) birtokkal bíró (164) arisztokrata család közül mutatja azokat, amelyeknek 5 vagy annál több tagja rendelkezett ekkora földbirtokkal.

Család	Bejegyzett birtokosok száma 1935-ben (fő)	Földbirtok nagysága (hold)	Birtok aranykorona értéke
Széchenyi gróf	28	111 020	733 100
Szapáry gróf	14	12 200	112 800
Zichy gróf	18	74 510	691 785
Wenckheim gróf	15	54 750	589 700
Batthyány gróf	12	31 095	209 300
Esterházy herceg és gróf	13	402 587	2 831 970
Károlyi gróf	12	102 250	467 700
Somssich gróf	10	16 700	125 400
Wimpffen gróf	10	13 200	177 800
Serényi gróf	7	10 700	63 820
Teleki gróf	7	22 350	75 700
Tornyay- Schossberger báró	7	7 700	121 000
Vay gróf	7	9 550	58 400
Festetics herceg és gróf	7	116 500	761 600
Andrássy gróf	6	33 800	212 100
Degenfeld- Schonburg gróf	6	15 800	97 070
Kohner báró	6	5 200	40 500
Mailáth gróf	6	20 600	100 300
Papenheim gróf	6	14 000	69 100
Pálffy gróf	6	7 210	65 900

birtokosaként – 223 287 holdat tudott magáénak, gróf Esterházy Márton 56 000 holdat, de gróf Esterházy László „csak” 3800-at, gróf Esterházy Benedek 2300-at, s a volt miniszterelnök neje, gróf Esterházy Mórincné 700 holdat. Gróf Dessewffy Aurél 15 300 hold tulajdonosa, öccse, gróf Dessewffy Tivadar mindössze 600 holdé. A gróf Degenfeld család 6 magyarországi tagja közül csak Pál bírt 10 700 holddal, a többi 5 családtag 1000 hold körüli birtokkal rendelkezett. Gróf Andrássy Sándor birtoka 18 000 hold volt, míg gróf Andrássy Manó 2000 és özv. gróf Andrássy Gyuláné 1200 hold feletti birtokkal bírt.

Nemes gróf	6	23 150	206 300
Bethlen gróf	5	7 400	52 800
Erdődy gróf	5	35 700	337 230
Harkányi báró	5	17 720	228 500
Keglevich gróf	5	4 850	35 600
Nádasdy gróf	5	20 500	177 700
Pallavicini őrgróf	5	57 400	326 800

2. táblázat

A legtöbb földbirtokos taggal rendelkező arisztokrata családok a birtokosok számának csökkenő rendjében, az összes bírt családi birtoknak, s annak aranykorona értékének feltüntetésével³⁶

Látható a táblázat adataiból, hogy több tényezőtől is függ az egyes földbirtokos arisztokrata családok anyagi helyzete, s a földvagyon aranykorona értékének eltérő nagysága miatt még a birtok kiterjedtsége sem ad egyértelmű információt erről.

A családi birtok nagysága természetesen nem egyenlő arányban oszlott meg, hatalmas különbségek voltak, mint fentebb is láthattuk, a családtagok földbirtoknagysága között. Nyilvánvaló azonban, hogy nem azonos anyagi helyzete volt az őrgróf Pallavicini család tagjainak (5 fő birtokos – 326 800 aranykorona értékű földvagyon) és a gróf Szapáryaknak (12 fő birtokos bírt 112 800 aranykorona értéket), ha csupán a család által bírt földbirtokot tekintjük.³⁷

Az egyes családtagok valós társadalmi státusza azonban még további tényezők függvényében lehetett egészen eltérő. Közrejátszottak ebben a korszakban már a vállalati, pénzpiaci érdekeltségek, egyéb gazdasági és társadalmi presztízis pozíciók.

Hagyományos értelemben az 2. táblázatban szereplő 27 család számítható még nagybirtokos arisztokrata családnak 1935-ben. Különösen érdemes e helyen megjegyezni, hogy e családok nem csupán a birtokolt föld értékében, de politikailag

³⁶ Magyarország földbirtokosai és földbérlői i. m.

³⁷ Uo.

is igen jelentősnek mondhatók a két háború között, hiszen közülük csupán öt (gróf Wimpffen, báró Tornay-Schossberger, báró Kohner, gróf Papenheim, gróf Nádasdy) nem rendelkezett 1920 után törvényhozó taggal. A 22 család, amelynek volt törvényhozó tagja a Horthy-korban, még 1935-ben is megfelelt a klasszikus (1885 előtti) arisztokratafogalomnak. Ekkor azonban már – mint tudjuk – nem csak őket nevezték arisztokratáknak.

Az alábbi táblázat adatai alkalmasak annak bizonyítására, hogy 1920 után a legnagyobb birtokkal bíró magyar arisztokrata családok (melyek a dualizmusban is komoly politikai szerepet játszottak) kivétel nélkül részt vettek a törvényhozásban is. E családok azok, melyek több pilléren nyugvó, jól látható és jól használható hidat képeznek a dualizmus korabeli és a rövid huszadik század Magyarországá között. (Amennyiben az egyéneket nézzük, megállapítható, hogy nem minden esetben a legnagyobb birtokkal rendelkező családtagok futottak be jelentős politikai karriert. Ennek pontos kimutatása későbbi kutatásunk célja.)

Család	Birtokosok száma 1935-ben	Földbirtok (hold)	Aranykorona érték	A családból törvényhozó 1885–1918	A családból törvényhozó 1920–1944
Esterházy herceg és gróf (ebből Esterházy Pál herceg)	13 fő	402 587 223 287	2 831 970 1 790 000	29 fő	5 fő
Festetics herceg és gróf	7 fő	116 500	761 600	8 fő	6 fő
Széchenyi gróf	28 fő	111 020	733 100	26 fő	9 fő
Károlyi gróf	12 fő	102 250	467 700	14 fő	4 fő
Zichy gróf	18 fő	74 510	691 785	36 fő	8 fő
Habsburg királyi herceg	3 fő	57 600	629 000	31 fő	4 fő
Batthyány herceg és gróf	14 fő	51 150	397 000	14 fő	6 fő
Pallavicini	5 fő	57 400	326 800	3 fő	3 fő

örgróf					
Wenckheim gróf	15 fő	54 750	589 700	10 ő	3 fő

3. táblázat

A legnagyobb (50.000 hold feletti) birtokos arisztokrata családok Magyarországon 1937-ben³⁸

Tekintve azonban a Magyarországon a 20. században jelen levő – Gudenus János által összegyűjtött – 646, valamint az 1937-es Gazdacímtár szerint 1935-ben 500 hold feletti birtokkal bíró 164 arisztokrata családot, jól látható, hogy közel sem nevezhető a 20. századi arisztokrácia egyöntetűen a nagybirtokosok rétegének. Voltak arisztokrata címet viselő nagybirtokosok, voltak közülük olyanok – néhányan –, akik az ipari-pénzügyi világban is tevékenykedtek, s voltak, akik politikai szerepvállalásukkal a multipozicionális elithez³⁹ is csatlakoztak, de ez korántsem jellemezhetette az arisztokráciát mint csoportot, amint a fenti adatokból látható.

Azt sem lehet ugyanakkor kijelenteni, hogy az arisztokrácia a Horthy-korszakban a régi nagyúri családok gyülekezete lett volna, hiszen sokan közülük (többben korábban kihalt ágak főrangját megújítva) csak a 19. század végén, 20. század elején kapták főrangú címüket.⁴⁰ Utóbbiak közül is az újdonság és az igazi változás erejével emelkednek ki a zsidó családok, melyek érdemeik elismerése okán magyar bárói címet nyertek Ferenc József királytól vagy IV. Károlytól.⁴¹

Igazán a politikai elkötelezettség sem ad a Horthy-kori arisztokráciát rendezni segítő kereteket. Nem alakult olyan politikai csoportosulás, mely kifejezetten az

³⁸ Uo.; ill. az *Országgyűlési Almanachok* elektronikusan hozzáférhető adatai: <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach.html> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

³⁹ Lengyel György: *A Multipozicionális gazdasági elit a két világháború között: fejezetek egy történet-szociológiai kutatóesetből*. Bp. 1993.

⁴⁰ Ld. Gróf Ambrózy (1913), báró Biedermann (1902), báró Baich (1891), báró Bottlik (1918)–, gróf Csekonics (1864), báró Edelsheim-Gyulai (1906), báró Fiáth (1874), báró Inkey (1875), gróf Jankovich (1885), báró Jeszenszky (1865), gróf Karátsonyi (1874); báró Kaas (1912), gróf Lónyay (1871), gróf Semsey (1907), báró Solymossy (1895), gróf Tisza (1883), báró Waldbott (1900), gróf Woracziczky (1914), gróf Zelensky (1899).

⁴¹ Az 1937-es *Gazdacímtárban* 500 hold feletti birtokkal szerepel báró Harkányi (1895), báró Hatvany (1910), báró Herzog (1904), báró Kornfeld (1910), báró Kohner (1912), báró Orosdy (1905), báró Schossberger (1890), báró Szterényi (1918), báró Weiss (1918).

arisztokrácia érdekeit képviselte volna, ugyanis nem is léteztek kizárólag a főnemesekre jellemző érdekek.

Valójában a legitimizmus jelenthette volna az egyetlen ilyen – a fentiek értelmében – valamennyi arisztokrata érdekeit megfogalmazó politikai irányzatot. Ennek pártszerű megfogalmazására történtek is kísérletek, azonban a két háború közti külpolitikai környezet nem tette lehetővé a kiérlelt állásfoglalást a királykérdésről.

Egyetlen azonosság van az arisztokrácia mérhető politikai preferenciáit illetően, hogy a markánsan baloldali mozgalmaktól – egészen természetes módon – távol tartották magukat 1945 előtt a főnemesek. A döntő többségben kormánypárti, igen kevés kivétellel, keresztény elkötelezettségű politikus arisztokraták mellett szinte minden jelentősebb pártban feltűnik egy-két főnemes képviselő, s látványosan magas a főnemes képviselők közt a pártonkívüliek aránya.

Csoportként megfogható, kodifikált kiváltságokkal rendelkező arisztokrácia tehát már nem létezett 1920 után. A törvényhozói tagság, a földbirtok nagysága, a család eredete, politikai preferenciák különböző variációkban fordultak elő az egyes főnemesi címet viselő családoknál, s így csupán a címek által összekötött csoporttá vált a magyar arisztokrácia a trianoni, király nélküli magyar királyság keretei között.

Arisztokrácia helyett arisztokraták

Alanyi jogú törvényhozói feladatuktól, birtokaiknak nagy részétől (vagy magyar állampolgárságuktól) és uralkodójuktól is megfosztott, ám arisztokrata címet viselő, önmagukat magyarnak valló személyek éltek, birtokokkal bírtak, s a közélet számos terén voltak tevékenyek Magyarországon 1920 után. Mint tradíciókkal bírós, s emiatt, társadalmi elvárásokkal körbevett, javarészt családi küldetéstudattal felruházott

egyéneknek volt szükséges új utakat találniuk a magyar arisztokratáknak a trianoni Magyarországon. A Horthy-korszakban már egyénileg kellett – nagyon rövid idő alatt és igen bizonytalan körülmények között – megtalálni az arisztokratáknak identitásukat, hagyományos értékeikre épülő egyéni életfeladatukat.

Az, hogy maguk az érintett személyek mit véltek a hazájukat és családjukat ért változásokról, leginkább az arisztokrata mindennapokhoz nagyon is hozzátartozó naplókából és emlékiratokból világlik ki. Ezen írásokat – természetesen a maguk szubjektivitásának korlátai között kezelve – bátran tekinthetjük az arisztokrácia történetének értékes forrásainak.

Szemelvényként álljon itt három különböző korú, és társadalmi hatásukat tekintve is eltérő jelentőségű arisztokrata személy írása az első világháború és annak következményei nyomán beállt lelki helyzetükről:

Gróf Apponyi Albert (1846–1933) ifjúkorát tárgyaló emlékiratainak bevezetőjében írja 1918 legvégén:

„A kaotikus forrongás napjaiban írom e sorokat, amikor az emberi ész nem tudja még meglátni a nemzeti és társadalmi erők leendő egyensúlyviszonyait. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a régi többé vissza nem tér, hogy mind a régi nemzeti eszme, mind a régi társadalmi rend olyan gyökeres átalakuláson megy keresztül, milyent a kereszténység terjedése óta a világ nem látott, hogy tehát erről a korról, mint a régi Magyarország utolsó korszakáról kell beszélnünk, bár töretlen hittel bízom az új Magyarországon, a magyar nemzetnek most ellankadt és megzavart, de feltámadásra rendelt életerejében és hivatásában.”⁴²

⁴² Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim. Bp. 1922. 6.

Gróf Andrássy Ilona (1886–1967) írja 1918-as naplójában:

„[...] talán nem vagyok egy Copicus, de ha férfi volnék is, és volna talajom, most nem mernék defaitista propagandát csinálni és az ellenség defaitistáival együtt dolgozni, mert túlságosan szeretem a hazámat, a magyar fajtámat és ilyen rizikóba nem merném belevinni. Azt a példát hoztam fel, hogy jó sebész is nehezen szánja rá magát saját gyermekén életveszélyes operációt végezni, mert nem mer experimentálni azzal, akit szeret. Azt hiszem, Mihálynál [Gróf Károlyi Mihály, Andrássy Ilona sógora – Cs. M.] ez a hiba. Ő nem ismeri a honszerelmet, ez neki teljesen idegen érzés.”⁴³

Gróf Károlyiné Széchenyi Ilona (1898–1984) írja az őt mint fiatal lányt ért háborús megpróbáltatások után beálló helyzetről, 1920-ban:

„Vége volt az első világháborúnak, vége volt a kommunizmusnak, szétdarabolt kis országunk nem volt más, mint egy vérző, lüktető szív, amelyet elhagyott minden életerő, és testében alig pislákol az élet, miután ismét elszenvedte mások könyörtelen gonoszságát. De mi ismét bebizonyítottuk, hogy a hit, a kitartás, a szívósság és élni akarás a magyar lélekre különösen jellemző tulajdonságok. Az emberiség megbolygatta az ég erőit, és ez zűrzavart hozott a földre, változóban volt az egész világ...”⁴⁴

⁴³ Mindennek vége! Andrássy Ilona grófnő első világháborús naplója. Szerk. Kovács Lajos. Bp. 2014. 236.

⁴⁴ Gróf Károlyiné Széchenyi Ilona: Kileng az inga. Bp. 2005. 40.

Milyen keretekhez illeszkedjen egy magyar főnemes 1920 után az évszázados uralkodó–földbirtok–főrendiház–egyház helyett, amelyek eddig együttesen jelentették a magyar arisztokrata identitását? Milyen egy jó magyar arisztokrata 1920 után? Földosztó? Agrárius? Keresztény? Liberális? Fajvédő? Politikus, diplomata vagy katona? Legitimista? Tudós? Mecénás? Csak gazda és családapa? Hogyan töltse be jól szerepét? Milyen szerepet kell betöltenie?

Mindenképp új és más módon kellett gondolkodni és élni, mert ami módon 1920 előtt, oly módon magyar főrend már semmiképp nem lehetett egy trianoni Magyarországon élő herceg, gróf vagy báró. Akiknek közülük – életkoruk és életútjuk miatt – már kialakult értékrendje, meglévő külső és belső kapcsolati hálózata volt, azoknak ezek sokat segítettek az egyéni kiútkeresésben (pl. gróf Zichy János, gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula).

Ilyen típusú arisztokratakról ír Bánffy Miklós gróf emlékirataiban konkrétan a norfolki herceggel kapcsolatban, mégis általános érvénnyel:

„Az ilyen családból származó ember pedig kevésbé elfogult, a tömegszuggesztió, tehát a tömeggyűlölség nemigen hat reá, könnyen szembeszáll a pillanat divatos jelszavaival, és valahogy ma is érezhető rajta a középkori lovagvilág gondolkodásának valami pici maradványa, mely egykor inkább társadalmi elhatárolódásokat ismert, mint földrajzi és nemzeti határokat.”⁴⁵

A magyar arisztokrácia felnövő generációjának azonban – az 1900 körül születetteknek, akik épp e válságos években lettek felnőtté – úgy kellett magyar arisztokrataként utat találni, hogy nem volt uralkodó (a főnemesi rangok jogforrása),

⁴⁵ Gróf Bánffy Miklós: Egy erdélyi gróf emlékiratai. Bp. 2013. 94.

nem volt főrendiház, ahol politikai felelősségük teret kaphatott volna, s gyakran (a nevüket és a rangjuk alapját adó) nagybirtokuk is a magyar határokon kívülre került.

Voltak, akik nagy politikai amplitúdókkal keresték útjukat (pl. gróf Festetics Sándor), s kétségtelenül voltak közülük, akik – a fentiek miatt érthetően – elfordultak a politikától, s a közélet egyéb területein is ritkán jelentek meg. Kirívó példa ez utóbbiak közül herceg Esterházy Pál.

„Esterházy Pál – a tizenkettedik elsőszülött herceg és Európa egyik leggazdagabb embere – politikai és társadalmi értelemben is nagyon visszavonultan élt. 1927-ben, a felsőház megalakulásakor, a herceg nem volt hajlandó iratait benyújtani és a felsőház munkájában részt venni. Mindössze a katolikus egyház egyik civil szervezetének, a Magyar Katolikus Akciónak az elnökségi tisztét töltötte be rövid ideig.”⁴⁶

Az 1920–1944 között összeült 6 országgyűlésben azonban 83 olyan arisztokrata család képviseltette magát, amelyek a dualizmus idején is tagjai voltak a törvényhozásnak, így az első világháború után kezdődő időszak akár egy új politizáló arisztokrata nemzedék kialakulását is hozhatta volna, ha lett volna elegendő idő ennek kifejlődéshez.

E 83 család mellett tizenöt olyan főnemesi címet viselő família tagját is számba vehetjük a Horthy-kori politika legmagasabb szintjén, melyek 1884 és 1920 között nem vettek részt a törvényhozásban. Közülük nyolc a 20. században kapta főrangú címét, s csupán a báró Biedermann és báró Waldbott családnak nem az a tagja szerepel az országgyűlésben, aki a címet (magyar állampolgárságot) kapta. Amiképp az 1920 után politikától elforduló vagy a férfiágon kiháló arisztokrata családok a

⁴⁶ Esterházy Pál 1901–1989. Szerk. Stefan August Lütgenau. Bp. 2008. 16.

befejezést szimbolizálták, e családok megjelenése egyfajta kezdet volt, de az is maradt.

Biedermann Imre egy katolizált osztrák zsidó családnak tekintélyes birtokkal rendelkező ágát képviselte hazánkban. 1931-ben a kormánypárt képviselőjeként került a parlamentbe. Bottlik István képviselőként már 1901-ben megkezdte politikai pályáját, ekkor még nem arisztokrataként, bárói rangot 1918-ban nyert földművelési államtitkárként. Személyében tehát kontinuitást képviselt a dualizmus és a Horthy-kor között, mint báró azonban újonnan került be 1922-ben és 1927-ben a nemzetgyűlésbe, majd 1931-től Borsod vármegye választottjaként a felsőházba 1944-ig. Báró Kray István családjának régi bárói ága kihalt, újra a bárói rangot csak 1918 áprilisában terjesztette ki az uralkodó a család nemesi ágára. Kray István Zalaegerszeg képviselőjeként került a képviselőházba 1927-ben és 1931-ben. Báró Lers Vilmos egyetemi tanár, külügyi és kereskedelmi államtitkárként emelkedett bárói rangra 1918-ban. A második nemzetgyűlésben a kisgazdapárt képviselője volt egyetlen évig – haláláig.

Szterényi József 1910–1918 között szintén országgyűlési képviselő volt, így ő is a dualizmus korával való kontinuitást jelenítette meg személyében – de nem arisztokrataként, mivel kereskedelmi miniszteri tevékenységeért nyert 1918-ban főnemesi címét. Talán az egyetlen nem keresztény származású személy az 1945 előtti magyar történelemben, aki (deignált miniszterelnökként) az állami főhatalom közelébe jutott 1918-ban. A felsőháznak megalakulásától a kormányzó által élethosszig kinevezett tagja volt Szterényi báró.

Szurmay Sándor kiváló katonaként és szakíróként kapott bárói rangot 1917-ben, s Hazai Samu báró után egy évig a honvédelmi miniszteri tárcát is betöltötte 1917–1918-ban. 1935-től a felsőház tagja volt a kormányzó kinevezettjeként. Kisjókai Takács József nemesi családja 1905-ben kapott engedélyt a címeregyesítésre a gróf Tolvay családdal, s lett így valóban új arisztokrata család gróf Takács-Tolvay Józsefé,

aki József főherceg nevelője volt, majd vezető beosztású katonaként szolgált a háborúban. Kalandos és a Horthy-rendszert a legmesszemenőbben támogató (elsősorban katonai) életpályáját 1935-től a kormánypárt képviselőjeként zárta. Waldbott Kelemen báró Nyugat-Európa egyik legrégebbi nemesi családjából származott. Apja 1900-ban nyert magyar állampolgárságot báró Beust Hedviggel kötött házassága révén. Miután kitüntette magát a háborúban, Waldbott Kelemen értékes szőlőbirtokaira vonult vissza, melyeket házasságával tovább bővített. A felsőházban kezdettől 1944-ig Zemplén vármegye küldötteként vett részt.⁴⁷

A két háború közti Magyarországon az államformával kapcsolatos politikai és társadalmi feszültség folyamatos volt, ha alkalmanként el is fedték ezt aktuális egyéb problémák. Király nélkül királyság a történelem során ilyen hosszú ideig – tudomásunk szerint – csak hazánkban állt fenn. A királykérdés – a fentiekben kifejtettek miatt – alapvetően egzisztenciális kérdése volt az „arisztokráciának”. A háborúban győztes államok és velünk szomszédos szövetségeseik azonban gyakorlatilag kriminalizálták a koronás uralkodó megjelenését és támogatását, s ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a magyar arisztokraták nagy része elfordult az aktív politizálástól.

Az első nemzetgyűlésben jelen levő 12 mágnás között egyáltalán nem volt szabad királyválasztó, antikarlista is csupán kettő, a többiek mind harcos vagy elvi legitimisták voltak, ez az irányvonal adekvát válasznak tűnt az arisztokraták számára az 1918–1921 között lejátszódó kataklizmára.

A magyarországi legitimizmus – Kardos József által megállapított⁴⁸ – későbbi szakaszaiban, mikor előbb az elvi, később pedig – a szélsőjobboldali nyomás miatt egyre inkább – a gyakorlati királypártiság erősödött meg újra, az arisztokraták egy

⁴⁷ Az adatok közlése az *Országgyűlési Almanachok* <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach.html> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.) és Gudenus J. J.: A magyarországi főnemesség... i. m. vonatkozó részei nyomán történt.

⁴⁸ Kardos József: Legitimizmus. Bp. 1998. 6.

része ismét aktivizálódott e téren. A törvényhozó főnemesek közül elsősorban gróf Sigray Antal, gróf Károlyi József, gróf Csekonics Iván, gróf Zichy János, gróf Hunyadi József, őrgróf Pallavicini György, báró Kray István szerepeltek aktív legitimistaként, ez eszmekörben látva menedéket az egyre nyomasztóbb náci nyomás elől.

Ennek a legitimizmusnak azonban ekkor már nem volt tere, az 1930-as évek második felétől győzelmesen előrenyomuló jobboldali diktatórikus eszme komoly pilléreket épített ki Magyarországon is, és sokáig tartotta magát a vele szemben minden fronton harcot indító, baloldali diktatórikus eszmével vívott harcban. Ebben a küzdelemben zárult le Magyarország sok évszázados történelmének az a része, amelyben a királyok és a főnemesek lényeges szerepet játszottak. A trianoni béke, a világgazdasági válság és számos egyéb kísérő tényező miatt egyre nagyobb súlyú szociális kérdést mindkét szocialista rendszer – rájuk jellemző demagógiát alkalmazva – elsődlegesen az arisztokrácia felelősségévé tette, s az igen jól beazonosítható csoport tagjait ellenségként üldözve igyekezett megsemmisíteni. A szélsőjobboldali rezsimet felváltó baloldali demokratikus rendszernek csak a kezdetén jutott egy szűk hely a főnemes politikusoknak az államvezetésben, törvényhozásban, hamarosan azonban a demokráciának olyan válfaja jutott uralomra, amelyben főnemesnek egyáltalán nem volt helye.

Igazolva létüknek organikus összetartozását, az uralkodó és az arisztokrácia magyarországi működése – hosszú leépülési folyamat eredményeképpen – szinte egy időben ért véget. Az azóta is hatályos közjogi helyzet a királyság és az arisztokrácia jogi megszüntetésével állt be, amikor 1946. február 1-jén kikiáltották a köztársaságot, s az 1947. évi IV. törvény 3. §-a eltörölte a rangokat és megtiltotta a főnemesi címek használatát is.

Melinda Csajányi

SHATTERED ARISTOCRACY – ACTIVE ARISTOCRATS

**THE DISAPPEARANCE OF HUNGARIAN ARISTOCRACY BETWEEN THE
LEGAL REFORMS OF 1885 AND 1947**

The leading community of social life in Carpathian Basin for nearly a thousand years, Hungarian aristocracy ceased to be a legal entity by the middle of the twentieth century. It was the result of a long process, which started in the middle of the 19th century, and ended in 1947.

One of the important characteristics of the Hungarian aristocracy was that they were part of the legislation on an individual basis. The progressive loss of power of the higher nobility started with the Reform Bill of 1885, nearly 70 per cent of the higher nobility lost its individual right to be a member of the Upper House. Another significant change, which affected the Hungarian aristocracy, was due to the decision of the King, in 1867, who started to lift several new families – often of Jewish origin – to the ranks of the aristocracy. Defeated in the First World War, Hungary lost two thirds of its territory, which dealt a severe blow on the land-owning aristocrats. Furthermore, under the pressure of the victorious powers, the King of Hungary was dethroned in 1921, and although the state continued to be a monarchy, it did not have a proper king ever again. Thus, the high nobility lost the source of its title and political power.

Therefore, after the year 1921, Hungarian aristocracy cannot be understood as an existing community, although several aristocrats did, indeed, play an important role in the economic, politic and social life of the country until 1944. The new government destroyed the remains of the community by introducing Act 4 of 1947, which forbade the use of the titles of nobility.

Szeghy-Gayer Veronika

SZIKLAY FERENC ÉS A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR PÁRTOK KULTÚRREFERÁTUSA (1922–1938)*

Bevezető

A két világháború közötti csehszlovákiai magyar közéleti személyiségek közül eddig csak Esterházy Jánosról és Törköly Józsefről jelent meg önálló kötet.¹ Néhány esszé és forrásgyűjteményt leszámítva nem feldolgozott a korabeli magyar közéletet meghatározó személyiségek életpályája sem.² Jelen tanulmány azt a célt tűzte ki, hogy Sziklay Ferenc, konzervatív értelmiségi tevékenységét és a formálódó kisebbségi közösségről alkotott képét bemutassa. Sziklay Ferenc a kulturális élet szervezőjeként, íróként és hírlapszerkesztőként vonult be a csehszlovákiai magyar kisebbségtörténetbe. Kiterjedt levelezést folytatott nemcsak a szlovenszkói és a

* A tanulmány a K109173 számú OTKA projekt keretén belül valósult meg.

¹ Molnár Imre: Esterházy János élete és mártírhalála. Somorja 2010.; Filep Tamás Gusztáv: Az ellenzék feladata. Törköly József színterei. Rimaszombat 2012. Ez utóbbi elsősorban egy forrásgyűjtemény Törköly írásaiból.

² A teljesség igénye nélkül I. Fábry Zoltán összegyűjtött írásai. Szerk. Fonód Zoltán. Bratislava 1980. 1–12. kötet; Tóth László: Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk. Pozsony 1993.; Szvatkó Pál: A változás élménye. Válogatott írások. Szerk. Filep Tamás Gusztáv, G. Kovács László. Pozsony 1994.; L. még Filep Tamás Gusztáv: Maléter István és a balítéletek. In: Filep Tamás Gusztáv: A hagyomány felemelt töre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról. Bp. 2003. 25–118.; Peéry Rezső: A végzet bábjátéka avagy Peremmagyarok az idő sodrában. Szerk. Filep Tamás Gusztáv – Tóth László. Pozsony 1994.

prágai magyar értelmiségiekkel és politikusokkal, hanem magyarországi, erdélyi irodalmi körökkel is, ezért tisztelői többször „Szlovenszko Kazinczyjának” nevezték.³

Eddigi tudásunk szerint nem volt tagja egyik kisebbségi pártnak sem, de ő szerkesztette az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP), irányvonalát követő kassai *Esti Újság*ot 1919–1921 között. A kisebbségtörténeti kutatások szempontjából fontos, hogy fennmaradt a csehszlovákiai magyar pártok által 1922-ben létrehozott és általa irányított kassai Kultúrreferátus anyaga, amelyről Bárdi Nándor másfél évtizede összefoglaló katalógust is készített.⁴

A tanulmány Sziklaynak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található hagyatékára támaszkodik, amely kultúrreferensi és személyes levelezése mellett túlnyomórészt publicisztikai és szépirodalmi írásait, előadásainak szövegét tartalmazza. A hagyatékban nemcsak a neki írt, hanem az általa fogalmazott levelek is megőrződtek Sziklay másolatai révén, később pedig a többi szerző adományának köszönhetően, amelyekkel a hagyaték kiegészült, ezáltal konkrét „dialogusok” is rekonstruálhatóak egy-egy ügyről. Egy-két levelet Koudela Pál idéz disszertációjában,⁵ az anyag teljes körű feldolgozására azonban eddig senki sem vállalkozott.

³ Az elnevezést Turczel Lajos használta elsőként, feltehetően a Sziklay-hagyatékban található alábbi levél alapján, de nem világos, hogy pontosan ki nevezte el így: „Minden kedves levelemet gyűjtöm azóta, hogy – főpatrónusom példájára – levelezéssel igyekeztem húsz éven át szolgálni a felvidéki irodalom ügyét. Valószínű, hogy „utókorra” nem az én leveleim maradnak, mint a Kazinczyéi, de azok, amelyeket kaptam, mert nem hiszem, hogy más olyan gonddal félrerakott volna mindent, mint én. [...] Kb másfél méter vastag a hozzám írt levelek csomagja.” Sziklay Ferenc levele Péchy Bartóky Máriának, Kassa, 1939. január 18. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár (a továbbiakban: Kt.), fond 158. Sziklay Ferenc hagyatéka (a továbbiakban: fond 158) 23. doboz, 1. mappa.

⁴ Áttekintés Sziklay Ferenc kéziratos hagyatékáról. Szerk. Bárdi Nándor. Bp. 2000. A 30 dobozból álló anyagban, melynek nagy része rendezetlen, a hagyatékot átvevő Bata Imre feljegyzései is megtalálhatóak. Lehetséges, hogy a levelezés kisebb hányadát ő rendezte.

⁵ Koudela Pál: A kassai polgárság 1918 előtt és után. Bp. 2005. A disszertáció sok értékes családtörténeti információval gazdagította Sziklay Ferencről való eddigi ismereteinket.

A Kultúrreferátus dokumentációjából 1937-ben kikerült annak „politikai része”, amelyet Sziklay Ferenc az Egyesült Párt utasítására Fleischmann Gyula politikusnak adott át,⁶ – ez valószínűleg megsemmisült az Egyesült Párt irataival együtt. Lehetséges, hogy az 1938-as államfordulat után, az iroda felszámolásakor is bekértek tőle iratokat, bár erre vonatkozó forrást egyelőre nem találtam. Mindezek következtében tehát a fontosabb politikai tartalmú levelek hiányában a fennmaradt irathagyatékban főleg a Kultúrreferátus irodalmi, kultúraszervező tevékenységére és Sziklay magánéletére vonatkozó információ (baráti, családi levelezés stb.) található. A Kultúrreferátus mint politikai intézmény feltárása tehát egyelőre szubjektív nézőpont, Sziklay nézőpontja alapján lehetséges.

A hagyatékon kívül felhasználtam Sziklay Ferenc néhány nyomtatásban megjelent írását, valamint Szüllő Géza keresztényszocialista politikus (az OKP elnöke 1925 és 1932 között) hagyatéki fondját is, mivel ebben egy rövid megjegyzést találtam a Kultúrreferátus feladatáról. További kutatások során kell majd összegyűjteni Sziklay összes megjelent publikációját, mivel egy részük kultúrreferensi tevékenysége révén született meg, továbbá Sziklay fontos szerepet játszott a kisebbségi irodalmi vitákban is.

A tanulmány három részből áll. Elsőként a Sziklayról szóló szakirodalmat ismertetem. Ezt követően foglalkozom magával a Kultúrreferátussal: fontosnak tartom tisztázni, hogy pontosan milyen céllal hozták létre ezt az intézményt és milyen tényleges tevékenységet folytatott. Külön kitérek létrehozásának körülményeire, valamint arra is, hogy milyen feladatokat látott el és milyen anyagi háttérrel rendelkezett. Működésének négy nagyobb korszakát különítem el: 1922–1925, 1925–1929, 1929–1936, illetve 1936–1938. A kutatás során arra is kíváncsi voltam, hogy Sziklay mely politikusokkal és értelmiségiekkel levelezett hivatalán

⁶ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Jaross Andornak, d. n. OSZK, Kt., fond 158, 26. doboz, 2. mappa.

keresztül, ezért egy táblázatban közlöm azoknak a fontosabb személyiségeknek a nevét, akiknek a levelei megtalálhatóak a Sziklay-hagyatékban.

Sziklay saját kisebbségi közösségével kapcsolatos tapasztalatait elsősorban kultúrreferátusi és azon keresztül irodalomszervező feladatkörének következtében szerezte, ezért a tanulmány végén röviden bemutatom, hogyan értelmezte Sziklay a kisebbségi önszerveződést, miként próbálta feloldani a nemzeti és állampolgári hovatartozás össze nem egyeztethetőségének dilemmáját. A tanulmány Sziklay két világháború közötti tevékenységére összpontosít, ezért nem térek ki részletesen 1918 előtti tanári pályájára. Irodalmi munkásságát terjedelmi korlátok miatt mellőzöm. (Sziklay Ferencről számtalan szépirodalmi mű maradt fenn, fontos volt számára, hogy íróként is elismerjék.) Röviden viszont foglalkozom 1938–1943 közötti életpályájával.

Sziklay Ferenc emlékezete

Sziklay Ferenc tevékenységét Turczel Lajos fedezte fel újra *Két kor mezsgyéjén* c. kötetében.⁷ A Turczel által rajzolt portré egy ambiciózus, küldetéstudattól vezérelt értelmiségi képét adja, akinek korán csalódnia kellett az őt alkalmazó kisebbségi pártok kultúrpolitikájában⁸ – 1938 után pedig a magyarországi elit törekvéseiben is –, ezért főleg a kassai Kazinczy Társaság és egyéb szervezetek irányítását, a kisebbségi magyar irodalom megszervezését vállalta magára a Kultúrreferátus keretén belül. Már Turczel idézi Szüllő Géza, a csehszlovákiai magyar politikai élet vezető egyéniségének kijelentését, amellyel Sziklayt rendre utasította, utalva annak kultúrreferátusi feladataira: „Vedd tudomásul, neked az a feladatod, hogy ne csinálj

⁷ Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*. A magyar irodalom fejlődési feltételeit és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között. Bratislava 1967.

⁸ Uo. 51.

semmit!”⁹ Ha ez a mondat valóban elhangzott, akkor Turczel értelmezése szerint azt jelenthette, hogy a magyar kisebbségi pártok számolnak a határrevízióval, ezért nem áll érdekükben, hogy támogassák a csehszlovákiai keretekben való kulturális önszerveződést. De a kijelentés vonatkozhatott egyszerűen Sziklay túlbuzgóságára, nehéz természetére is, amellyel sok ellenséget szerzett magának referensi működése során. Turczel 1987-ben egy teljes esszét szánt Sziklay irodalmi, szervezői tevékenységének, amelyben a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szellemi élet legsokoldalúbb képviselőjének nevezte őt.¹⁰ Kutatásai során minden bizonnyal felhasználta a Sziklay-hagyatékot, amelyből a forrás megjelölése nélkül többször is idézett.¹¹

A kisebbségi magyar pártok néhány vezetője által megalázott, sértett kultúraszervező képét őrizte meg a családi emlékezet is, amint azt Sziklay Ferenc fiának, Sziklay László irodalomtörténésznek 2003-ban megjelent visszaemlékezése,¹² illetve dédunokájának nagyrészt erre a forrásra hagyatkozó disszertációja is megerősíti.¹³ Az egyik forrásként felhasználható, szubjektív visszaemlékezés, a másik pedig tudományos munka, amely ugyanakkor a visszaemlékezés kritikátlan átvételén alapszik.

Sziklay Ferenc pályája a fiú emlékezetén keresztül mindkettőben leegyszerűsített sérelmi narratívává alakul, amely több esetben igencsak egyoldalúan érinti a korabeli politikai–társadalmi erőviszonyokat. A családi emlékezetben az apai sértettség továbböröklődött, s ezáltal ma egy leegyszerűsített, a korszak társadalmi valóságát figyelmen kívül hagyó Sziklay-életpálya jelenik meg a szakirodalomban.

⁹ A jelenetet Gömöry János idézi visszaemlékezéseiben. Vö. *Gömöry János: Emlékeim egy letűnt világról*. Bp. 1964. 145.

¹⁰ *Turczel Lajos: Sziklay Ferenc*. In: *Uő: Tanulmányok és emlékezések. Tanulmányok két háború közti irodalmunkról és kulturális életünkről*. Bratislava 1987. 73–80.

¹¹ Uo. 80.

¹² *Sziklay László: Egy kassai polgár emlékei. Levelek Lidihez*. Pozsony 2003.

¹³ *Koudela P.: A kassai polgárság i. m.* 28–125.

Fried István hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a kultúrreferensről nem a fia papírra vetett emlékei alapján, hanem elsősorban hagyatékának feltárása révén kaphatunk pontosabb képet.¹⁴

Sziklay Ferenc Kultúrreferátusa

A kassai Kultúrreferátust annak a politikai elképzelésnek a jegyében hívták életre, amely intézményesített formában kívánta biztosítani a kisebbségi magyar pártok együttműködését. A pártok tevékenységének összehangolása valamilyen mértékben Budapest szándékát is kifejezhette, a magyar külügy ugyanis a két világháború között folyamatosan szorgalmazta, hogy létrejöjjön egy egységes magyar párt Csehszlovákiában.¹⁵

A korszak két meghatározó csehszlovákiai magyar tömörülése, az Országos Keresztényszocialista Párt, valamint az Országos Magyar Kisgazda, Földmíves és Kisiparos Párt – rövidebb nevén Kisgazdapárt, később ebből alakult a Magyar Nemzeti Párt (MNP) – további pártokkal szövetségre lépve 1920-ban megalakította a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságát.¹⁶ A Közös Bizottság 1922-ben februárjában hozta létre az ún. Központi Irodát¹⁷ Losonc székhellyel, amely többek között egy sajtóosztály, a Prágában és Rimaszombatban működő sajtóirodák¹⁸ és nem utolsósorban a Kultúrreferátus megalakításáról is

¹⁴ Fried István: Sziklay László pályájának emlékezete. Tiszatáj 57. (2003: 9. sz.) 64–73.

¹⁵ Vö. Angyal Béla: Érdekvédelem és önszerveződés. Somorja–Dunaszerdahely 2002.

¹⁶ A bizottság 1920. december 7-én, Ótátrafüreden alakult meg. Vö. Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936. Szerk. Angyal Béla. Somorja–Dunaszerdahely 2004. 144–146.

¹⁷ Teljes nevén Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. Vö. Angyal B.: Érdekvédelem i. m. 93.

¹⁸ Simon Attila: Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága. Megtalálható a Szlovákiai Magyar Adatbank oldalán (A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona

döntött. Sziklay Ferenc tehát ennek a politikai döntésnek az eredményeképpen jutott álláshoz 1922 tavaszán, amikor pártok által finanszírozott irodáját megnyitotta.¹⁹

A Kultúrreferátus tevékenységét mindvégig a kisebbségi pártok közötti viszony alakulása befolyásolta. Mivel 1925-ben az OKP kettészakadt, valamint ezzel párhuzamosan megalakult az MNP is, az ellenzéki pártok közti együttműködés megromlott,²⁰ ami végül a Központi Iroda 1929-ben történő bezárását eredményezte. Az 1929–1936 között eltelt időszak egyben a Kultúrreferátus legbizonytalanabb éveinek számít, hiszen ekkor nem létezett az iroda feladatait megszabó intézményi hierarchia. A Kultúrreferátus mégis fennmaradt és 1936 júniusában hivatalosan az Egyesült Magyar Párt irányítása alá került. Végül 1939 januárjában Jaross Andor, a Felvidéki Ügyek tárca nélküli minisztere számolta fel.²¹

A Kultúrreferátus feladatköre

Milyen céllal hozták létre a Kultúrreferátust? Minthogy a Központi Irodának fontos szerepe volt a kisebbségi magyarság érdekvédelmében és a magyarságot ért sérelmek dokumentációjában a Kultúrreferátus is ennek megfelelő feladatkört kapott. Sziklay egyik körlevele három pontban foglalta össze az iroda céljait: „1.) a kultúrsérelmek feldolgozása, 2.) a szellemi erőforrások és lehetőségek felkutatása és

Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. Intézmények): <http://adatbank.sk/?p=380031> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

¹⁹ Sziklay Ferenc: Kulturális szervezkedésünk története. 95. In: Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. Szerk. Borsody István. Bp. 1938. 93–108. Az iroda 1922. március 15-én nyílt meg.

²⁰ A pártok egymással való viszonyáról l. részletesebben Angyal B.: Érdekvédelem i. m.

²¹ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Pataky Tibornak, Kassa, 1939. január 5. OSZK, Kt., fond 158, 26. doboz, 1. mappa.

regisztrálása, 3.) ezek alapján és új kulturális szervezetek megalkotása után az aktív kulturális munka depolitizálása.”²²

A Kultúrreferátus tehát egyfelől adminisztrációs feladatokat látott el: nyilvántartást kellett vezetnie minden Csehszlovákiában található magyar (kulturális) szervezetről s fel kellett térképeznie, mely egyesületek maradtak fenn az államfordulat után, illetve ha megszűntek, van-e lehetőség az újjászervezésükre. Másfelől célja volt a magyar kulturális élet fellendítése, támogatása, az országos kisebbségi ünnepek összehangolása és lebonyolítása. Sziklaynak ezenkívül a kisebbséget érintő népművelési és iskolaügyi kérdésekkel is foglalkoznia kellett,²³ ezért rendszeresen tanulmányozta a csehszlovák iskolapolitikát. A Központi Iroda több ízben a községi népkönyvtárak ügyének intézésére is utasította.²⁴

A magyar pártoknak tehát szükségük volt egy olyan adminisztratív egységre, amely a kulturális és iskolaügyi kérdésekre szakosodik, s amelyet a kisebbségi ügyeket érintő parlamenti akciók előkészítése vagy propagandatevékenység céljából bármikor felhasználhat.²⁵

Sziklay az iroda irányítását jó ismerőse, Petrogalli Oszkár megbízásából vállalta el, aki 1925-ben bekövetkezett haláláig a Központi Iroda vezetője volt, s aki állítólag garantálta Sziklaynak, hogy a politika nem fog beleszólni a munkájába.²⁶ Jó barátjához, Esterházy Jánoshoz szóló levelében a következőket írta erről:

²² Sziklay levele többeknek, Kassa 1938. október 13. OSZK, Kt., fond 158, 23. doboz, 1. mappa.

²³ A Cseh-Szlovák köztársaság népművelési törvényei és rendeletei: a községi közkönyvtárakról és az állampolgári nevelésről. Szerk. Sziklay Ferenc. Košice 1923.; A Csehszlovák Köztársaság népművelési törvényei és rendeletei I. füzet. Szerk. Sziklay Ferenc. Košice-Kassa 1935.; *Sziklay Ferenc: A szlovenszkói magyar népoktatás helyzetrajza*. Bratislava-Pozsony é. n.

²⁴ Forgách Géza levele, Losonc, 1924. június 12. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

²⁵ *Sziklay Ferenc: Kultúrális szervezkedésünk* i. m. 96–97.; Vö. Fleischmann Gyula levele, Kassa, 1925. szeptember 11. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz. Fleischmann a Központi Iroda utasítása alapján a fontosabb kultúrkérdések és sérelmek összefoglalására buzdítja Sziklayt, melyet aztán a magyar képviselők előterjesztenének a csehszlovák közoktatásügyi miniszternek.

²⁶ Vö. *Sziklay L.: Egy kassai polgár* i. m. 280–281.

„A hivatalomat annak idején nemcsak, mint kenyérkereseti lehetőséget fogtam föl és vállaltam, de mint hivatást is. [...] ma legalábbis tankerületi főigazgató – ha nem egyetemi tanár - lehetnék. [...] apósom Tisza Istvánnak személyes jóbarátjai közé tartozott. [...] Egy szóval én egy igazán szépen induló karriert áldoztam föl, amikor itt maradtam, mert arra előre számítottam, hogy a kisebbségi sorsba az egyéni érvényesülésről örökre le kell mondani, különben ez – természetemnél fogva – soha nem is bírt vonzóerővel és értékkel. [...] Nem is magam határoztam így, de az akkori politikai vezérrel, Petrogalli Oszkárral való baráti tanácskozásunk folyamán alakult ki a kulturreferátus eszméje, programja s ennek alapján kaptam meg a megbízatásomat.”²⁷

A megfogalmazott „politikamentesítés” természetesen irreális elvárás volt, hiszen a Kulturreferátus a politikai pártok háttérintézményeként működött, mégis úgy tűnik, ehhez a ponthoz Sziklay mindvégig ragaszkodott. A függelmi viszonyt tekintve logikátlanak tűnik, mégis nehezen fogadta el, hogy egy politikus szabja meg a feladatait és oktassa ki a helyes kultúrpolitikáról.²⁸ Ez alól Petrogalli Oszkár és még néhány olyan politikus barátja volt kivétel, mint például Esterházy János. Néhány leveléből kiderül, hogy ezzel a viselkedésével Sziklay sok ellenséget szerzett magának. Ilyen volt Fleischmann Gyula OKP-s politikus is, aki több alkalommal felrótta neki, hogy nem végzi megfelelően a munkáját.²⁹ Egy ízben Salkaházi

²⁷ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Esterházy Jánosnak, Kassa, 1936. április 10. OSZK, Kt., fond 158, 21. doboz, 2. mappa.

²⁸ Az ilyen politikusokkal kapcsolatban egy helyen a következőt írta: „azok a férgek akik elszuvasították a lelkeket”. Sziklay Ferenc levele Szkalos Emilnének, Kassa, 1925. március 21. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz, 2. pallium.

²⁹ Fleischmann Gyula levele, OKP, Kassa, 1925. szeptember 11. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz. Fleischmann Gyula levele, OKP, Kassa, 1925. augusztus 18. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

(Schalkház) Sára is megírta neki: „... neked nagyon sok ellenséged van. S most is, igaz, amit írsz a leveledben, hogy itt-ott írnak rólad és ellened.”³⁰

Feltehetően befolyásos pártbarátainak és valóban alapos munkájának köszönhetően, hogy a pártok közti rossz együttműködés ellenére az iroda 1938 novemberéig fennállt, de saját munkaadóival, a pártokkal való viszonya mindvégig ellentmondásos maradt. Tevékenységét a csehszlovák államszervek is megfigyelték. Egy fiktív személyhez írott levelében Sziklay azt az esetet örököltette meg, amikor a telefonját egy ízben lehallgatták, a neki címzett levelek pedig felbontva érkeztek célba.³¹

A Kultúrreferátus anyagi háttere

A Kultúrreferátus anyagi hátterét nagyrészt a magyar kisebbségi pártok biztosították, általában két részletben folyósították Sziklay számára az iroda ellátmányát. Fizetése egy részét, átlagosan 1800 csehszlovák koronát, a *Prágai Magyar Hírlap* számlájáról utaltak át neki, többé-kevésbé annak megfelelően, amennyit a prágai napilap munkájába besegített. Fizetése másik részét (mintegy 3200 koronát) a pártoktól kapta, 1922–1929 között közvetlenül az őt foglalkoztató Központi Irodától, 1929 után bizonytalan úton és rendszertelenül, 1936 júniusától pedig már magától az Egyesült Párttól havi rendszerességgel.³²

³⁰ Schalkház Sára levele, Komárom, Szociális Testvérek Társasága, 1933. április 25. OSZK, Kt., fond 158, 30. doboz, 2. mappa.

³¹ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa „Nyílt levél, zárt leveleim titok-tolvajához” címmel. OSZK, Kt., fond 158, 29. doboz.

³² Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Jaross Andor Felvidéki Miniszternek, Kassa, 1938. december 22. OSZK, Kt., fond 158, 26. doboz, 1. mappa.

Az így kapott összesen 5000 koronából kellett gépirónői (Bertók Ilona majd Schirger Márta³³) és saját fizetését, valamint dologi kiadásait (nyomdaköltségek, kiszállások stb.) kikalkulálnia, valamint fenntartania egy irodahelységet a *Prágai Magyar Hírlap* kassai szerkesztőségével közösen.³⁴ (A Kultúrreferátus 1931-ig tulajdonképpen két helyen székelt egyszerre: Sziklay 1931-ig Éder utcai lakásán dolgozott,³⁵ másrészt a Fő utca 105/1. számú házban bérelt irodájában, ez utóbbi volt a hivatalos.)

Biztos és egyben hivatalosan is bejelentett jövedelmét mindig a *Prágai Magyar Hírlaptól* várhatta.³⁶ Egy alkalommal, amikor az késve utalta fizetését, biztosították arról, hogy ez nem fog többet előfordulni.³⁷ 1929 januárjától kérvényezte az újságírói állami nyugdíjat,³⁸ amelyet csak abban az esetben folyósítottak számára, ha a bejelentett évi fizetése nem érte el a 28 000 csehszlovák koronát.³⁹

A Központi Iroda felszámolása után (1929) a *Prágai Magyar Hírlaptól* azt az információt kapta, hogy 1931 februárjától közvetlenül az OKP-től és az MNP-től (50-50% arányban) fogja kézhez kapni a Kultúrreferátus havi ellátmányát, feltehetően Tost Lászlótól (OKP) személyesen, illetve Dortsák Lajostól (MNP) küldeményben. 1930 végén Forgách Géza a *Prágai Magyar Hírlap* szerkesztője, Böhm Rudolf OKP-s szenátorral közösen összeállított egy minimális költségvetést a Kultúrreferátus kiadásaira, amely azonban irreálisan magas tételekben határozta meg Sziklay havi

³³ 1931 februárjában még Bertók Ilona volt a Sziklay mellé rendelt gépirónő. (Vö. Forgách Géza levele, Prága, 1930. január 31. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.) A forrásokból nem derül ki pontosan, hogy Schirger Márta, aki az iroda 1939 elején történt megszűnéséig mellette dolgozott, mikor került a Kultúrreferátushoz.

³⁴ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Lükő Gézának, Kassa, 1939. január 25. OSZK, Kt., fond 158, 8. doboz.

³⁵ Forgách Géza levele, Prága, 1938. július 17. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz. Vö. Koudela P.: A kassai i. m. 95.

³⁶ Lükő Géza levele, Prága, 1937. december 7. OSZK, Kt., fond 158, 7. doboz.

³⁷ Lükő Géza levele, Prágai Magyar Hírlap, 1938. szeptember 12. OSZK, Kt., fond 158, 7. doboz.

³⁸ Darvas János, Prága a Csehszlovákiai Magyar Újságírók Uniója, 1938. április 22. OSZK, Kt., fond 158, 7. doboz.

³⁹ Szilárd Marcell, Pozsony, 1934. február 13. OSZK, Kt., fond 158, 30. doboz, 2. mappa.

kiadásait. (Ezen kívül egyelőre nem találtunk olyan forrást, amely pontosan jelölné, hogy havi szinten mekkora összeg állt Sziklay rendelkezésére.)”⁴⁰

A Sziklay fizetésével kapcsolatos információkat azért ismertettem ilyen részletesen, mert a csehszlovákiai magyar pártok és az azokhoz tartozó irodák, lapok stb. finanszírozásának egy része nem hivatalos úton történt, részben Magyarországról érkező támogatások formájában, különféle utakat bejárva. Angyal Béla kutatásaiból ismert, hogy az ilyen pénzekből például az OKP kassai központjának egy hónapban akár 90 ezer korona is juthatott.⁴¹

A támogatásokért cserébe a magyar külügy igyekezett befolyásolni a kisebbségi pártok munkáját. Sziklay mindezt a saját bőrén is tapasztalhatta. Egy alkalommal Pataky Tibornál, a magyar Miniszterelnökség nemzetiségügyi államtitkáránál járt Pesten, aki egy nagyobb összeg Csehszlovákiába való átcsempészésére utasította. Az esetet Sziklay mélységes megaláztatásként élte meg. Fia visszaemlékezéseiben azt írja, hogy édesapja korábban azt hitte, hogy irodáját a csehszlovákiai magyarok adakozásából tartják fenn.⁴² Ha ez igaz, és mindez valóban megtörtént, ezt követően Sziklaynak nem lehettek illúziói a pártpénzekkel kapcsolatban.

⁴⁰ Forgách Géza levele 30 000 csehszlovák koronában határozta meg Sziklay havi fizetését, amely körülbelül a kassai pártiroda havi ellátmányának mintegy harmada, s ezért irreális magas összegnek tűnik egyetlen személy számára. Forgách Géza levele, Prága, 1930. január 31. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

⁴¹ Vö. Angyal B.: Érdekvédelem i. m. 75–78.

⁴² Fia visszaemlékezései szerint az eset Esterházy János pártelnöki kinevezése, vagyis 1932 decembere után történhetett, de a pontos időpont a szövegből nem derül ki egyértelműen. Vö. Sziklay L.: Egy kassai polgár i. m. 296–297.

A Kultúrreferátus kapcsolatrendszere

Sziklay a Kultúrreferátus megnyitását követően szembetalálta magát azzal a problémával, hogy Csehszlovákiában a földrajzi adottságok következtében lehetetlen a magyarok által lakott területet egy, az egész kisebbség által elfogadható új központ irányítása alá vonni. „A csorbai vízvázlászó szellemi vízvázlászó is, s még sok időbe telik, amíg a pozsonyi központ köré csoportosuló nyugati rész s a Kassához húzó keleti rész íróársadalmát és közönségét közös nevezőre lehet hozni” – írja egy helyen.⁴³ Ennek az lett a következménye, hogy regionális centrumok alakultak ki: ilyen volt Kassa, ahol Sziklay irodája működött, Prága, ahol többek között a magyar képviselők klubja és a sajtóiroda székel, Pozsony az OKP központjával vagy Komárom, a legjelentősebb magyar kulturális szervezet a Szlovenszkói Magyar Kultúregylet is székhelye.

Sziklay levelezése alapján megállapítható, hogy legalább 200 személlyel, kisebbségi egyesülettel, pártirodával, könyvkiadóval, szerkesztőséggel vagy magánszeméllyel levelezett a kultúrreferensi munkakör keretén belül. Ennek többségét Csehszlovákián belül bonyolította le. Levelezőpartnerei nagyrészt a magyar pártok képviselői, illetve a pártok holdudvarához kötődő értelmiségiek voltak, de beosztása miatt akárki megkereshette kulturális jellegű kérdéseivel. Kapcsolatainak nagy része teljesen új keletű volt, több íróval, politikussal ismeretlenül kezdte meg együttműködését és olykor évek is elteltek, míg a személyes találkozás létrejött. Az alábbi táblázatban annak a mintegy 110 személynek, egyesületeknek a nevét közlöm (a forrásban szereplő formában), akiknek a tevékenysége a két világháború között a csehszlovákiai magyar művelődés- vagy politikatörténet szempontjából jelentősnek tekinthető. Külön kiemeltem azokat a

⁴³ Sziklay Ferenc: A felvidéki magyar irodalom fejlődése az elszakítás óta. Kassa, 1925. december hó. OSZK, Kt., fond 158, 7. doboz.

levelezőpartnereket, akiktől több mint 50 levél maradt fenn a Sziklay-hagyatékban. (Nem tüntettem fel azonban az 1938–1943 közötti levelek szerzőit, ezek közül kiemelkedik a Kemény G. Gáborral folytatott levelezés.)

Aixinger László (Pozsony, Toldy Kör)	Kuthy Sándor (Debrecen)
Alapy Gyula (Komárom)	Lelley Jenő (Nyitra)
Baranyai József, (a Komáromi Lapok és a Barázda szerkesztője)	Losonci Magyar Akadémikusok Egyesülete
Beke Lajos, (Pozsony, OKP)	Lükő Géza (Prága)
Bíró Lucián (több helyről)	Madame Sans-Gêne /Szkalos Emilné/ (Rozsnyó)
Both Tamás, eperjesi Széchenyi Kör	Magyar Akadémikusok Köre, Prága
Dallos István (Nyitra)	MAKK Brünn
Darkó István (Nyitra)	Márai Sándor (Párizs)
Darvas János (Prágai Magyar Hírlap)	Mécs László (több helyről)
Dobránszky Endre (Eperjes)	Mihalik Dezső (Rimaszombat)
Dobránszky János (Eperjes)	Mrenna József (Érsekújvár)
Dormándi László (Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest)	Noszkay Ödön (Érsekújvár)
Dortsák Lajos (Losonc)	Orbán Gábor (Masaryk Akadémia)
Éder Elza (Kassa)	Ölvedi László (Érsekújvár)
Egry Viktor (Nagyszombat)	Palkovich Viktor (Gúta)
Esterházy János (Pozsony/Nyitra)	Péchy Gáspárné Bartóky Mária (Torna/Pozsony)
Esterházy Lujza (Nyitraújlak)	Petrogalli Oszkár (Besztercebánya)
Fábry Viktor (Eperjes)	Pfeiffer Miklós (Kassa)
Fábry Zoltán (Rozsnyó/Stósz)	Rácz Pál (Ungvár)
Faluhelyi Ferenc (Pécs)	Rády Elemér (Kassa)
Faragó Ödön (Kassa)	Reinel János (Pozsony)
Flachbart Ernő (Központi Iroda)	Révay István (Kassa)
Fleischmann Gyula (Kassa)	Sándor Dezső (Érsekújvár)
Fedor Miklós (Lőcse)	Sárosi Árpád (Kassa, Szlovenszkói Magyar Írók Szövetsége)
Forgách Géza (Központi Iroda, Prágai Magyar Hírlap)	Schalkház Lipót (Eperjes)
Fülöp Zsigmond (Komárom)	Schalkház Sára (Komárom)
Gömöry János (Kassa)	Scherer Lajos (Losonc)
Guttmann Antal (Brünn, Corvinia)	Schöphlin Géza (Eperjes)
Gwerk Ödön (Selmecebánya)	Schubert Tódor (Léva)
Győry Dezső (Prágai Magyar Hírlap)	Sebesi Ernő (Eperjes)
Haba Ferenc (Beregszász)	Somos Elemér (Prága)
Hajnóczy József (Lőcse)	Staud Gábor (Nyitra)
Halász-Hradil Elemér (Kassa/Trieszt)	Szent-Ivány József (Beje)

Harmos Károly (Komárom, JESZO elnöke)	Szepessi Miksa (Kassai Napló)
Hercz Ignác (Kassa)	Szeredai-Grüber Károly (Pozsony)
Hokky Károly (Nagyszöllős)	Szerényi Ferdinánd (Masaryk Akadémia)
Ijjász Gyula (Podkarpatszka Ruszi Kultúregyesület)	Szilárd Marcell (Pozsony)
Jablonczy László (Prága)	Szilassy Béla (Központi Iroda)
Jabloniczky Kálmán (Pozsony)	Szombathy Viktor (Komárom)
Jankovics Marcell (Pozsony)	Szüllő Géza (Bácsfa)
Janson Jenő (Pozsony)	Szvatkó Pál (Prága)
Jarnó József (Kassa)	Takács Menyhért
Jaross Andor	Tamás Lajos (Pozsony, Magyar Néplap)
Jaross Gyula (Ungvár, Kisgazdapárt)	Tárczy Károly (Munkács)
Jaczkó Olga (Ungvár)	Tarján Ödön (Losonc)
Jurán Vidor (Vadász, Szepesbela)	Tárkány Kálmán (Országos Gazdapárt rozsnyói titkársága)
Kalix Jenő (Prága)	Tichy Kálmán (Rozsnyó)
Kalos Ernő (Rimaszombat)	Tost László (Kassa)
Kárpátaljai Magyar Akadémikusok Szövetsége (Ungvár)	Törköly József (Rimaszombat)
Kelembér Sándor	Tvaroska Mihály (Beregszász)
Kolos Ernő (Magyar Újság, Pozsony)	Vájlok Sándor (Pozsony)
Komáromi János (Budapest)	Vécsey Zoltán (Kassa)
Kőszeghy Elemér (Lőcse)	Vozáry Aladár (Munkács)
Krammer Jenő (Pozsony)	Wallentinyi Dezsőné (Tátraszéplak)
Krendl Gusztáv (Pozsony)	Wallentinyi Samu (Eperjes)

1. táblázat

A két világháború között a csehszlovákiai magyar művelődés- vagy politikatörténet szempontjából jelentős személyek és egyesületek⁴⁴

A Kultúrreferátus tevékenysége 1922 márciusától 1938 novemberéig

Sziklay megbízatásának első három éve viszonylag kiegyensúlyozottan telt. 1924–1925 között Győry Dezső is mellette dolgozott, a Kassai Naplót szerkesztette, s csak utána került a *Prágai Magyar Hírlaphoz*. 1923-ban a Kultúrreferátus koordinálta az

⁴⁴ Sziklay Ferenc hagyatéka. OSZK, Kt., fond 158.

országos Petőfi-centenáriumot:⁴⁵ Sziklay emlékbeszéd-tervezeteket írt, a pártszervezetek helyi programjait készítette elő és hangolta össze,⁴⁶ valamint Petőfiről szóló tanulmányokat helyezett el különféle csehszlovákiai lapokban.⁴⁷ 1925-ben részt vett az országszerte zajló Jókai-ünnepségek rendezésében is.⁴⁸

Ezekben az években kezdett el foglalkozni a községi könyvtárak ügyével: igyekezett felhívni a figyelmet azokra a csehszlovák törvényekre, amelyek alapján a magyar kulturális önszerveződést segíteni lehet. Ilyen volt például a 430/1919 sz. csehszlovák törvény, amely kimondta, hogy kötelező népkönyvtárat felállítani abban a községben, ahol a lakosság száma eléri a 400 főt.⁴⁹ Ezzel kapcsolatban egy kiadványt is megjelentetett, amelyet a szlovenszkói és ruszinszkói falvak lakójának ajánlott, hogy az „útmutatást nyerjen, hogy kell megteremteni szellemi életének maradandó tőkéjét, a községi könyvtárakat, melyek a pihenés óráiban okulást, művelődést és a legnemesebb értelemben vett szórakozást nyújthatják”.⁵⁰

Sziklay helyzete 1925 februárjában annyiban változott, hogy Petrogalli Oszkár halálával a Központi Iroda élére Flachbarth Ernő került. Flachbarth áthelyezte működését Losoncra Prágába.⁵¹ Az év folyamán az OKP-ben belharcok robbantak ki, aminek következtében a párt kettészakadt és létrejött a Nyugat-Szlovenszkói Keresztényszocialista Párt.⁵² A viták nagyban gátolták az ellenzéki pártok együttműködését, ráadásul 1925 októberében megalakult az MNP is. Mindezek következtében a Kultúrreferátus finanszírozása még bizonytalanabbá vált.

⁴⁵ Sziklay Ferenc levele a Központi Irodának, Kassa, 170/1. sz. 1922. OSZK, Kt., fond 158, 21. doboz, 1. mappa.

⁴⁶ Sziklay Ferenc levele Törköly Józsefnek, Kassa, 1922. december 14. OSZK, Kt., fond 158, 23. doboz.

⁴⁷ Hajnóczy R. József levele, Lőcse, 1922. december 10. OSZK, Kt., fond 158, 23. doboz.

⁴⁸ Sziklay Ferenc levele Jankovics Marcellnek, Kassa, 1925. február 25. OSZK, Kt., fond 158, 23. doboz.

⁴⁹ A Cseh-Szlovák köztársaság népművelési törvényei és rendeletei: a községi közkönyvtárakról... i. m. 19.

⁵⁰ Uo. 1.

⁵¹ Angyal B.: Érdekvédelem i. m. 115.

⁵² Vö. Simon Attila: Nyugatszlovenszkói Keresztényszocialista Párt. Megtalálható a Szlovákiai Magyar Adatbank oldalán (A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. Intézmények): <http://adatbank.sk/?p=377961> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

Sziklay levelezéséből kiderül, hogy helyzetét ekkor annyira rossznak ítélte meg, hogy megpróbált más állás után nézni. 1925. augusztus nyarán Fest Sándorral egyeztetett egy Grazban éppen megnyíló magyar tanintézet tanári állása kapcsán.⁵³ Farkas Gyula, a berlini *Voggenreiter Verlag* munkatársa révén Berlinbe kerülése is felmerült.⁵⁴ Egy ízben Gragger Róbert foglalkozott az ügyével, de a Berlini Magyar Intézetnek germanistára volt szüksége, Sziklaynak pedig latin–magyar szakos diplomája volt, ezért pályázatára nemleges választ kapott.⁵⁵ Ezek a próbálkozások mind azt bizonyítják, hogy Sziklay komolyan fontolóra vette, megválna kultúrreferensi pozíciójától, akár Csehszlovákia elhagyása árán is.

Eközben a pártok közötti együttműködés stagnált, márpedig elsősorban ettől függött, hogy Sziklay folytathatja-e referensi tevékenységét:

„Nem tudom, én vagyok-e teljesen antipolitikai képződmény, vagy választások előtt minden gorombaság kaszinóképes, de én nem remélem, hogy a mostani harcmodor után még nemzetiek és kerszocok összeüljenek tárgyalni pártszövetségről. S ha nem lesz pártszövetség, ki lesz az én gazdám? Szóval azt hiszem, kevesen várják úgy ezt a bizonytalan terminust »A választások után« mint én.”⁵⁶

Az 1925 novemberében zajló nemzetgyűlési választásokat azonban nem kellett megvárnia, mert Szent-Ivány József, az MNP vezetője már néhány hónappal korábban egyeztetett vele jövőbeni feladatairól.⁵⁷ Sziklayt a Központi Iroda a *Prágai*

⁵³ Fest Sándor levele, Graz, 1925. június 5.; ill. 1925. augusztus 27. OSZK, Kt., fond 158, 21. doboz, 1. mappa.

⁵⁴ Farkas Gyula levele, Budapest, 1926. február 4. OSZK, Kt., fond 158, 21. doboz, 1. mappa.

⁵⁵ Gragger Róbert levele, Berlini Magyar Tudományos Intézet, 1926. február 24. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

⁵⁶ Sziklay Ferenc levele Szkalos Emilnének, Kassa, 1925. november 14. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

⁵⁷ Szent-Ivány József levele, Beje, 1925. szeptember 17. OSZK, Kt., fond 158, 30. doboz, 2. mappa.

Magyar Hírlap irodalmi mellékletének, a *Magyar Vasárnap*nak szerkesztésével bízta meg, amely 1927 tavaszáig jelent meg.

Az irodalmi és újságírói feladatok nem biztosították Sziklay irodájának fennmaradását. A pártok között nyilvánvalóan vita alakult ki arra vonatkozólag, hogy szükség van-e egyáltalán a Kultúrreferátusra, abban a formában, ahogy Sziklay vezeti.

„Ami a helyzet alakulására vonatkozó föltevéseidet illeti, még végleges fölvilágosítást nem adhatunk, mivel döntés még egyáltalában nem történt. Az tény, hogy mind a két párt mértékadó tényezői ragaszkodnak az együttműködéshez, amelynek minimuma a kulturális együttműködés s ennek az együttműködésnek intézményes egysége. Így állván a helyzet, tehát föltevéseid jó nyomon járnak! Remény van arra is, hogy a Központi Iroda teljes mai szervezetével fennmarad. Természetesen minden érdemleges fejleményről időben értesíteni foglak. Ma [Flachbarth] Ernő Pozsonyban van s többek között B. [Böhm] Rudival is tárgyal.” – írta Forgách Géza Sziklaynak egy 1926 januárjában kelt levelében.⁵⁸

A Kultúrreferátus fennmaradása 1926 végén sem volt eldöntött kérdés.⁵⁹ Nem sokkal később, 1927 tavaszán a Sziklay által szerkesztett *Magyar Vasárnap* is megszűnt.⁶⁰ Ugyanakkor ellentmondásnak tűnik, hogy Sziklay irodalmi szervezőmunkája éppen ezekben az években (1925–1930) ívelt fel. Több kulturális egyesület megalakításában, működésében vett részt a Kultúrreferátus révén, tehát

⁵⁸ Forgách Géza levele, Prága, 1926. január 7. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

⁵⁹ Sziklay Ferenc levele Szkalos Emilnének, Kassa, 1926. december 3. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz.

⁶⁰ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Szent-Ivány Józsefnek, Kassa, 1927. március 31. OSZK, Kt., fond 158, 30. doboz, 2. mappa.

feltételezhetjük, hogy saját helyzetét jóval sötétebben festette le leveleiben, mint amilyen valójában volt. Segédkezett többek között a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület, a Színpártoló Egyesület, a Dalosszövetség, a Mensa Academica Egyesület, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének létrehozásában, de a csehszlovákiai magyar cserkészeti tevékenységében is.⁶¹ Több egyesület alapszabályainak a kidolgozását vállalta magára, számtalan előadást tartott Csehszlovákia-szerte politikai, kulturális és diákrendezvényeken.⁶² Erre az időszakra esik a kassai Kazinczy Társaságban végzett kiadói munkássága is, melynek révén mintegy 50 csehszlovákiai magyar szépirodalmi kötet kiadása vagy szerkesztése, a kiadói működéshez szükséges anyagi háttér megszervezése fűződik a nevéhez.⁶³

Ezt követően 1929-ben a Központi Iroda megszűnt, vezetője Flachbarth Ernő előbb Münchenbe szökött, majd Magyarországra került. Ez a Kultúrreferátus automatikus megszűnését is magával vonta, ami megegyezett Budapest terveivel is.⁶⁴ „Flachbart szökése óta teljesen megállott minden, a zavarokat nem tudom leírni, de nem is szeretek rágondolni, élek egy napról a másikra” – írta ekkor Salkaházi (Schalkház) Sárának.⁶⁵

Év végére azonban olyan elképzelés került előtérbe, amely szerint a Kultúrreferátust önállósítani fogják, s bár továbbra is a pártok tartják majd fenn, Sziklay szabadabb kezet kap a kulturális ügyek intézésében.⁶⁶ A Sziklay számára előnyösebb forgatókönyv szerint a Kultúrreferátus helyett egy Kulturális

⁶¹ Vö. Sziklay F.: Kulturális szervezkedésünk i. m.

⁶² Sziklay Ferenc fontosabb, mintegy 119 előadásának címe 12 kategóriába sorolva. OSZK, Kt., fond 158, 13. doboz.

⁶³ Vö. Gayer Veronika: Kazinczyho spoločnosť v Košiciach a jej publikácie. Vznik menšinovej literatúry a možnosti budovania maďarskej komunity v medzivojnovom Československu. In: Úloha kníh a periodík v živote mnohonárodnostných Košíc: zborník z konferencie. Szerk. Martina Feniková Čarnogurská, Angela Kurucová. Košice 2013. 80–97.

⁶⁴ Részben a „szigorú takarékoság” jegyében. Vö. Angyal B.: Érdekvédelem i. m. 153

⁶⁵ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Schalkház Sárának, Kassa, 1929. június 2. OSZK, Kt., fond 158, 23. doboz.

⁶⁶ Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Szkalos Emilnének, Kassa, 1929. november 26. OSZK, Kt., fond 158, 30. doboz, 2. mappa.

Mintaszövetséget hoztak volna létre, amely az addigra kialakult magyar egyesületeket fogta volna össze.⁶⁷ Sziklayt még 1928 végén egy erre vonatkozó mintaterv elkészítésével is megbízták, de végül sem kapacitás, sem hajlandóság nem mutatkozott a pártok részéről ennek megvalósításához. Az iroda megmaradt olyan formában, ahogy addig működött, és jelentőségét annyiban megőrizte, hogy az 1929–1936 közötti években a *Prágai Magyar Hírlappal* együtt a magyar pártok egyedüli közös finanszírozású és közös irányítás alatt álló intézménye volt.

Mindezek mellett a Kultúrreferátus, az 1930-as évek elejére fokozatosan elvesztette a magyar kulturális életben betöltött koordináló szerepét. Ugyan jól kiépített kapcsolatrendszerét Sziklay továbbra is ápolta, s 1930–1931-ben mint magánember részt vett a Szentiváni Kúriákon is, de befolyását csökkentette, hogy az ellenzéki pártok által ellenőrzött kulturális életnek több olyan kihívással kellett szembenéznie, mint a baloldali mozgalmak vagy a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (rövidebb nevén a Masaryk Akadémia) megalakulása. A Masaryk elnök adományából 1931-ben alakult társaság elnöke, Orbán Gábor rendszeresen egyeztetett Sziklayval a társaság összetételével, felállítandó osztályaival kapcsolatban 1931 folyamán.⁶⁸ Sziklay kezdetben maga is tagja volt a Masaryk Akadémiának,⁶⁹ de annak kormánypárti (aktivista) kultúrpolitikája miatt – mely véleménye szerint nem a kisebbségi magyarság érdekeit tartotta szem előtt – 1932 tavaszán lemondott a benne vállalt tisztségéről, amit az egyesület ez év őszén el is fogadott.⁷⁰

Minden bizonnyal ezekben az években hangzott el a fentebb említett Szüllő-féle kijelentés is „Neked az a feladatod, hogy ne csinálj semmit!” –, mivel azt Gömör

⁶⁷ Sziklay levele többeknek, Kassa 1928. október 13. A Kulturális Mintaszövetség tervezete. OSZK, Kt., fond 158, 23. doboz, 1. mappa.

⁶⁸ Sziklay Ferenc és Orbán Gábor levelezését l. OSZK, Kt., fond 158, 24. doboz, 2. mappa.

⁶⁹ Szerényi Ferdinánd levele, Masaryk Akadémia, 1932. október 9. Levelezésüket l. OSZK, Kt., fond 158/24. doboz/2. mappa.

⁷⁰ Uo.

János is hallotta, Gömör pedig 1931-ben költözött Kassára és vette át Sziklaytól a Kazinczy Társaság vezetését 1932 elején.

Budapest politikai nyomására végül 1936 júniusában megalakult az Egyesült Magyar Párt, az OKP és az MNP összeolvadásával. A párt a Központi Iroda újjászervezése mellett döntött, aminek következtében a Kultúrreferátus további két évre az 1929-ben szétesett intézményi hierarchia része lett. 1937-ben Szüllő Géza egy feljegyzésében az Egyesült Párt által finanszírozott újságok kapcsán a Kultúrreferátus feladatkörére is kitért:

„A pártegyesítés következtében minden faktor egy kalap alá vététt. Ezek közé tartozik a kultúrreferátus is, amelynek nézetem szerint az a feladata, hogy szabályozza minden a mi pártunk pénzén keletkező s fenntartott szellemi terméknek az irányát és célját. A Prágai Magyar Hírlap igazgatósági gyűlésén most Lükő igazgató előadta, hogy Szvatkó Pál, a PMH külpolitikai szerkesztője a PMH szerkesztőségének és kiadóhivatalának támogatásával politikai revüt akar kiadni. Ezzel a tervvel szemben én óvást emeltem és pedig két szempontból. Az egyik az, hogy nekünk itt már több irodalmi, politikai és tudományos revünk van, amelyeknek egyike sem prosperál. Ha most ezekhez egy újabb revüt adnak, ezt a prosperitást még inkább lehetetlenné teszi. A másik az, hogy nem azért alkottatott egy egységes párt és annak kultúrreferátusa, hogy annak megkerülésével és megkérdése nélkül politikai-irodalmi szervet kreáljon a PMH. Kérem tehát, hogy e tekintetben Budapest is intézkedjen, hogy sem Szvatkó, sem Lükő, sem

senki más folyóiratokat úgy ne alapíthasson, hogy ahhoz az egységes párt vezetése alatt álló kulturreferátus hozzá nem járul.”⁷¹

Sziklay irodájának megkerülhetetlen voltát jelzi, hogy 1937-ben a Pécsi Egyetemen működő Faluhelyi Ferenc-féle Kisebbségkutató Intézet is felvette vele kapcsolatot és egyeztetett vele.⁷²

Végül Sziklay 1938. szeptember 10-én egy pozsonyi megbeszélésen azt a feladatot kapta Esterházy János és Révay István politikusoktól, hogy december 31-ig, tehát év végéig likvidálnia kell az általa vezetett kassai irodát.⁷³ November elején a kassai Magyar Nemzeti Tanács előterjesztésére a helyi katonai parancsnokságtól egy ideiglenes megbízást kapott: a tanfelügyelői és tankerületi főigazgatói teendőket kellett ellátnia. Valójában azonban a miskolci tanfelügyelő, Takács Béla miniszteri megbízott mellett teljesített szolgálatot. Barátaival, illetve a volt kisebbségi politikai elittel való levelezése során ugyanakkor többektől azt az információt kapta, hogy a majdan megalakítandó kassai tankerületnek lesz a főigazgatója.⁷⁴ A Kulturreferátus utolsó ellátmányát 1938 októbere elején, két részletben kapta meg,⁷⁵ az 1938-as államfordulatot követően pedig a berendezkedő anyaországi rendszertől a mintegy két évtizedes kisebbségi munkája elismerését várta.

Sziklayt végül nem nevezték ki tankerületi főigazgatónak,⁷⁶ hanem mint középiskolai szakelőadó és igazgatóhelyettes, tanügyi tanácsos került a kassai

⁷¹ Szüllő Géza, X/8. Aide-mémoire-ok, jelentések, feljegyzések 6. OSZK, Kt., fond X.

⁷² Faluhelyi Ferenc levele, Institut des minorités á l'Université de Pécs, 1937. november 16. OSZK, Kt., fond 158, 30. doboz, 1. mappa.

⁷³ Sziklay Ferenc levele Pataky Tibor államtitkárnak, Kassa, 1939. január 5. OSZK, Kt., fond 158, 26. doboz, 1. mappa.

⁷⁴ L. például Sziklay Ferenc levélfogalmazványa Bodor Aladárnak, Kassa, 1938. november 22. OSZK, Kt., fond 158, 26. doboz, 1. mappa.

⁷⁵ Sziklay Ferenc levele Pataky Tibor államtitkárnak, Kassa, 1939. január 5. OSZK, Kt., fond 158, 26. doboz, 1. mappa.

⁷⁶ Helyette Támedly Mihály (a volt miskolci tankerületi főigazgató) lett az 1939. szeptember 1-én felállt kassai tankerületnek vezetője.

tankerülethez. Bár kinevezése komoly megbízatással járt, hiszen ettől fogva közreműködött a tankerület területén dolgozó tanárok fegyelmi ügyeinek intézésében, igazolási eljárásaik lebonyolításában, Sziklay helyettesi pozíciójával nem volt megelégedve. 1938 után volt referensi kapcsolatrendszere is látványosan beszűkült, korábbi „kisebbségi közösségi hálója” mindössze néhány személyre korlátozódott: a kassai és budapesti kapcsolatai mellett főleg a komáromi Szombathy Viktorral, a lévai Schubert Tódorral és az ungvári Rácz Pállal tartotta 1938 után is a kapcsolatot, illetve kisebb mértékben még barátjával, Esterházy Jánossal is levelezett. 1942–1944 között ő szerkesztette a *Felvidéki Nevelőt*, de ő adta a nevét az *Új Magyar Museum* című irodalmi folyóiratnak is. 1943. november elején nyugdíjazták, rá egy hónapra, 1943. december 19-én hunyt el.⁷⁷

Sziklay Ferenc néhány gondolata a kisebbségi önszerveződésről

Sziklay termékeny publicista és író volt, számos előadásában, tanulmányában foglalkozott a magyar kisebbségi irodalom helyzetével, fejlődésével, a formálódó közösség problémáival. Követendő példának az erdélyi magyar értelmiség tevékenységét tartotta, különösen az *Erdélyi Helikon* folyóirat gyakorolt rá nagy hatást, bár tisztában volt vele, hogy a csehszlovákiai magyarság nem rendelkezik az erdélyihez hasonló regionális hagyományokkal. A magyar nemzeti irodalom fejlődése szempontjából decentralizációs folyamatként írta le az államfordulat utáni időszakot,⁷⁸ amelynek során a régi Magyarország különböző „kultúrterületekre”

⁷⁷ A kassai Kazinczy Társaság 1944. március 5-én Sziklay Ferenc emlékére ünnepélyt rendezett a kassai Nemzeti Színházban, melynek jövedelmét Sziklay síremlékére ajánlották. Vö. Meghívó a Kazinczy Társaság Ünnepélyére OSZK, Kt., fond 158, 8. doboz.

⁷⁸ Sziklay Ferenc: Az irodalmi élet decentralizációja. OSZK, Kt., fond 158, 25. doboz.

(„Magyarország, Erdély, Szlovenszkó, Ruszinszkó és Bácska”) esett szét.⁷⁹ A „kényszer-decentralizáció” elmélettel, amelyet az 1918 előtti kassai Kazinczy Társaság vezetője, Eöttevényi Nagy Olivér decentralizációs kultúrprogramja alapján képzelt el,⁸⁰ tulajdonképpen azt kívánta kifejezni, hogy Magyarország területének nagyhatalmi felosztása újra legitimálta a korábban létező vagy nem létező magyar regionális mozgalmakat. Vagyis amit korábban vidéki irodalomnak neveztek, az most kisebbségi magyar irodalomként fog megjelenni.

Ugyanakkor határozottan visszautasította, hogy a szlovenszkói magyar irodalmat önálló regionális irodalomként tartsák számon: számára mindegyik kultúrterület, alkotásaival együtt egyenrangú komponensét képezte az ő értelmezésében „oszthatatlan magyar irodalomnak”.⁸¹ Számos kortárs kisebbségi értelmiségihez hasonlóan Sziklay gondolkodását is meghatározta a kettős kötődés: fontos volt számára, hogy a kisebbségi (szlovenszkói) magyar irodalomra önálló entitásként tekintsen, de ez nem zárta ki, hogy egy nagyobb nemzeti egységben helyezze el saját kisebbségi tevékenységét.

Sziklay etnocentrikus és nemzeti nézőpontból közelítette meg az irodalom feladatának kérdését is: „Az irodalom az élet jele. Ahol nem teremhet meg irodalmi élet, ott nincs nemzeti élet sem.”⁸² Ezzel tehát az irodalomnak fontos szerepet tulajdonított a csehszlovákiai magyar közösség megmaradásának szempontjából is, ennek fényében kell majd további kutatások alapján irodalomszervező munkásságát is értelmeznünk.

⁷⁹ Sziklay Ferenc: A kisebbségi magyar irodalom hivatása. OSZK, Kt., fond 158, 7. doboz.

⁸⁰ Sziklay Ferenc: Kassa két irodalmi-élet indítása. 8. OSZK, Kt., fond 158, 4. doboz.

⁸¹ Sziklay Ferenc: A Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet jelentősége, 1. OSZK, Kt., fond 158, 7. doboz.

⁸² Sziklay Ferenc: Az irodalmi élet decentralizációja, 4. OSZK, Kt., fond 158, 25. doboz.

Összefoglalás

Sziklay Ferenc Kultúrreferátusa a csehszlovákiai ellenzéki magyar pártok politikai háttérintézménye volt, amely elsősorban a magyar közösség kulturális és iskolaügyi adatait gyűjtötte. Vezetőjének, Sziklay Ferencnek köszönhetően számottevő irodalomszervező tevékenységet is kifejtett. Sziklay és a pártok között ugyanakkor meglehetősen eltérő elképzelések éltek a Kultúrreferátus feladatáról, ez bizonyára több alkalommal konfliktushoz vezetett közte és a kisebbségi politikusok között.

A Sziklay-hagyaték elsősorban azért értékes a magyar kisebbségkutatás számára, mert nemcsak a két világháború közötti csehszlovákiai magyar pártok, de az általuk működtetett irodák nagy részének az iratanyaga is megsemmisült. Sziklay kultúrreferensi levelezése – bár a valaha létezett teljes iratanyagnak csak egy bizonyos hányadát tartalmazza – egy olyan országos hálózattal rendelkező iroda vizsgálatát teszi lehetővé, amelynek működését nagymértékben befolyásolta a kisebbségi pártok folyamatosan változó együttműködése és a Magyarországról érkező támogatási rendszer. A tanulmányban nem tértem ki részletesen a Szentiváni Kúriák és a Masaryk Akadémia történetére, annak ellenére, hogy a hagyaték számtalan erre vonatkozó dokumentumot tartalmaz. Ezt további kutatásoknak kell majd feltárniuk.

Veronika Szeghy-Gayer

HUNGARIAN CULTURAL OFFICE IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA

1922–1938

The paper aims at presenting the operation of the Hungarian Cultural Office founded and financed by the Hungarian minority parties of inter-war Czechoslovakia. The head of the Cultural Office was Ferenc Sziklay, a Hungarian intellectual and writer from Košice (today Slovakia), whose correspondence provides a first-hand testimony concerning the creation, the aims and the activity of the Office, as well as its contact and institutional network.

Angyal Katalin

SZEGEDI SZABADTÉRI JÁTÉKOK A HORTHY-KORSZAKBAN

Előzmények és a Szabadtéri Játékok első éve Szegeden

1931. június 13-án került megrendezésre a szegedi Dóm téren a *Magyar Passió*, a Szegedi Szabadtéri Játékok történetének első előadása. Ezt követően a második világháborúig a város – 1932 kivételével – minden esztendőben otthont adott a nyári ünneppsorozatnak. Magyarországon ebben az időszakban több településen rendeztek hasonló eseményt, közülük mégis a szegedi előadások vonták magukra leginkább a belföld, majd néhány esztendővel később a külföld figyelmét is.

A szegedi játékok kezdeményezésében kulcsszerepe volt egy, a színpadi rendezés iránt érdeklődő helybéli fiatalembernek, Hont Ferencnek, aki 1949-ben színházművészeti munkásságáért Kossuth-díjat kapott. Hont a húszas éveiben bejárta Nyugat-Európát. Előbb a németországi színházakat látogatta, majd Franciaországba ment, ahol Párizsban Firmin Gémier mellett töltött hosszabb időt. Gémier ekkoriban szabadtéri ünnepi játékokat is szervezett, s ez ültette el Hont fejében a szegedi játékok gondolatát. Hazatérte után, 1927 májusában Hont Ferenc újságcikkben tette közzé elképzelését, amely szerint Szeged alkalmas lenne szabadtéri játékok szervezésére. Írásában először Gémier szavait tolmácsolta: „Magyarországon, ahol a művészeti élet ugyanúgy centralizálódott Budapesten, mint ahogy a francia művészi élet Párisban, csak előnyös lehet egy ilyen vidéki kísérleti színház föllállítása.” Hont úgy vélte, hogy a rendezvénynek nem célszerű

csupán a színház épületére korlátozódnia, egy szabadtéri színpad a maga újszerűségével segítené a város idegenforgalmának növekedését, illetve az ország kulturális életében való aktív részvételét. Hont szerint a színjátszás lényegében két fő formát ismert: a drámát és a látványos játékot, azaz a „spektakulumbot”, amelyek közül utóbbiban látta a lehetőségeket: „Ne húsz évvel ezelőtti elavult vígjátékokkal, elkopott drámákkal és esetlen operettekkel kísérletezzenek, hanem örök emberi értékeket fejezzenek ki a mai kor nyelvén, azonkívül adjanak mai írókat, mai látványosságot, mai problémákat, egyszóval: korszerű színházművészetet.”¹

Az 1920–1930-as évek fordulóján több olyan érv is felmerült, amely a játékok megrendezése, illetve állandósítása mellett szólt. Elsősorban az, hogy Szeged egyetemi város volt, ami pezsgőbbé tette a szellemi életet, és fokozta a kultúra iránti igényeket. Ezt a Klebelsberg-féle decentralizációs kultúrpolitika is támogatta. Ekkoriban több esemény és körülmény is Szeged felé irányította az ország figyelmét: a városnak a Horthy-korszak genezise szempontjából is szimbolikus politikai jelentősége volt, hiszen itt működött 1919 közepén az ellenkormány, s innen indult útjára az ellenforradalmi gondolat. Maga a helyszín, a Dóm tér, ideális volt szabadtéri játékok rendezésére. Az 1930-ban felszentelt fogadalmi templom előtt nyíló négyszögű, zárt teret a város az 1879-es nagy árvíz emlékére építtette 1912 és 1929 között. A tér épületei 1929–1932 között nyerték el végleges alakjukat.

Kezdetben mégis megoszlottak a vélemények a hellyszínnel kapcsolatban. Hevesi Sándor szerint, aki mint rendező, tanár és színházigazgató nagy tekintélynek örvendett a korszakban, a Dóm tér alkalmatlan volt az előadásokra. Németh Antal, a szegedi színház rendezője azonban rámutatott azokra a lehetőségekre – az újszerű világítástechnika és a tömegjelenetek keltette hatásokra –, amelyeket a tér elrendezése kínált szcenikai szempontból.²

¹ Gemier – a szegedi színházról. Délmagyarország 1927. május 11. 4.

² *Nikolényi István: A Szegedi Szabadtéri Játékok kézikönyve (1931-2006).* Szeged 2006. 7.

A Szabadtéri Játékok előkészületei, illetve később előadásai során is sokszor előkerült Salzburg példája. A szabadtéri előadásairól is híres várost viszonylagos közelsége miatt magyar turisták is sűrűn látogatták nyaranta, az ottani ünnepi játékok pedig mindvégig követendő, illetve túlteljesítendő példaként szolgáltak Szeged számára. Meg kell jegyezni azonban, hogy Magyarországon ekkoriban Szegeden kívül 8–10 város rendezett szabadtéri játékokat több-kevesebb sikerrel. Ennek ellenére a szegedi sajtó ezeket csak kivételes esetben említette mintaként vagy párhuzamos eseményként, valószínűleg azért, mert elsősorban riválist látott bennük.

A *Délmagyarország* az első előadás előkészületei kapcsán, 1931 júniusában számolt be a korábban Magyarországon tartott szabadtéri előadásokról. A korai példák közül elsőként a Festetics-család keszthelyi kastélyának színpadán tartott előadásokat említette, amelyek még zártkörűek voltak, és csak a család szórakoztatását szolgálták. A lap megemlékezett az 1922-ben az Eger melletti Mikófalván rendezett szabadtéri előadásokról is, amelyekhez a Nemzeti Színház is segítséget nyújtott díszlettel és jelmezekkel, a szereplők azonban a helyi lakosok közül kerültek ki. A falu lakossága mindössze 1084 fő volt, mégis az első nyáron 26 000 néző tekintette meg az előadásokat. A vállalkozás mindössze két évadot ért meg, majd hosszas pereskedéssel végződött a bevételek és a színpadi eszközök miatt.³

A *Délmagyarország* ezen kívül csupán az 1924-ben indult margitszigeti játékokról tett említést. Teljes egészében azonban egyik eseményt sem tekintette a szegedi játékok konkrét előzményének, s elsősorban propagandisztikus célból hangsúlyozták, hogy míg amazoknál a szabad tér, a természet csupán mint „díszlet” jelent meg, addig Szeged úttörő a klasszikus értelemben vett szabadtéri játékok magyarországi történetében.⁴

³ Igen sok vendége is lesz a szegedi Passiójátéknak. *Délmagyarország* 1931. június 13. 5.

⁴ Szabadtéri játékok Magyarországon. *Délmagyarország* 1931. június 14. 5.

**„... a szabadtéri játékok bevezetésére irányuló első kísérlet teljes sikerrel
végződött”**

1931-ben Szeged országos sikert aratott a Szabadtéri Játékok megrendezésével. A szervezésben jelentős szerepet játszott Somogyi Szilveszter polgármester, valamint Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója, aki lehetővé tette a színészek szegedi fellépését és a díszleteket az ünnepi játékok rendelkezésére bocsátotta. A *Délmagyarország* június 3-án, tíz nappal az első előadás előtt ekképp tolmácsolta Hevesi szavait:

„A szegedi szabadtéri játékokra megfelelő gondossággal, művészi munkával és technikai eszközökkel készülünk. A *Magyar Passiónak* Szegeden négyszázötven szereplője lesz. Csak az oberammergaui játék volt ilyen nagyszabású, a salzburgi sohasem. A technikai felkészültséget még össze sem lehet hasonlítani, annyira felette áll minden eddig megrendezett játéknak.”⁵

A színpad – kialakításából kifolyólag – valóban segített műfajteremtővé tenni az előadást: a Dóm tér mérete fokozta a fény- és tömeghatásokat, a színpad háromszorosa volt a pesti Nemzeti Színházénak, illetve az is pozitívumként hatott, hogy a darab cselekménye eredetileg is színpadon játszódott.⁶

A szegedi városatyák anyagi sikerben is reménykedtek: a jegyek jóval az előadások előtt elfogytak, külföldiek is vásároltak, mivel a rendezőbizottság gondoskodott arról, hogy külföldi utazási irodákba is küldjenek ki belőlük. Az előadások időszaka jó alkalomnak bizonyult a szegedi ipar népszerűsítésére. A helybéli kamara továbbította a kereskedők és iparosok kérését a miniszterhez, aki a

⁵ Riport Hevesi Sándorral. *Délmagyarország* 1931. június 3. 5.

⁶ U.o.

Játékok idejére engedélyezte a boltok nyitva tartását szombaton este 8 óráig, vasárnap 7-től 12 óráig.⁷ Ezen kívül az idegenforgalom növelése érdekében a MÁV különvonatokat indított az előadásokra a budapesti, a gyulai és a szentesi vonalon. A *Délmagyarországnak* adott nyilatkozatában Somogyi polgármester is kiemelte a Játékok idegenforgalomra gyakorolt pozitív hatását: „Ha a kísérlet sikerül, annak nagy jelentősége lesz Szeged idegenforgalma szempontjából, mert a rendszeresítendő ünnepi játékok lehetnek a jövőben a város legvonzóbb, legérdekesebb nevezetességei. [...] Én tehát úgy kulturális, mint közgazdasági szempontból igen sokat várok ettől a kísérlettől.”⁸

A *Magyar Passió* június 13-án megrendezett premierjén 5000 látogató ült a nézőtéren. Az első sorokban foglalt helye többek között Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter, József Ferenc főherceg, Anna főhercegnő, Bethlen Margit grófnő, Glattfelder Gyula megyéspüspök, Kárpáthy Kamilló tábornok, a honvédség főparancsnoka és Shvoy Kálmán altábornagy, a rendezőbizottság tagja.⁹

Az előadást június 14-én délelőtt és délután is megismételték a nagy érdeklődésre való tekintettel.¹⁰ Az esemény egységesen pozitív visszhangot kapott. Klebelsberg a polgármesternek küldött köszönőlevelében az alábbiakat írta: „A szegedi ünnepi játékok befejezése után – úgy érzem teljes tárgyilagossággal megállapítható, hogy a szabadtéri játékok bevezetésére irányuló első kísérlet teljes sikerrel végződött.”¹¹

A rendezvény azonban nem váltotta be a kereskedők, iparosok reményeit. A szállodák jelentései szerint az előadások napján ugyan összességében nőtt a

⁷ Látogatás Mikófalván. *Délmagyarország* 1931. június 12. 3.

⁸ U.o.

⁹ Ötezer ember a passiójátékok premierjén. *Délmagyarország* 1931. június 14. 4.

¹⁰ *Nikolényi I.*: A Szegedi Szabadtéri i.m. 9. A korszak előadásai és a fellépő színészek tekintetében lásd 1. és 2. táblázat.

¹¹ Sz. *Simon István*: A játékok krónikája. Szeged, 1983. 16–17.

vendégek száma, de a külföldiek aránya nem volt magasabb. Ezért leginkább a különvonatokat okolták, amelyek az előadások után rögtön hazaszállították a látogatókat. Egy későbbi levélben, amelyet egy kereskedő címzett a szerkesztőségnek, az alábbiakat olvashatjuk:

„Mint szegedi kereskedő nagyon vártam a nagyon hirdetett idegenforgalmat, de dacára a szombati meghosszabbított nyitvatartásnak és a vasárnapi felfüggesztett munkaszünetnek, nem volt idegen vevőm. [...] Egy belvárosi szállodás szobái üresek voltak, de a vendéglősök sem érezték jelentékenyen az idegenforgalmat. Keresve az okot, a következőről értesültem: A kirándulást az Ibusz rendezte. A vendégek egy részét nem szállodákban, hanem az internátusban helyezték el, sőt az étkezés is ott történt.”¹²

Úgy tűnik tehát, első évében a vállalkozás anyagi szempontból nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A következő esztendő sem hozott fellendülést: 1932-ben nem is rendezték meg a Szegedi Szabadtéri Játékokat, csupán néhány előadást tartottak a városban. Gömbös Gyula honvédelmi miniszter takarékosági okokból visszavonta a nézőtér fejlesztéséhez ígért támogatást. Hont Ferenc ugyan megpróbálta életben tartani a vállalkozást, de a rendezvények időpontját előbb elhalasztották, majd a tervezett előadások végleg elmaradtak. Ez az év mélypontnak számított abban az értelemben is, hogy Somogyi Szilveszter és Klebelsberg Kunó halálával veszélybe került a Játékok jövője.¹³

¹²A szabadtéri játékok idegenforgalmi mérlege. Délmagyarország 1931.június 18. 4..

¹³ *Nikolényi I.*: A Szegedi Szabadtéri i. m. 10.

Magyarországi követők

A többi magyar város szabadtéri előadásai közül is érdemes néhányat megvizsgálni. A szombathelyi ünnepi hetet először 1934. szeptember 1–10. között rendezték meg, három évvel később, mint a szegedit. Az időpont a tanévkezdés miatt nem volt szerencsés, talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy ennek a rendezvénynek nem sikerült annyira beivódnia a köztudatba. Mindenképpen újszerű volt azonban, hogy a szombathelyiek sem csupán az előadások köré szervezték az Ünnepi Hetet, hanem kongresszus, több kiállítás, szabadtéri esemény, népművészeti bemutató színesítette az eseménysorozatot. Pável Ágoston, aki a *Vasi Szemlé*ben számolt be a rendezvényekről, úgy vélte, nem elég az „általános”, bármely városban bemutatható program, hanem a saját, helyi kultúra felmutatása a legfontosabb, ami segíthetné, hogy a rendezvénysorozat teljesen egyedivé s ezáltal még hatásosabbá váljon.¹⁴

Sopronban 1932-ben, 1934-ben és 1937-ben rendeztek ünnepi hetet. A gondolat már a húszas évek végén, a szegedivel egy időben felvetődött. További párhuzam, hogy az 1934-es előadások előkészületeihez és megrendezéséhez Hont Ferenc is hozzájárult. Tolnay Andorral ők rendezték a Háy János előadását a Deák téren, az evangélikus teológia épülete előtt. A főszereplők többségükben énektanárok, -tanárnők és egykori operaházi tagok voltak. 1937 előtt a Soproni Ünnepi Heteknek nem volt országos propagandája, ilyen szempontból ez az év előrelépést jelentett.¹⁵ Azonban a rendezvény látogatottságát vizsgálva nem kapunk kedvező képet. 1932-ben szeptember 3-án rendezték meg a Soproni Ünnepi Játékokat, amely 2000 érdeklődőt vonzott, 1937-ben pedig a Szabadtéri Játékok a fertőrákosi kőfejtőben 1500 nézőt.¹⁶

¹⁴ Pável Ágoston: Ünnepi Hét. In: *Vasi Szemle*, 1934/4. 1934. 281–282.

¹⁵ Hárs József: A Soproni Ünnepi Hetek története. Sopron, 1994. 1994. 10–16.

¹⁶ Uo. 185–187.

A Szegedi Szabadtéri Játékokkal a Pécsi Ünnepi Játékok mutatják a legtöbb hasonlóságot. Utóbbit 1933 és 1938 között (1934 és 1937 kivételével) megrendezték, a két esemény tehát mintegy párhuzamosan zajlott. Ráadásul Pécsen is a dóm előtti teret találták alkalmas helyszínnek az előadások lebonyolítására. A választást néhányan Bartók Béla egy megjegyzésére vezetik vissza. A zeneszerző ugyanis 1923 októberében a városban tett séta után azt mondta a *Pécsi Lapok* munkatársának, hogy a dómot egyedülállónak tartja, s egyesek szerint ekkor fogant meg a pécsiekben a szabadtéri színpad felállításának gondolata. A pécsi szervezők mindenesetre riválisként tekintettek Szegedre, s túl szerették volna szárnyalni az ottani előadásokat. Márkus László főrendező 1931. június 21-én kelt levelében írta: „Ez a mai vállalkozásunk amúgy sem nagyon szimpatikus a minisztériumban és csak olyan döntő sikerrel némíthatjuk el az okvetetlenkedéseket, ami túl tesz a szegedi sikeren és amiért áldozni kell, fél munka katasztrófa...”¹⁷

Hozzákezdtek tehát a tribünépítéshez, a költségvetéssel azonban gondok akadtak, ezért a Márkus által megfogalmazott célkitűzéshez képest több esetben is be kellett érniük „félmegoldásokkal”. Először csökkentették a tervezett előadások számát, s takarékoságból katonazenekar felleltetését tervezték az operaházi kíséret helyett. Az ily módon túlzottan leegyszerűsített műsorral azonban végül mégsem álltak közönség elé. A Játékok megrendezését előbb 1932-re, majd 1933-ra halasztották.¹⁸

Mindez érthetővé teszi, hogy a szabadtéri játékok kapcsán miért éppen Szeged neve ivódott be leginkább a hazai köztudatba. Az előbb említett hiányosságokat – mint a kora őszi időpont, a költségkímélő félmegoldások –Szegednek sikerült kiküszöbölnie.

¹⁷ Nádor Tamás: Adatok és dokumentumok a pécsi ünnepi játékok történetéből, 1933–1938. In: Baranyai Helytörténetírás. Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1983–1984. Szerk. Szita László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1985. 417.

¹⁸ Uo. 415–418.

A továbbiakban bemutatjuk, hogy Szeged városa milyen jelentős propagandát fejtett ki a Szabadtéri Játékok érdekében országos viszonylatban, illetve külföldön, s milyen utazási kedvezményekkel és kiegészítő programokkal kívánta vonzóbbá tenni a színpadi műsort az érdeklődők számára.

1933 – a fellendülés éve

1933 fellendülést hozott a Szegedi Szabadtéri Játékok történetében. A vállalkozás szegedi kézbe került, melléállt magánvállalkozásban a sajtó – a *Délmagyarország* és a *Friss Újság* –, ezek szerkesztőivel, illetve Pásztor József elnökségével, aki a *Délmagyarország* főszerkesztője volt.¹⁹

Az 1933-as szezon sikere nagyban köszönhető a városi intézőbizottság döntésének, amely szerint a szabadtéri játékokat egy időpontban kell megrendezni, és össze kell vonni a Szegedi Hét című rendezvénnyel. Korábban ez külön eseménysorozat volt, amelyre rendszerint szeptemberben került sor képzőművészeti, mezőgazdasági kiállításokkal, bemutatókkal. Többek között ez is szerepet játszott a két rendezvény összehangolásában, mivel a Szegedi Hét az iskolaév kezdete miatt nem tudott maximális látogatottságot elérni.²⁰ Shvoy Kálmán, a Játékok egyik szervezője naplójában így emlékezik meg az eseményről: „Június 21. [...] A Szegedi Hét rendező bizottsága ülést tartott, amelyen a főbb elvek le lettek fektetve, úm. élőképek Szeged történetéből, nagy vízi felvonulás, zenés takarodó. Eleinte a Szegedi Hét külön megrendezése volt a terv, de győzött a józan felfogás, s a Szabadtéri Játékokkal egyidőben való megtartását határoztuk el.”²¹

¹⁹ Nikolényi I.: A Szegedi Szabadtéri i. m. 10.

²⁰ A szabadtéri játékok és a szegedi hét. *Délmagyarország* 1933. július 4. 5.

²¹ Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983.117.

A szervezés középpontjában *Az ember tragédiája* előadásának előkészületei álltak. A darabot – amely a későbbiekben védjegyévé vált a Szegedi Szabadtéri Játékoknak – színpadra kerülésének 50 éves évfordulója alkalmából vették fel a műsorba.²² A *Tragédia* előadásának gondolata már az első szezonban, 1931-ben is felvetődött, de – részben a katolikus egyház részéről érkezett, a római, a bizánci és a párizsi szín elleni tiltakozás miatt – mégsem került színpadra.²³

Shvoy, akit július elején megválasztottak a művészeti, sport és ünneprendező bizottságok elnökének,²⁴ naplójában már a május 23-i bejegyzésben beszámolt a *Tanyai Újság*, a *Friss Újság* és a *Délmagyarország* közös vállalkozásáról, azaz a Játékok megrendezéséről, és felsorolta a bizottság tagjait. A következő nap az alábbi bejegyzést olvashatjuk:

„Ezen rendező bizottság nevében két kiküldött, úm. Balogh István és Pásztor József nálam jártak, előadták a tervüket, hogy »Az ember tragédiájá«-t akarják a Dóm téren előadni, és segítségemet kérték. Nekem tetszett a terv... magamévá tettem a gondolatot, s megtárgyalás után kilátásba helyeztem a színpad, nézőtér felépítését, statisztériát, zenekart s híradós katonákat a telefon és világításra.”²⁵

A darab rendezésével Hont Ferencet bízták meg. Augusztus 26-án adták elő először Madách művét, telt ház előtt. A főbb szerepeket Lehotay Árpád, Tőkés Anna és Táray Ferenc alakította. A 300 fős statisztéria, a kórus, a zenekar, a tánckar, a

²² „Az ember tragédiája” és monstre-hangversenyek a Templom-téren. Délmagyarország 1933. július 2. 3.

²³ Sz. Simon I.: A játékok krónikája i. m. 17.

²⁴ Délmagyarország 1933. július 4.

²⁵ Shvoy Kálmán titkos naplója i. m. 116–117.

korszerű színpadtechnika mind hozzájárult a mű újszerű előadásához, főként a tömegjelenetek erejének kihasználásával.²⁶

Augusztus 29-én a *Délmagyarország* közvetítette az országos sajtóvisszhangot. A *Budapesti Hírlap* vezércikkében az alábbiakat írta: „Az előadás sikere megérlelte azt a meggyőződést, hogy a szegedi Dóm téren éppen úgy állandósítani kellene Az ember tragédiája megismétlődő előadását, mint ahogyan a salzburgi Dóm tér előtt megelevenedik Hugo von Hoffmannstahl misztériuma, a Jedermann.” A *Magyar Hírlap* ekként írt: „A rendezői elgondolás hatása ezen a tökéletes előadáson mutatkozott meg teljes nagyságában. [...] Az előadás mindvégig zökkenőmentes volt, a technikai apparátusok kifogástalanul működtek, és a rendkívül nagyjelentőségű kísérlet száz százalékig sikerült.” A *Magyarság* a tömegek ezreiről írt, az esemény monumentalitását hangsúlyozta. Az *Újság* magát a vállalkozást dicsérte, utalt arra, hogy Szeged városának mennyi erőfeszítésébe került létrehozni egy ilyen rendezvényt. A *Népszava* Hont Ferenc rendezői érdemeit helyezte előtérbe, ellentétben a *Pesti Naplóval*, amely Hont munkájában ugyan kifogást talált, de az előadás sikerét nem vonta kétségbe.²⁷

Az 1933-as év idegenforgalmi szempontból is nyereségesebbnek mondható, mint a korábbiak. A városnak sikerült kiaknáznia a szabadtéri játékok nyújtotta lehetőségeket, különféle kiállítások kerültek megrendezésre, mezőgazdasági és bútorkiállítás, helyi sajátosságként pedig – a szegedi tarhonya „védelmében” – még „tarhonyakongresszusra” is sor került.²⁸ Ezeken kívül sportünnepélyt, autószentelést, borvásárt, gyümölcs-, szőlő- és különféle képzőművészeti kiállításokat is megtekinthettek az érdeklődők.²⁹ Hozzájárult a sikerhez a szegedi kereskedők

²⁶ Nikolényi I.: A Szegedi Szabadtéri i.m. 11.

²⁷ A szabadtéri játékok Szegedre irányították az egész ország figyelmét. *Délmagyarország* 1933. augusztus. 29. 2.

²⁸ A Szegedi Hét hírei. *Délmagyarország*. 1933. augusztus 22. 4.

²⁹ A Szegedi Hét Krónikája. *Délmagyarország* 1933. augusztus 30. 4.

lelkesedése is, akiktől több javaslat érkezett, hogy minél több helyi különlegesség bemutatása kapcsolódjon össze a Szabadtéri Játékokkal. Ilyen javaslat volt például a kombinált jegyek eladása, amelyek a kétnapos szállást fürdőbelépővel egészítették ki.³⁰

A Játékok után a *Délmagyarország* a szállodások, kereskedők és iparosok véleményét, tapasztalatait közölte, illetve ötleteiket is, amelyek még jobban növelnék a város idegenforgalmát. Általánosságban elmondható, hogy a szállodások meg voltak elégedve a forgalommal a Szabadtéri Játékok idején. Az egyetlen kritika – ismét – a különvonatoknak szólt, amelyeket véleményük szerint a jövőben kívánatosabb lenne hamarabb indítani Szegedre és onnan később vissza, hogy így növeljék a városban töltött időt.³¹

A kereskedelemben az élelmiszerárusok örvendhettek a legnagyobb forgalomnak. A beszámolók német, román, angol és francia vásárlókat, turistákat is említenek. A vélemények azt tükrözik, hogy mindenképpen kívánatos az esemény újbóli, rendszeres megrendezése.³² Szeptember elején elkészült a Szabadtéri Játékok idejére vonatkozó gazdasági elemzés, amelyet a sajtó szeptember 10-én közölt. Eszerint nagyjából negyedmillió pengőre rúgott az az összeg, amely a Játékok megrendezésével a város kereskedelmi vérkeringésébe került.³³

A pénzügyi sikerek után a következő két év leginkább arról szólt, hogy az esemény híre külföldre is eljusson, a Szegedi Szabadtéri Játékokat európai szinten is népszerűsítsék.

³⁰ A szabadtéri játékok hatása Szeged gazdasági életére és idegenforgalmára. *Délmagyarország*. 1933. szeptember 6. 4.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Tonelli Sándor: A szegedi napok mérlege. *Délmagyarország* 1933. szeptember 10. 5.

**„Amit Szegeden láttunk, az megérdemelné, hogy a magyar határokon túl
messzeföldön ismerjék”**

1934-ben a korábbi évhez képest alapvető különbséget jelentett, hogy egyedül *Az ember tragédiája* szerepelt műsoron. (1933-ban a *Szent Erzsébet legendája* című művet is színpadra vitték.) Nyolc alkalommal adták elő a *Tragédiát* augusztus első felében.³⁴

A közönség érdeklődésének fokozására a város és a szervezők továbbra is mindent megtettek. Pálffy József polgármester Hóman Bálint kultuszminisztert kérte az esemény pénzügyi támogatására. Május végén érkezett válasz Hóman részéről, aki biztosította a szervezőbizottságot erkölcsi támogatásáról, de anyagi támogatásról nem intézkedett : „[...] szívesen látom a város azon elhatározását, hogy az oly szép sikerrel megindult szabadtéri játékokat immár folytatólag is rendezni szándékozik. [...] Készséggel fogom a város ezen vállalkozását a magam részéről is támogatni, amennyiben erre nézve konkrét kívánságok merülnek fel. [...] A kérelmezett pénzbeli támogatást azonban fedezet hiányában őszinte sajnálatomra nincs módom engedélyezni.”³⁵

Az előadások idejére a város népszerűsítésére külön bélyegsorozatot bocsátottak ki három kivitelben, öt nyelven.³⁶ A bélyegek közül egy a Dóm teret ábrázolta, kettő pedig *Az ember tragédiája* paradicsomi, illetve párizsi színet. (1. kép) A Játékok idejére az Alföldkutató Bizottság nagygyűlést hívott össze mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, erdészeti, szociológiai, népművelési és irodalmi szakosztályokkal. Ez évben újdonságnak számított a halászati kiállítás, amely a tiszai

³⁴ Nikolényi I.: A Szegedi Szabadtéri i.m. 12.

³⁵ Hóman Bálint levele Pálffy József polgármesternek. 1934. május 29. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 636. doboz, sz. n.

³⁶ Délmagyarország 1934. július 1. 5.

halkultúrát hivatott bemutatni a halászat eszközeivel, a halak anatómiai ismertetésével, különböző vízrajzi kiállításelemekkel.³⁷

A nagyszámú látogató érdekében változatlanul indultak a filléres vasúti járatok, ún. „Madách vonatok”, utalva *Az ember tragédiája* tradíciójára a Szegedi Szabadtéri Játékokon. Ezen kívül a rendezőbizottságnak sikerült a Játékok idejére 50%-os utazási kedvezményt kieszközölnie a MÁV-nál.³⁸ Annak érdekében, hogy a Játékok híre külföldre is eljusson, már július közepére meghívtak külföldi újságírókat, akiket körbevezettek a városban, beavatták őket az előkészületek menetébe, legfőképpen a Dóm teret ajánlották figyelmükbe. A visszhangok rendkívül elismerőek voltak, a Dóm teret több esetben is a velencei Szent Márk térhez hasonlították.³⁹ A meghívottak tudósításai így jóval a Játékok kezdete előtt megjelentek, s ez valószínűleg már 1934-ben is hozzájárult a külföldi látogatók számának növekedéséhez.⁴⁰

Ebben az évben alakult meg a Szegedi Szabadtéri Játékok Barátainak Társasága, a magyar politika, közélet és a művészvilág ismert személyeinek védnökségével. Előbbire példa József Ferenc főherceg, Gömbös Gyula miniszterelnök, illetve Glattfelder Gyula csanádi püspök. Díszelnöknek Fabinyi Tihamér pénzügyminisztert, Kállay Miklós földművelésügyi minisztert, Sztranyavszky Sándort, a Nemzeti Egység Pártja elnökét és Herczeg Ferenc író-t választották meg.⁴¹

Nagy előkészület előzte meg Kurt Schuschnigg osztrák kancellár látogatását, aki Gömbös Gyula, Kánya Kálmán külügyminiszter, Hóman Bálint kultuszminiszter,

³⁷ Külföldi újságírók kirándulása: Szeged idegenforgalmi propagandájának eredménye. Délmagyarország 1934. július 10. 2.

Filléres Madách-vonatok és félárú utazás *Az ember tragédiája* szegedi szabadtéri előadásaira. Délmagyarország 1934. július 6. 3.

³⁹ „Szeged a kultúra szigete”. Délmagyarország 1934. július 13. 3.

⁴⁰ Külföldi újságírók. Délmagyarország 1934. július 10.

⁴¹ Megalakult a Szegedi Szabadtéri Játékok Barátainak Társasága. Délmagyarország 1934. július 8. 5.

valamint számos magyar és osztrák politikus kíséretében érkezett Szegedre. A kancellár tiszteletére díszelőadásban játszották *Az ember tragédiáját*.⁴² Az a tény, hogy a politikusok látogatása magának az előadásnak szólt, a Szabadtéri Játékok nemzetközi jelentőségét mutatta. A sajtó már az előadás előtt pár nappal arról számolt be, hogy az összes jegyet eladták elővételben, s nemcsak Szegedről, hanem az ország minden területéről érkeznek nézők, sőt a Magyarországon nyaraló külföldiek közül is sokan vásároltak jegyet. „Így csütörtökön Szeged a nemzetközi világ találkozóhelye lesz. Most mutatkozik meg igazán a szegedi szabadtéri játékok nagy jelentősége, amelyhez fogható kulturesemény még nem igen volt Magyarországon” – írta a *Délmagyarország*.⁴³ A beszámolók szerint az osztrák kancellárt lenyűgözte a szegedi előadás: „Amit Szegeden láttunk, az megérdemelné, hogy a magyar határokon túl messzeföldön ismerjék” – idézték a lapok Schuschnigg szavait.⁴⁴

A Játékok népszerűsítésében fontos szerepet játszott az olasz újságíró-szövetség küldöttsége. Ezen kívül számos külföldi újságíró összesen 35 külföldi lapban hat európai nyelven megjelent cikkének témája volt a szabadtéri színpad. A londoni *Times* különösen dicsérte a rendezvényt, méltatta *Az ember tragédiája* előadását, s utalt a mű világirodalmi jelentőségére.⁴⁵

Juránovics Gyula, a szegedi vendéglősök nevében elégedetten ecsetelte a Szabadtéri Játékok üzleti hatását. Állítása szerint a Játékok nélkül a forgalom a jelenlegi bevételeknek az egyharmadát sem tenné ki, s az előadások körüli napokban

⁴²Schuschnigg kancellár csütörtökön Szegedre érkezik és megtekinti *Az ember tragédiája* előadását. *Délmagyarország*, 1934. augusztus 5. 3.

⁴⁴Csütörtökön este nemzetközi esemény színhelye lesz a Dóm tér. *Délmagyarország* 1934. augusztus 9. 3.

⁴⁴Schuschnigg nyilatkozata (Budapest, augusztus 10). *Délmagyarország* 1934. augusztus 11. 2.

⁴⁵Az egész város elsőrendű érdeke a szabadtéri játékok állandósítása. *Délmagyarország* 1934. augusztus 18. 3.

a szállók foglaltsága 90–100%-os volt.⁴⁶ Másfelől, az Idegenforgalmi Hivatal jelentése szerint a külföldiek „idecsábítása” nem sikerült teljes mértékben. A jelentés szerint „ennek legfőbb oka az a bizonytalan politikai és közbiztonsági helyzet, amely az idén Ausztriában uralkodott. Az osztrákok nem merték elhagyni hazájukat.”⁴⁷

Összességében a városnak nagyjából 125 000 pengő bevételt hozott az ünnepi hét, ami az előző évihez viszonyítva komoly visszaesést jelentett.⁴⁸

A kormányzó látogatása

1935-ben a Szegedi Szabadtéri Játékok az előző évihez hasonlóan nemzetközi eseménynek számítottak, a műsorban már olasz vendégművészek is felléptek, s ez volt az első alkalom, amikor Horthy Miklós kormányzó is ellátogatott a rendezvényre.

Ebben az évben a Szegedi Szabadtéri Játékok Barátainak Társasága özvegy Klebelsberg Kunónét választotta elnökévé, ami a néhai kultuszminiszter iránti tisztelet megnyilvánulása volt. Klebelsbergné levélben köszönte meg a gesztust:

„Köszönettel vettem a megtisztelő hírt, hogy a Szegedi Szabadtéri Játékok Barátainak Társasága megválasztott elnökének. Hálás vagyok a jóleső figyelemért – mert érzem, kinek szól – és örömmel vállalom e gyönyörű tisztséget. Nagyon szeretnék a társaságnak szép munkájában tőlem telhetőleg

⁴⁶ A szabadtéri játékok rendkívüli sikere elsőrendű gazdasági kérdés lett Szeged számára. Délmagyarország 1934. augusztus 17. 5.

⁴⁷ Délmagyarország 1934. augusztus 19.

⁴⁸ 25 ezer idegen. Délmagyarország 1934. augusztus. 22. 3.

segítségére lenni, csak attól félek, hogy most, mélységes új gyászomban nem fogják tudni sok hasznomat venni.”⁴⁹

A szervezők ismét nagy figyelmet fordítottak a külföldi látogatók számának növelésére. Három hónapos vízummentességet kaptak azok, akik Szegedre érkeztek megtekinteni a Szabadtéri Játékokat. Az előadási napokra külön kirendeltséget állítottak fel, ahol a külföldi turisták ügyeit intézték. Több külföldi utazási iroda is jelezte csoportjaik részvételi szándékát. A sajtó tájékoztatása szerint „Európa minden államából, a nagy kultúrvárosokból tömegesen érkeznek az érdeklődések, a felvilágosítást kérő levelek és – jegyrendelések”.⁵⁰

Kiemelt figyelmet kapott a Játékok olaszországi propagandája. 1935 júniusában a szervezők részéről Pásztor József tájékoztatta Pálfy József polgármestert, hogy sikerült megegyezésre jutnia Antonio Vidmarral, a budapesti olasz követség sajtóattaséjával a Játékok itáliai népszerűsítése ügyében:

„Szegeddel foglalkozó hangulatos cikkeket kell íratni, ezeket a cikkeket az attasé lefordítja olaszra és a római propaganda-államtitkárság útján elhelyezteti olasz újságokban, elsősorban ismert olasz világlapokban. [...] A szabadtéri játékok rendezőbizottságának elgondolása szerint ezeket a cikkeket szegedi újságírókkal kellene megíratni, amiért tisztelettel felkérem Méltóságodat, kegyeskedjék hozzájárulni, hogy 10 ilyen cikket szegedi újságíróknál megrendeljek s kegyeskedjék azok honoráriumaként közvetlenül az illető újságírók nyugtájára 20-20 pengőt kiutaltványozni.”⁵¹

⁴⁹ Pásztor József: A Szegedi Szabadtéri Játékok története. Három év monográfia. Szeged, 1938. 113.

⁵⁰ Két héttel a Szabadtéri Játékok premierje előtt. Délmagyarország 1935. július 21. 5.

⁵¹ Pásztor József 1935. június 12-én kelt levele Pálfy József polgármester részére. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 635. doboz, sz. n.

Az olasz–magyar barátság elmélyítése céljából olasz művészek léptek fel a Szabadtéri Játékokon. A *Parasztbecsület* előadására a milánói Scala művészei érkeztek Szegedre, karmesternek pedig az opera szerzőjét, Pietro Mascagnit kérték fel.⁵² Augusztus 10-én, 12-én és 15-én játszották a darabot.⁵³ A Scala művészeit ünnepélyes keretek között fogadták, tiszteletükre „garden partyt” szerveztek. Nagyboldogasszony napján pedig az újságírók és a művészek futballcsapata csapott össze, s a mérkőzés játékvezetője Mascagni volt.⁵⁴ Az előadások után, augusztus 17-én Pálffy József polgármester adott ebédet a zeneszerző tiszteletére. Mascagni így szólt az eseményről: „Meggyőződésem, hogy semmivel sem kisebb a szegedi Dóm tér jelentősége, mint a velencei Szent Márkus téré.”⁵⁵

Augusztus 12-én a *Parasztbecsület* és *A cremonai hegedűs* című előadásokat maga Horthy Miklós kormányzó is megnézte. A tudósítások szerint Horthy feleségével és kíséretével este 8 óra 10 perckor érkezett Szegedre, ahol fogadták különvonatát, majd autóval a Dóm térre vitték őket. Itt a polgármester köszöntötte a kormányzói párt, ezután bemutatták nekik Mascagnit és több híres művészt, végül a kormányzó és kísérete elfoglalta helyét a nézőtéren. „A tér impozánsan nagyszámú közönsége a tengernagyi egyenruhában megjelenő kormányzót felállva, lelkesen éljenezte, míg csak el nem foglalta helyét a díszpáholyban” – írta a *Délmagyarország*.⁵⁶

Az első előadás után a kormányzó a püspöki palotába ment, ahol elismerően beszélt a produkcióról. „A szegedi játékokat, amelyek jelentékenyen a salzburgi játékok fölé emelkednek, nemcsak helyi érdekből, hanem országos szempontok miatt

⁵² Nikolényi I.: A Szegedi Szabadtéri i.m. 13.

⁵³ Ebben az évben ezen kívül *Az ember tragédiája*, *A cremonai hegedűs*, illetve a *Glaukos* került színpadra, hangversennyel kísérve.

⁵⁵ Szicíliai falut varázsolt a Dóm-térre a *Parasztbecsület* rendezőgárdája Délmagyarország 1935. augusztus 9. 3.; augusztus 10. 3.

⁵⁵ Szegedet a szabadtéri játékok emelték ki a vidéki névtelenségből. Délmagyarország 1935. augusztus 17. 3.

⁵⁶ „A szegedi szabadtéri játékokat állandósítani kell!” Délmagyarország 1935. augusztus 13. 1.

is állandósítani kell.”⁵⁷ A fogadáson részt vettek az olasz művészek is, akik a kormányzói párral beszélgettek, s megígérték, hogy visszatérnek *Az ember tragédiája* augusztus 17-i előadására. A fogadás végeztével a kormányzói pár háromnegyed 10-kor visszament a Dóm térre, hogy megtekintse *A cremonai hegedűst*. Ezután Horthy és kísérete visszautazott Budapestre.⁵⁸

A Tragédiára ifj. Horthy Miklós, Imrédy Béla, a Nemzeti Bank elnöke, Ráday Gedeon gróf volt belügyminiszter, Igmándy-Hegyessy Géza, a testőrség parancsnoka, Keresztes-Fischer Lajos tábornok, a Kormányzó Katonai Irodájának vezetője, valamint Károlyi Gyula gróf miniszterelnök is Szegedre utazott, valamennyien feleségük társaságában.⁵⁹

Ha az évi számadást vizsgáljuk, a Játékok költségvetése (minimális) többletbevételről árulkodik. Renkey Lipót tanácsnok és Schuléty Sándor főszámvevő, illetve a bizottsági tagok megállapítása szerint az összes bevétel 133 373,47 pengő volt, a kiadás pedig 132 928,07 pengőnek felelt meg.⁶⁰

A következő két esztendőben is folytatódtak a hagyományok. Mindkét szezonban előadták *Az ember tragédiáját* (2. kép), a *János vitézt* és a *Bizánc* című darabot, s a műsor 1937-ben a *Fekete Máriával* egészült ki. A nézőtéri tribün befogadóképessége ezekben az években már meghaladta a 7000 főt, ami a kezdeti 3000 főhöz képest több mint kétszeres növekedést jelentett. A látogatók 1937-ben is igénybe vehették a kultúrvonatokat, a Szeged-Csanád Vasút Rt. utasaiként 66%-os ármérséklés mellett, vonatonként legalább 150 fő utazása esetén.⁶¹

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Horthy Miklósné *Az ember tragédiája* szombati előadásán. Délmagyarország 1935. augusztus 18. 3.

⁶⁰ 1935. évi számadás. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 633. doboz.

⁶¹ A Szeged-Csanád Zrt. levele Pálffy József polgármester részére. 1937.április 24. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 634. doboz sz. n.

A pénzügyi adatok vizsgálata azt mutatja, hogy mindkét év deficitel zárult. 1936. október 30-án, a törvényhatósági bizottság közgyűlése 110 958,17 pengő kiadást és 99 846,97 pengő bevételt állapított meg. Jóllehet ez csupán előzetes adat volt, s még mintegy 4000 pengő bevételt vártak a költségvetésbe, így is bizonyosnak tűnt, hogy a hiány meg fogja közelíteni a 8000 pengőt.⁶² A legtöbb bevétel természetesen a jegyek eladásából származott (80 000 pengő), a legtöbb kiadást pedig a statisztéria tiszteletdíjára kellett fordítani (26 567 pengő). Az előadások szereplőinek fizetése összesen 20 601 pengő kiadást jelentett. A harmadik és negyedik legnagyobb tétel – egyaránt 11 000 pengő körüli összeggel – a sajtóreklám és a felszerelések felújítása volt.⁶³ A következő évben tovább nőtt a deficit: a közel 130 000 pengő bevételre már 164 000 pengő kiadás jutott.⁶⁴

A Szabadtéri Játékok és a Szent István-emlékév

1938. augusztus 1-jétől 15-ig *Az ember Tragédiája*, a *Háry János*, a *Bizánc*, a *Turandot*, az *István király népe* és Verdi *Requiem*-je, valamint több hangverseny volt műsorra tűzve. Az előadások közül a legnagyobb népszerűségnek továbbra is *Az ember tragédiája* örvendett. Az előadás jelentőségét a Szegedre érkezett Kállay Miklós, a *Nemzeti Újság* szerkesztője szükségesnek tartotta kiemelni július eleji beszédében: „Mindig az volt a meggyőződésem, hogy *Az ember tragédiája* legyen a műsor magja, mint azt már kezdetben megvalósították és a Tragédia körül kell csoportosítani a műsor többi

⁶² 1936. október 30-i törvényhatósági bizottság gyűlésének jegyzőkönyve MNL CSML, IV. B, 1407.c, 632. doboz, sz. n..

⁶³ Uo.

⁶⁴ 1937. november 27-i törvényhatósági gyűlés jegyzőkönyve. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 632. doboz, sz. n.

részét. [...] Amit Szeged nyújt, az már régen túlnőtt a lokális kereteken, sőt a magyar határokon is.”⁶⁵

1938-ban az országszerte megrendezett a Szent István-émlékév keretében különleges megemlékezéseket tartottak a Szegedi Szabadtéri Játékok ideje alatt is. Augusztus 6-án, 9-én és 14-én mutatták be Újházi György új szerzeményét, az *István király népe* című történelmi drámát, amely három részben taglalja a magyarság útját „az ázsiai múltból az európai kereszténység felé”. A bemutatón részt vettek a kultuszminisztérium, az Országos Szent István Bizottság és magas egyházi fórumok képviselői, közöttük Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás is.⁶⁶ A darab Géza fejedelem életéről szólt, a pogány fejedelemnek a kereszténység felvételéért vívott harcát volt hivatott megjeleníteni.⁶⁷

Meg kell említeni, hogy 1938-ban nem csupán Szent István-émlékévet tartottak, hanem Kölcsey Ferenc halálának 100. évfordulójáról is megemlékeztek. Szeged városa is leróta tiszteletét: augusztus 19-én Hajnal István elszavalta a *Himnusz*t, elhangzott Juhász Gyula *A himnusz az emberhez* című költeménye, és megkoszorúzták Erkel Ferenc szobrát.⁶⁸

A pénzügyi mutatók ebben az évben az előző szezonokhoz hasonlóan továbbra is hiányt jeleztek augusztus végére. A városvezetőség még az előadások időszaka előtt értekezletet hívott össze a vendéglői árak megállapítása céljából, nehogy azok a Játékok idején aránytalanul magasra szökjenek. Természetesen a szállodások és kereskedők nem pártolták ezt a lépést: „Az árak napról napra emelkednek, csak az étlapárakban nincsen változás már négy év óta. Nem tudom miért ne kereshetnénk mi is a szabadtéri játékok ideje alatt pár fillért” – nyilatkozta

⁶⁵ „Amit Szeged nyújt a Dóm-téren az túlnő a magyar határok keretein” . Délmagyarország 1938. július 5. 4.

⁶⁶ István király népe bemutatója. Délmagyarország 1938. augusztus 5. 4.

⁶⁷ István király népe. Délmagyarország 1938. augusztus 7. 4.

⁶⁸ A szegedi dalosok Himnusz-ünnepe a Dóm-téren. Délmagyarország 1938. augusztus 20. 3.

özvegy Gottwald Rezsőné, a Hági Étterem tulajdonosa.⁶⁹ Július 9-én a városházán tartott értekezleten úgy döntöttek, hogy az árakat emelni fogják, de egyben maximalizálták is azokat, s külön kikötötték, hogy a Játékok idején nem lehet őket még jobban megemelni. Az új árak július 15-én léptek életbe.⁷⁰

A Játékok adminisztratív vezetőjének jelentése szerint a bevétel meghaladta a 150 000 pengőt, a kiadások pedig a 296 000 pengőt. Hozzá kell tenni, hogy a „beszerzett leltári tárgyak” értéke 49 000 pengő volt, de a tényleges passzívum még így is a 100 000 pengőt közelítette.⁷¹

Az Idegenforgalmi Hivatal szokásos statisztikája kimutatta, hogy 1938-ban körülbelül 5500 fővel csökkent a látogatók száma az előző évihez képest. Sokkal kevesebben vették igénybe a vízumkedvezményt is (3. kép).⁷² A Belügyminisztérium júliusban tájékoztatta Szeged polgármesterét arról, hogy engedélyezte:

„Németország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia felől Magyarország területére érkező személyszállító gépkocsik, motorkerékpárok, autóbuszok és alkalmasszerűen személyeket szállító tehergépjárművek, valamint a gépjárművek vezetői az ország ez idő szerinti határát akkor is átléphessék, ha nemzetközi közlekedésrendészeti okmányokkal nem rendelkeznek”.⁷³

A korábbi évekhez képest legnagyobb eltérés az autóval érkező látogatók számánál látható: 1937-ben ez a szám megközelítőleg 10 000 volt, 1938-ra 5400-ra csökkent. A jelentés szerint a szállodákat és a szobáikat kiadó magánlakásokat 401

⁶⁹ A szabadtéri játékok és a vendéglői árak. Délmagyarország 1938. július 7. 4.

⁷⁰ Életbe lépnek a szegedi vendéglők és kávéházak új árai. Délmagyarország 1938. július 10. 2.

⁷¹ A rendezőbizottság által 1938. november 19-én tartott ülés jegyzőkönyve. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 635. doboz, sz. n.

⁷² Szabadtéri statisztika az idegenforgalomról. Délmagyarország 1938. szeptember 1. 7.

⁷³ Belügyminisztérium 1938. július 19-i levele Pálffy József polgármester részére. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 636. doboz, sz. n. .

„idegen” látogató vette igénybe. A külföldi látogatók jórészt Romániából, Csehszlovákiából és Jugoszláviából jöttek – feltehetőleg az elcsatolt magyar lakta területekről. Rajtuk kívül főként német, osztrák, olasz, francia és angol turisták érkeztek a Szegedi Szabadtéri Játékokra.⁷⁴

Hóman Bálintnak ahhoz a korábban említett javaslatához, amely szerint a diákok számára is lehetővé kell tenni a Szabadtéri Játékok látogatását, a polgármester egy középiskolások számára kiírt irodalmi pályázattal csatlakozott. A diákoknak a Játékok jelentőségét kellett feldolgozniuk pályamunkáikban. A július 1-jei határidőre 374 pályamű érkezett, legtöbb a Dunántúlról. A nyerteseket az előadásokra szóló belépőjegyekkel jutalmazták.⁷⁵

1939 – Az első korszak utolsó éve

A pénzügyi veszteségek miatt már korábban is sok kétely merült fel a Játékok megrendezésével kapcsolatban. 1939 áprilisában a rendezőbizottság ülésén is vita folyt a Szabadtéri Játékok sorsáról. A bizottság több tagja úgy vélte „a mostani politikai viszonyok között nem kívánatos a Játékok megrendezése”, ezért azt javasolták „mondja ki a bizottság, hogy folyó évben Szabadtéri Játékok nem rendeztetnek.”⁷⁶ Shvoy Kálmán álláspontját az ülés jegyzőkönyve az alábbiak szerint rögzíti: „Folyó évben a Játékok megrendezését a maga részéről nem tudja javasolni. [...] az ajánlattevők⁷⁷ az összes dologi kiadások viselését a városra akarják hárítani, ez

⁷⁴ Délmagyarország 1938. szeptember 1.

⁷⁵ A szabadtéri játékok diákpályázatának nyertesei. Délmagyarország 1938. július 12. 4.

⁷⁶ A rendezőbizottság ülése 1939. április 1-jén. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 635. doboz, sz. n.

⁷⁷ A Játékok szervezésére, finanszírozására kerestek vállalkozókat.

azonban túl sokat tesz ki és a város legfeljebb 25 000 pengő erejéig vállalhat kötelezettségeket.”⁷⁸

1939 májusában azonban megalakult az Ünnepi Játék-rendező Kft., amelynek tagjai között szerepelt Czakó Pál színikazgató, a Délmagyarország Hírlap és Nyomdavállalat Rt., illetve Kiss Ferenc, a Nemzeti Színház örökös tagja. A társasági szerződés szerint Kiss „rendezői szakértelmét a társaság rendelkezésére bocsátja, a társaság által elhatározott színelőadások művészi irányítását és rendezését vállalja, Czakó Pál tag pedig az előadások, játékok, kiállítások adminisztratív munkájának irányítását és az előadások rendezéséhez szükséges hatósági engedélyek megszerzését.”⁷⁹

Ebben az évben a *Magyar Passió*, a *Bizánc*, *Az ember tragédiája*, az *Aida*, és a *Turandot*, valamint a szokásos hangverseny került be a műsorba. A *Magyar Passió* kapcsán a sajtó az aktuális eseményekre utalt:

„Ez a darab nemcsak visszatérést jelent Klebelsberg Kunó gróf kezdeményezéséhez és szelleméhez, hanem olyan magasrendű eseményt is, amelynek bemutatója felé a legnagyobb figyelemmel fordul az egész magyar irodalmi és színházi nyilvánosság. Keresve sem lehetett volna találni alkalmasabb, ünnepibb darabot a Szabadtéri Játékok megnyitására, mint a Magyar Passiót, amely éppen Kassa visszatérésének és felszabadulásának évében hirdeti a magyar föltámadást.”⁸⁰

⁷⁸ A rendezőbizottság ülése 1939. április 1-jén. MNL CSML, IV. B, 1407.c, 635. doboz.

⁷⁹ Ünnepi Játék-rendező Kft. társasági szerződése. 1939. május 6. Uo.

⁸⁰ A Magyar Passió nagyszabású előadásával ma kezdődnek a Szegedi Szabadtéri Játékok. Délmagyarország 1939. július 28. 3. A nyilatkozó megfeledezett arról, hogy Kassát valójában 1938 novemberében csatolták vissza Magyarországhoz.

Ennek alkalmából címerünnepséget is szerveztek a Dóm téren, ahol megjelent Jaross Andor felvidéki miniszter Mészáros János miniszteri titkár kíséretében. A minisztérium vezetőit Pálffy József polgármester és Balogh István plébános fogadta. A Dóm téren Jaross a visszacsatolt területek nevében köszöntötte Szeged lakosságát. A *Bizánc* bemutatása előtt a Dóm téren leleplezték a visszacsatolt vármegyék címerét, majd a miniszter végignézte az előadást.⁸¹

Horthy Miklós kormányzó ebben az esztendőben is Szegedre látogatott, augusztus 6-án, a Nemzeti Hadsereg szegedi elindulásának huszadik évfordulóján. Dél előtt fél 10-kor hat ágyúlövés köszöntötte a kormányzó különvonatát, majd felcsendültek a *Himnusz* hangjai. A tengernagyi egyenruhában érkező Horthyt a polgármester fogadta, majd valamennyien látogatást tettek a püspöki palotában és az alsóvárosi Mátyás-templomban. A kormányzó és felesége 11 órakor érkezett a Széchenyi térre, hogy részt vegyen az ünnepségen. Este 6 órakor a városházán fogadást rendeztek tiszteletükre. A kormányzói pár a *Magyar Passió* aznap esti előadásán is megjelent, ahol ünnepélyes keretek között fogadták őket, a műsort azonban a szoros program miatt már nem tekintették meg.⁸²

Az 1939-es szezonnal kapcsolatosan érdemes megemlíteni, hogy a Játékok látogatottságát kedvezően befolyásolta a Magyarországon ekkoriban kibontakozó szabadidő-mozgalom, amely az olasz (*Dopolavoro*) és a német (*Kraft durch Freude*) minta átvételével honosodott meg. Olaszországban a harmincas évek második feléig a kormány komoly összegekkel támogatta az üdültetési és sportprogramokat a *Dopolavoro* mozgalom keretei között.⁸³ Magyarországon a Játékokkal kapcsolatban ez úgy nyilvánult meg, hogy egyes vállalatok jegyeket vásároltak alkalmazottaik számára a szegedi előadásokra. E vendégek különvonatokkal érkeztek az egész

⁸¹ Címerünnepség a Dóm-téren. Délmagyarország 1939. július 30. 4.

⁸² Délmagyarország 1939. augusztus 8.

⁸³ Harsányi Iván: Olaszország (Dél- Európa országai a két világháború között). In: 20. századi egyetemes történet. I. kötet, Európa. Szerk: Németh István. Budapest, Osiris, 2005. 117.

ország területéről , a sajtó 22 budapesti üzem részvételéről számolt be. A MÁV ingyen utazást biztosított számukra, elszállásolásukra azonban a nagy létszám (a *Délmagyarország* 2000 tisztviselőt említ) miatt nem volt mód, ezért az előadások után haza is utaztak.⁸⁴

Az előkészületek során ebben az évben is figyelmet fordítottak arra, hogy különböző kedvezményekkel csábítsák Szegedre a külföldi látogatókat, akik július 21-től az ország bármely határállomásáról fél áron juthattak el vasúton a fővárosba, ahonnan Szegedre is elérhetővé vált a kedvezményes utazás. Szintén érvényben volt a vízummentesség, minimális kezelési költség mellett, amelyet a mentesség igazolásához szükséges okmány kiállításáért kellett fizetni. A MÁV, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MFRT) és a Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) a belföldi látogatók részére is fél áron biztosított vonat-, illetve hajójegyeket.⁸⁵ Szintén ebben az évben új bélyegsorozatot adtak ki a bélyegkiállítás alkalmából, amelyen a Fogadalmi templom, Szeged városának jelképe volt látható.⁸⁶

„A városnak esze ágában sincs házi kezelésben megrendezni az idei Szabadtéri Játékokat”

1939 végén még a következő év műsorát tervezték, például egy – a díszleteket felvonultató – kiállítás megrendezését. Az 1940. évi Játékokat mégsem rendezték meg, s ennek egyik oka a második világháború kitörése volt. Ezen kívül a Játékok szüneteltetése mellett szóltak az elmúlt évek folyamatos pénzügyi veszteségei is. Az 1940. januári idegenforgalmi elemzések újra a bevételek visszaesését mutatták ki az

⁸⁴ Kétezer budapesti tisztviselő különvonatokkal érkezik a Szabadtéri Játékokra. *Délmagyarország* 1939. július 21. 3. Kétezer budapesti tisztviselő különvonatokkal érkezik a Szabadtéri Játékokra.

⁸⁵ U.o.

⁸⁶ Elkészültek a szegedi bélyegkiállítás emlékbélyegei. *Délmagyarország* 1939. július 13. 5.

előző évi Játékok kapcsán. Ugyanekkor azonban felröppent a hír, hogy a város saját költségén fogja megrendezni a Játékokat. (Ennek hátterében az állt, hogy a városvezetők még nem tárgyaltak a korábbi szervezőkkel.⁸⁷) A cáfolat azonban már a cikk megjelenését követő napon olvasható volt. Mint Pálffy József polgármester elmondta: „A városnak esze ágában sincs házi kezelésben megrendezni az idei Szabadtéri Játékokat.”⁸⁸ A polgármester felkérte ugyan a korábbi évek „rendezőségét”, de azok nemleges választ adtak. Balogh István, a bizottság tagja így tájékoztatta levelében a polgármestert:

„A Szabadtéri Játékok sikerének egyik igen fontos tényezője az a körülmény, hogy az előmunkálatok megkezdése kellő időben történjék. Éppen ezért súlyos kötelességemnek tartom, hogy megtisztelő fölhívására közöljem Méltóságoddal, hogy a Kft. az 1940. évi Szegedi Szabadtéri Játékokat nem kívánja megrendezni s ezért tárgyalás alapját képező ajánlatot nem tesz.”⁸⁹

A város nem nyugodott bele a nemleges válaszbba. Főként a kereskedőket és iparosokat rendítette meg a döntés, mivel a megemelkedett adókat a Játékok alatt befolyt többletjövedelemből tudták volna megfizetni. Az ügy végére a májusi kultuszminisztériumi értekezlet tett pontot, amelyen megvizsgálták a Szegedi Szabadtéri Játékok ügyét. Mivel nem akadt megfelelő vállalkozó, és a színvonalas szervezéshez szükséges idő is fogytán volt, úgy döntöttek, hogy 1940-ben nem rendezik meg a Játékokat.⁹⁰ Ez a döntés ekkor még ideiglenesnek látszott, hiszen 1941-ben újra felmerült a Szabadtéri Játékok gondolata. A háborús események és a

⁸⁷ Ebben az esztendőben a város rendezi a Szabadtéri Játékokat? Délmagyarország 1940. február 1.

⁸⁸ A város nem gondol a Szabadtéri Játékok házikezelésben történő megrendezésével. Délmagyarország 1940. február 2.

⁸⁹ Az elmúlt évi rendezőség nem vállalja a Szabadtéri Játékok idei rendezését. Délmagyarország 1940. február 11.

⁹⁰ Délmagyarország 1940. május 21. 3.

város anyagi helyzete azonban a rendezvény újabb megszervezését végérvényesen lehetetlenné tette.

*

A fentiekből kirajzolódik, hogyan sikerült Szegednek kiemelkednie a szabadtéri színjátszásra vállalkozó magyarországi városok közül. Az okokat vizsgálva elsők között említhetjük a propagandát, amelynek hazai és nemzetközi szinten számos többnyelvű kiadvánnyal (prospektusok, műsorfüzetek, plakátok, cikksorozatok, hirdetések) sikerült bevinnie a köztudatba a Játékokat.

A látogatók szervezett – illetve kedvezményes – utaztatásának biztosítása is fontos újítás volt a rendezők és a városvezetés részéről, amelynek megvalósítása nagyban növelte az előadások nézőinek számát (3. táblázat). Meg kell említeni továbbá az időpont szerencsés megválasztását, hiszen – mint az Szombathely és Sopron esetében látható volt – a „rivális” városok kora őszi rendezvénysorozata eleve kevesebb látogató fogadására adott lehetőséget. Előnyös volt az is, hogy Szeged – ellentétben pl. a pécsi rendezvényekkel – nem érte be félmegoldásokkal, sőt évről évre igyekezett magát felülmúlni.

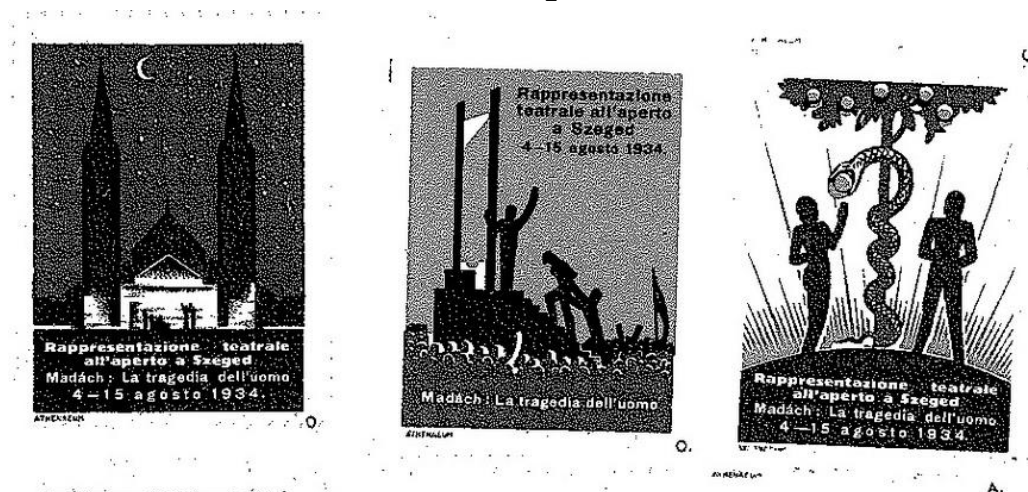
Ugyanakkor az is tény, hogy ez a „maximalista” hozzáállás jelentős pénzösszegeket emésztett fel, ami egyre nagyon költségvetési deficithez vezetett. Fontos szem előtt tartani, hogy pontos adatokat csupán a rendezőbizottság saját számadásai közölnek, ezekből pedig nem derül ki, hogy a Szabadtéri Játékok nyomán milyen járulékos bevételek gyarapították Szeged városát és annak polgárait.

Összességében elmondható, hogy a Szabadtéri Játékok első korszaka hazai és nemzetközi szinten egyaránt sikeres volt, Szegednek nagy elismerést szerzett, fellendítette a város idegenfogalmi és kulturális életét, az eseménynek helyet adó Dóm teret pedig a Játékok jelképévé avatta.

A hagyomány erejét mutatta, hogy 1959-ben – az első korszakot lezáró 1939. évi rendezvény után húsz évvel – újra megrendezték a Szegedi Szabadtéri Játékokat, amely azóta megszakítás nélkül minden nyáron a magyarországi kulturális élet központjává teszi Szegedet.

Mellékletek

1. kép

Bélyegsorozat 1934-ből.

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára
(MNL CSML, IV. B, 1407.c, 636. doboz)

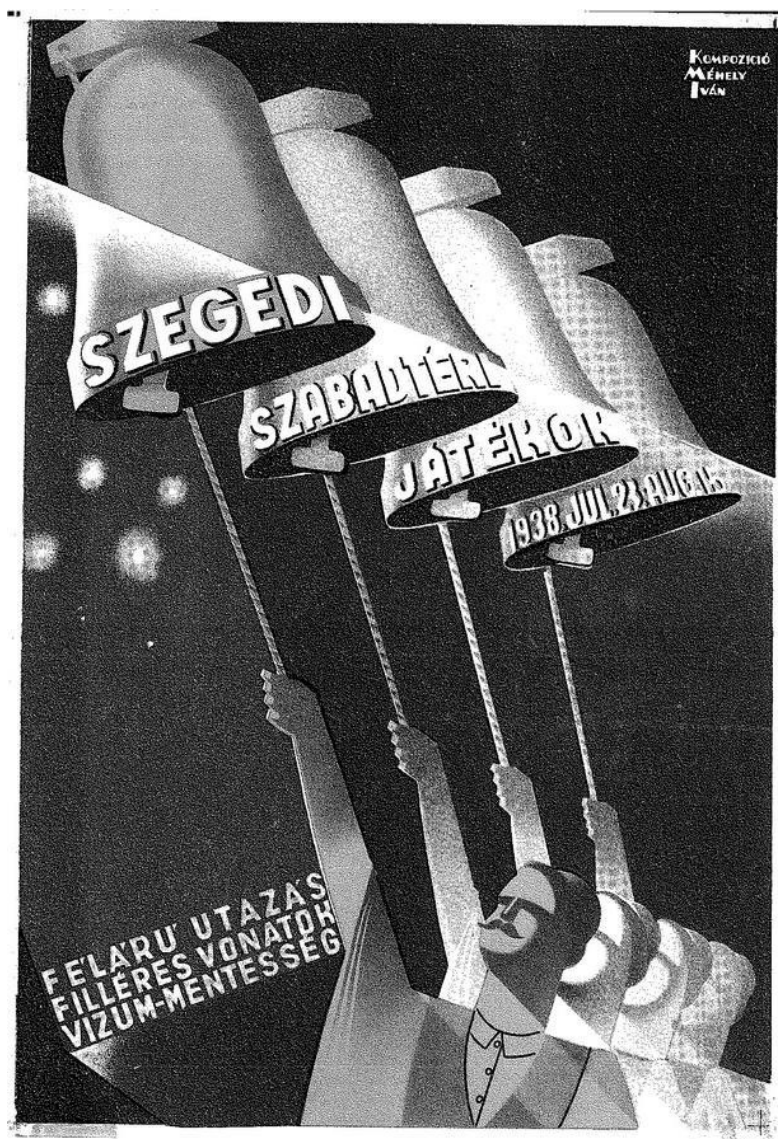
2. kép

Az ember tragédiája 1937-es plakátja.

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára
(MNL CSML, IV. B, 1407.c, 636. doboz)

3. kép

Utazási kedvezményeket és vízummenteséget hirdető plakát 1938-ból.

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára
(MNL CSML, IV. B, 1407.c, 636. doboz)

1. táblázat

A színdarabok előadásainak száma 1931-től 1939-ig.¹

	1931	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	Összesen
Az ember tragédiája		3	8	5	3	3	3	3	28
Bizánc					3	3	3	2	11
Magyar passió	3							3	6
János vitéz					3	3			6
Turandot							3	2	5
Parasztbecsület				3					3
A cremonai hegedűs				3					3
Háry János							3		3
István király népe							3		3
Glaukos				2					2
Fekete Mária						2			2
Aida								2	2

¹ A táblázathoz felhasznált források: Délmagyarország, *Nikolényi I.*: A Szegedi Szabadtéri i.m.

2. táblázat

Az előadások szereposztásai 1931-től 1939-ig.¹

	1933	1934	1935
Madách Imre: Az ember tragédiája	Rendezte: Hont Ferenc. Szereplők: Lehotay Árpád, Tőkés Anna, Táray Ferenc, Gál Gyula, Könyves Tóth Erzsi.	R.: Bánffy Miklós, Oláh Gusztáv. Sz.: Táray Ferenc, Lehotai Árpád, Tőkés Anna, Csontos Gyula, Verbőczy Ila, Könyves Tóth Erzsi.	R.: Bánffy Miklós, Oláh Gusztáv. Sz.: Lehotay Árpád, Beregi Oszkár, Tőkés Anna, Csontos Gyula, Könyves Tóth Erzsi, Péchy Ili.
1936	1937	1938	1939
R.: Janovics Jenő. Sz.: Lehotay Árpád, Lánczy Margit, Kiss Ferenc, Táray Ferenc, Mezey Mária, Bartos Gyula, Badócz Rózsa.	R.: Hont Ferenc. Sz.: Kiss Ferenc, Tőkés Anna, Törzs Jenő, Toronyi Imre, Mezey Mária, Hont Erzsi, Bardócz Rózsa.	R.: Kiss Ferenc. Sz.: Lehotay Árpád, Tőkés Anna, Kiss Ferenc, Táray Ferenc.	R.: Kiss Ferenc. Sz.: Lehotay Árpád, Tőkés Anna, Kiss Ferenc, Könyves Tóth Erzsi, Petur Ilka, Mihályffy Béla.

	1936	1937	1938	1939
Hercegh Ferenc: Bizánc	R.: Janovics Jenő. Sz.: Táray Ferenc, Tőkés Anna, Kiss Ferenc, Solthy László, Kürti József.	R.: Janovics Jenő. Sz.: Táray Ferenc, Tőkés Anna, Kiss Ferenc, Tímár József, Törzs Jenő, Berky Lili, Toronyi Imre, Somogyi Erzsi, Fekete Mihály, Solthy György.	R.: Janovics Jenő. Sz.: Táray Ferenc, Tőkés Anna, Kiss Ferenc, Lehotay Árpád, Tímár József, Fekete Mihály.	R.: Lehotay Árpád. Sz.: Perényi László, Tőkés Anna, Könyves Tóth Erzsi, Fülöp Sándor, Lehotay Árpád, Mihályffy Béla.

	1931	1939
Voinovich Géza: Magyar Passió	R.: Hevesi Sándor. Sz.: Lehotay Árpád, Cs. Aczél Ilona, Palágyi Lajos, Hettyey Aranka, Gál Gyula, Abonyi Géza, Eöry Kató, Tőkés Anna.	R.: Galamb Sándor. Sz.: Lehotay Árpád, Tasnády Ilona, Kiss Ferenc, Hettyey Aranka, Könyves Tóth Erzsi, Toronyi Imre, Harasztos Gusztáv, Kaszab Anna.

	1936	1937
Kacsóh Pongrác: János vitéz	R.: Janovics Jenő. Sz.: Palló Imre, Réthy Eszter, Kiss Ferenc, Gózon Gyula, Halász Gitta, Orbán Viola, Solthy György.	R.: Sziklai Jenő. Sz.: Palló Imre, Orosz Júlia, Kiss Ferenc, Gózon Gyula, Szabó Ilonka, Iványi Irén, Solthy György, Kabók Győző.

¹ A táblázatokhoz felhasznált források: Délmagyarország, Nikolényi I.: A Szegedi Szabadtéri i.m.

	1938	1939
Giacomo Puccini: Turandot	R.: Nádasdy Kálmán. Sz.: Gina Cigna, Toronyi Gyula, Székely Mihály, Giuseppe Brevario, Dora Doria, Lendvay Andor, Somló József, Szügyi Kálmán.	R.: Nádasdy Kálmán. Sz.: Németh Mária, Toronyi Gyula, Koréh Endre, Halmos János, Orosz Júlia, Lendvay Andor, Udvardy Tibor, Szügyi Kálmán.

	1935		1935
Pietro Mascagni: Parasztbecsület	R.: Percile Ansaldo, Oláh Gusztáv. Sz.: Giuseppina Cobelli, Nino Bertelli, Bársony Dóra, Apollo Granforte, Falus Edit.	Hubay Jenő: A cremonai hegedűs	R.: Oláh Gusztáv. Sz.: Losonczy György, Halász Gitta, Laurisin Lajon, Érdy Pál, Komáromy Pál.

	1935		1937
Ercole Luigi Morselli: Glaukos	R.: Hegedűs Tibor. Sz.: Beregi Oszkár, Tolnay Klári, Lánczy Margit, Eöry Kató, Könyves Tóth Erzs, Soltász Anny.	Berczeli Anzelm Károly: Fekete Mária	R.: Táray Ferenc. Sz.: Toronyi Imre, Somogyi Erzs, Tímár József, Táray Ferenc, Fekete Mihály, Laczkó Aranka, Gózon Gyula, Várkonyi Zoltán.

	1938		1938
Kodály Zoltán: Háry János	R.: Nádasdy Kálmán. Sz.: Palló Imre, Nagy Izabella, Ihász Aladár, Sebők Sári, Tompa Béla, Budanovits Mária, Kiss Ferenc, Rubinyi Tibor.	Voinovich Géza: István király népe	R.: Janovics Jenő. Sz.: Tímár József, Tőkés Anna, Kiss Ferenc, Lehotay Árpád, Táray Ferenc, Újlaky László, Rápolthy Anna.

	1939
Giuseppe Verdi: Aida	R.: Nádasdy Kálmán. Sz.: Lendvay Andor, Némethy Ella, Németh Mária, Halmos János, Koréh Endre, Losonczy György, Kovács Jolán.

3. táblázat

Utazási kedvezmények a Játékok ideje alatt Szegedre 1931 és 1939 között¹

1931	1933	1934	1935
„Különvonatok” a Játékok idején	„Filléres különvonatok” Szegedre	„Filléres/Madách-vonatok” Szegedre MÁV 50%-os kedvezménnyel	„Madách” vonatok, MÁV: 50%-os kedvezménnyel Szegedre, Szeged-Csanád Vasút Rt.: 66%-os mérséklés, lega. 150 fő esetén
1936	1937	1938	1939
MÁV: egész ország területéről Szegedre 50%-os kedvezmény, vízummentesség	MÁV: egész ország területéről Szegedre 50%-os kedvezmény, Szeged-Csanád Rt.: „filléres” vonatok, vízummentesség, MÁVAUT: rendkívüli autóbusz járatok	MÁV: egész ország területéről Szegedre 50%-os kedvezmény, Szeged-Csanád Rt.: „filléres” vonatok, vízummentesség, MÁVAUT: rendkívüli autóbusz járatok	MÁV: egész ország területéről 50%-os kedvezmény, Szeged-Csanád Rt.: „filléres” vonatok, vízummentesség, MÁVAUT: rendkívüli autóbusz járatok 10-20% kedvezménnyel, MFRT, DGT utasainak 50% kedvezmény

¹ A táblázat forrása: Délmagyarország.

Katalin Angyal

THE OPEN-AIR OF FESTIVALS SZEGED IN THE HORTHY ERA

The opening play of the Szeged Open-Air Festival was staged in 1931. After failing to organize the Festival in 1932, it was held annually until the Second World War broke out. From among all open-air festivals held in the 1930s in Hungary (i.e. in Budapest, Pécs, Sopron and Szombathely), the Szeged Open-Air Festival became the most popular.

It was due to the fact that by then Szeged was a center of knowledge and the seat of a university, and after being rebuilt from its ruins following the great flood of 1879, Dome Square and the Votive Church were inaugurated in 1930. While the cultural politics of Minister Kuno Klebelsberg helped creating a demand for important cultural programs, the new stylish square became the ideal location for mass open-air events.

From the very beginning, the Festival of Szeged acquired great importance for Hungarian national propaganda, which later broadened to an international scale. Visa waivers, different types of travel and accommodation discounts were also applied to attract visitors to Szeged. Organizers kept diversifying the selection of plays and other programs from year to year.

Financial difficulties raised doubts about the festival during the last few seasons, and after 1939 the series was cancelled to be re-opened in 1959 only. The first period of the open-air festivals brought both domestic and international recognition and success to Szeged strengthening its position as one of the most outstanding cultural centers of Hungary.

Sárándi Tamás

„...RÉSZEMRE... MEGFELELŐ ÁLLÁST NYÚJTANI SZÍVESKEDJÉK”

Álláskérő levelek érvrendszere a katonai közigazgatás időszakából

A magyar katonai közigazgatás pár hónapos észak-erdélyi működésének forrásai között jelentős helyet foglalnak el az úgynevezett „álláskérő levelek”. Mivel csak Szatmár megye esetében több tucat ilyen levél maradt fenn, mennyiségük és jellegük miatt érdemlegesen elemezhetjük azokat. A többi forrástípust a hatalom képviselői (járási, vármegyei parancsnokok) kreálták, így azok a dokumentumok a hivatalos álláspontot tükrözik egy-egy kérdés kapcsán, annak ellenére, hogy néha megfigyelhetők nézeteltérések egy-egy felmerülő probléma esetében.

¹ Ezzel szemben az álláskérő levelekben az egyének, a helyi magyar (illetve többnyire magyar) lakosság tagjai szólalnak meg, így a levelek hiteles forrásnak tűnnek annak mérésére, hogy mit is gondoltak ők a visszatérő magyar közigazgatásról, s arról, hogy ismét a magyar állam polgárai lehetnek? A tanulmányban a levelek szövegét alapul véve igyekeztünk elemezni a beküldő személy társadalmi háttere, illetve a

¹ Ilyen pl. a zsidókérdés, román templomok ügye, de legélesebben a földügyben figyelhető ez meg. Erre vonatkozóan bővebben lásd: Sárándi Tamás: Fejezetek az észak-erdélyi katonai közigazgatás történetéből. Limes 25 (2012: 2. sz.) 80.

felsorakoztatott érvek közötti összefüggéseket. A továbbiakban ennek eredményeit igyekszünk bemutatni.

A levelek íróit többes szándék is vezérelhette. A szociális és megélhetési gondok mellett a legfőbb motiváló erő az állami adminisztrációban betöltött jó pozíció megszerzése lehetett, hiszen úgy vélték, hogy ők ismerik a helyi magyarság viszonyait, problémáit, szükségleteit. Igyekeztek tehát minél hamarabb „felajánlani szolgálataikat” a magyar államnak. Reményüket a bevonulás előtt kiadott, a katonai közigazgatás működését szabályozó úgynevezett *Utasítás* is alátámasztotta. E szerint az addig is állami szolgálatban álló tisztségviselőket kell állásukban meghagyni, s megfelelő priorálás² után akár átvenni. Ha a priorálás, illetve a román tisztviselők nagyszámú elmenekülése miatt hiány állna be, akkor azt helyiekkel, illetve 1918 után Erdélyből elmenekültekkel kell feltölteni.³ Az eredeti elképzelés szerint tehát a helyi lakosság közigazgatásba való nagyarányú beáramlására lehetett számítani, és a nagyszámú levél alapján is az feltételezhető, hogy ez az elképzelés egybeesett a helyi lakosság elvárásaival, reményeivel. A közigazgatás zökkenőmentes működésének köszönhetően a helyi parancsnok napok, hetek alatt döntött annak személyi összetételéről, jobb esetben a helyi lakosság „vezetőinek” megkérdezése után.⁴ Így – mivel a kinevezést nem előzte meg hosszas procedúra vagy felvételi eljárás – gyakorlatilag is elégségesnek mutatkozott egy a helyi parancsnoknak elküldött, jól megfogalmazott levél.

² Prioráláskor az illető végzettsége, szakmai tudása és nyelvismerete mellett a döntő az illető személy két világháború közötti, magyar közösséggel szembeni magatartása volt a döntő. Priorálás során megbízhatóan tartott személyektől begyűjtött információk alapján kapott az illető személy pozitív minősítést, vagy marasztalták el.

³ *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén.* Bp. 1940. 11–12.

⁴ Ezt az *Utasítás* is előírta, a magyarság vezetői alatt elsősorban az Országos Magyar Párt (OMP) egykori vezetőit, illetve papokat, tanárokat értettek.

A levelekkel kapcsolatos vizsgálat nagy hiányossága, hogy az esetek több mint egy harmadában nem ismerjük a választ, s csak a folyamodók 14%-át alkalmazták a megírt levél alapján.⁵ Így a levelek csak arra alkalmasak, hogy megvizsgáljuk, mit tekintettek az adott helyzetben a levélírók (s elsősorban az észak-erdélyi magyar lakosság érintett része) fontosnak és célravezetőnek (hogyan kell megfogalmazni, milyen érveket kell felhozni stb.) és nem arra, hogy megvizsgáljuk, milyen feltételek mellett kerülhetett valaki 1940-ben a magyar állam szolgálatába. A levelek vizsgálatából tehát sokkal inkább az erdélyi magyarok magyarságképéről kaphatunk információkat, és – mivel levelekről van szó – egyféle önreflexió is kiolvasható belőlük.

Minden levelet akár egyféle élettörténetnek is minősülhet, mivel az illető röviden elmeséli élete legfontosabb eseményeit (születés, családi háttér, iskolai végzettség, addigi munkahelyei). Keszeg Vilmos néprajzkutató, antropológus szerint a biografikus történeteket 3 csoportba lehet sorolni: 1. genealogikus, ha az egyén élete kiterjed az életén túl is és a család élettörténetén keresztül mutatja be sajátját; 2. élettörténetről van szó abban az esetben, ha azt a születés és halál között mutatja be; 3. igaztörténet, amikor az életéből csak egy momentumot emel ki.⁶ Az elemzendő forráscsoportban elsősorban az első és harmadik kategóriába tartozó írásokkal találkozunk. Az első csoportba sorolható pl. Tóth Tibor levele, aki családi származása bemutatásával kezdi levelét, s csak ezt követően, mintegy ennek kontextusában tér rá saját életének a bemutatására.⁷ A harmadik kategóriába sorolható pl. Dóha János levele,

⁵ A többieket különböző indokkal, de végül is elutasították. A tanulmány során erre még visszatérünk.

⁶ Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár 2008. 298.

⁷ „Alulírott szolgálattételre leendő beosztás céljából az alábbiakat vagyok bátor a méltóságos vármegyei parancsnok úr becses tudomására hozni. Magyar nemesi családból származom. Szüleim néhai Felsőpelsőczy és Zékeli Tóth Mór patóházi középirtokos, édes anyám néhai mező Madarassy Gizella voltak. Nagypám néhai Tóth László ki előbb a honvédség felállítása alkalmával honvéd százados, később Szatmár vármegye tiszti főügyésze volt...” Tóth Tibor levele a vármegyei parancsnokhoz, 1940.

aki élete meghatározó élményével, a katonáskodással (ezen belül is a Székely Hadosztályban való szolgálattal) kezdi levelét, s hadi érdemei felsorolása mellett nem is tart szükségesnek más adatot megemlíteni.⁸

Egy másik megközelítésben értelmezhetjük a leveleket önéletírásnak. Philippe Lejeune szerint minden önéletírás a Ki vagyok én? kérdésre keresi a választ, ugyanakkor kételyek merülhetnek fel a szöveg hitelességét és igazságértékét illetően, de mivel az illető nevét adja a szöveghez, egyben vállalja annak igazságtartalmát is.⁹ Ugyanakkor Lejeune szerint minden esetben teljesülnie kell egy hármasságnak, vagyis a szöveg szerzőjének, aki egyben az elbeszélő is, egyben a szöveg főszereplője is kell legyen.¹⁰

Akár élettörténetként, akár önéletírásként tekintünk eme levelekre, egyik vizsgálati módozat lehet a narratív biográfia elemzési módszerének a használata. Eszerint – mivel az élettörténet leírt szöveggént kerül elmesélésre – egyben egy narratíva is keletkezik. Ennek megértésekor és elemzésekor egy új narratíva születik, ami nagyban függ az értelmező személyétől. A megélt élettörténet rekonstruálásához az adatokat is az elbeszélő bocsátja rendelkezésünkre az ő emlékanyagából, vagyis egy kész történetet kapunk, amit egyben az elbeszélő tanúságtételeként is felfoghatunk.

szeptember 12. Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale, (Szatmár megyei levéltár, a továbbiakban: DJSM), Fond 14, Prefectura Județului Satu Mare – Administrația militară maghiară (Prefektúra – Magyar katonai közigazgatás, a továbbiakban: Prefectura), dos. 1. f. 91–92.

⁸ „Dóha János azon alázatos kérelemmel járulok méltóságod elé kegyeskedne kérésemet meghallgatni? Mint hadiárva nevelkedtem az élet nehéz viszontagságai között. Már 17 éves koromban hazámat fegyverrel védtem a székely hadosztály kötelékében önként jelentkeztem. Szatmár Németiben az oláh betörés alkalmával és a front összeomlásáig teljesítettem hűséggel szolgálatot...” Dóha János levele a városi katonai parancsnokhoz, 1940. október 22. DJSM, Fond 15 Primăria Municipiului Satu Mare – Comandamentul militar maghiar (Polgármesteri hivatal – Magyar katonai parancsokság, a továbbiakban: Primăria), dos. 10. f. 29–30.

⁹ Lejeune ezt nevezi önéletírói paktumnak. *Philippe Lejeune: Az önéletírói paktum. Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp. 2003.*

¹⁰ *Lejeune, F.: Az önéletírói paktum... i. m. 18.*

Mások történeteinek az értelmezésével valójában egy új történetet alkotunk, így a másik által elmondott történet tényeivel rokon, de azzal nem azonos történethez jutunk.¹¹

A módszer lényege a megalkotott szöveg elemzésén alapul, ezt osztja szekvenciákra, majd ezek elemzésével megpróbálja igazolni vagy megcáfolni az előzetes feltevéseinket. Fontos az élettörténeti adatok, az élettörténet kronológiája, az élettörténet íve, illetve az elbeszélő által kiemelt és magyarázott részek külön elemzése (ezt nevezi tematikus mezőnek).¹²

Mindezeket alapul véve az egyes levelek egy-egy narratívaként is felfoghatók. Más szóval egy tudatosan megkonstruált élettörténettel állunk szemben, ahol az elbeszélő (levélíró) emelt ki bizonyos adatokat, élményeket a saját életéből, nyilván azokat, amikről ő úgy véli, hogy egyben érvként használhatók az állás megnyeréséhez, azonban ezek ellenőrzésére, vagy kiegészítésére nincs módunk. Így az elemzés alapjául a szövegtörzs szolgál, illetve az abban felsorolt információk mikéntje.

Az elemzett leveleket szekvenciákra osztva legtöbb esetben 3 illyet tudunk elkülöníteni: a kezdő, beköszönő sorokat, ahol a levélíró illedelmes mondatban elmondja milyen állást is kér.¹³ Második szekvenciának magát az élettörténet elmesélését tekinthetjük, amit az első mondatban elhangzott kérés alátámasztására adnak elő. Ez néha csak a legalapvetőbb adatokra szorítkozik (születés ideje, helye, iskolai végzettség,

¹¹ Kovács Éva: Narratív biográfiai elemzés. Közösségtanulmányok. Módszertani jegyzet. Szerk. Kovács Éva. Bp. 2007. 374.

¹² A módszer részletes leírását lásd: Kovács É.: Narratív biográfiai elemzés... i. m. A szerző itt egy konkrét példán keresztül mutatja be a módszer alkalmazhatóságát.

¹³ „Alulírott Fekete Margit Szatmár-Német-i lakos, Kinizsi utca 27 szám alatt azzal az alázatos kérelemmel járulok a Méltóságod színe elé, hogy engem Szatmár-Németi város területén bármely gépírói állásba alkalmazni méltóztasson.” Fekete Margit levele a vármegyei parancsnokhoz. 1940. szeptember 10. DJSM, Prefectura, dos. 1. f. 56.

eddig munkahely), néha azonban oldalakon át terjeng.¹⁴ A levelek harmadik szekvenciájának a befejező sorokat tekinthetjük, ami egyben a legalázatosabb rész is, s az elköszönő formulába ágyazva még egyszer megismétli az első mondatban kérést.¹⁵

Az élettörténet kronológiája legtöbb esetben lineáris, vagyis saját születésével kezd, s folytatja azt a jelenig (a levél megírásának pillanatáig). Az élettörténetek íve leggyakrabban hanyatló vagy statikus. A hanyatlás okaként legtöbbször a „román uralmat” illetve „magyarságukat” nevezik meg, ami miatt nem tudták iskolai tanulmányaikat folytatni¹⁶ vagy álláshoz jutni, illetve állásukból emiatt bocsátották el.¹⁷ A levelekben előforduló részeket, amiket az elbeszélő kiemel, vagy elemez, három csoportba lehet sorolni: katonai élmények (kiemelkedő esemény a Székely

¹⁴ Az első esetre tipikus példa lehet Pál Gyula levele: „Kérelmem indoklásul előadom, hogy 44 éves vagyok, nő, 6 gyermek atyja, világháborúban teljes négy éven keresztül harctéri szolgálatot teljesítettem és vagyonom mindössze egy kis házból és két kisholdból áll, mely nagyszámú családom megélhetését semmiképpen sem biztosítja, úgy, hogy megélhetésük a legszegényebb keretek között is csak akkor volt meg, ha alkalmilag mint gazdasági cseléd alkalmazást nyertem.” Pál Gyula levele a vármegyei parancsnokhoz, 1940. szeptember 12. DJSM, Prefectura, dos. 1. f. 80.

¹⁵ Jó példa erre Bojtor Gyula levele: „Abban a reményben, hogy kérésem meghallgatásra talál s méltóztatik engem jegyzőségen üresedésben lévő tisztviselői állásban felvenni, fogadja Nagyméltóságú Tábornok úr nagyra becsülésem kifejezését.” Bojtor Gyula levele, DJSM, Prefectura, dos. 2. f. 93.

¹⁶ Jellemző példa erre Sommer Lajos levele: „Tisztelettel alulírott 4 középiskolát, gimnáziumot végeztem, melyről bizonyítványaim megvannak. További három osztályt magánúton végeztem, mert a románok a további tanulmányaimban megakadályoztak, ezt szintén módomban van igazolni. Mindent megkísértem, hogy kenyérkeresethez jussak, de minden igyekezetem dacára a románok elgáncsoltak s nem tudtam képességeimnek megfelelően elhelyezkedni...” Sommer Lajos levele a vármegyei parancsnokhoz, 1940. október 15. DJSM, Prefectura, dos. 4. f. 145. Kérdés, hogy ez mennyire általánosítható vagy volt a magyar lakosság legsúlyosabb problémája, illetve mennyire csak az önigazolást szolgáló konstrukció?

¹⁷ Jellemző példa a saját bevallása szerint magyarsága miatt többször is menekülni kényszerülő Mező Béla levele: „[...] a szatmár-német-i Törvényszék kinevezett tisztviselője voltam, ahol ebben a minőségben három és fél évig voltam egészen 1930. augusztus 1.-ig, ahonnan Liscu bíró üldöztetése folytán, lemondva állásomról, távoznom kellett, mert magyarságom miatt lehetetlenné tette helyzetemet, állandó Budapestre való küldözésemmel. Mindezeket szükség esetén tanukkal is tudom igazolni. ... Tekintettel arra, hogy menekült vagyok Temesvárról, ahonnan, mint kihangsúlyozott magyar magatartású embernek, menekülnöm kellett olyan körülmények között, hogy családommal együtt ott kellett hagynom a legszükségesebb dolgaimat és Szatmárra ruha és pénz nélkül érkeztem meg...” Mező Béla levele a városi parancsnokhoz, 1940. szeptember 20. DJSM, Primăria, dos. 8. f. 115.

hadosztályban való részvétel),¹⁸ a magyarsága miatt való éveken át tartó szenvedés és meghurcoltatás,¹⁹ illetve elődeinek a magyar állam szolgálatában eltöltött éveire való hivatkozás.²⁰ Ez utóbbi érvet leginkább a középosztálybeliek használták, míg az elemi iskolai végzettséggel rendelkező – úgynevezett alsó osztályba tartozók – inkább saját, vagy apjuk katonai érdemeire hivatkoznak előszeretettel. Ezek az életrajzi momentumok egyben érvekként is szolgálnak, és arra hivatottak, hogy meggyőzzék az illetékes parancsnokot a folyamodó alkalmasságáról.²¹

Egy másik lehetséges elemzési módszer a diskurzuselemzés, esetünkben azonban ez – akárcsak a narratív biográfiaelemzés – hosszabb önéletírás híján nem használható. Emiatt egy szubjektív módszer alkalmazása mellett döntöttünk. Alapul véve az álláskérő levelek szövegeit, az életrajzi adatok mellett (ki használta?) kigyűjtöttük érveket, s ezeket előfordulásuk szerint rangsoroltuk. Alapötletül Hámori Péter egyik – sajnos máig publikálatlan – írása szolgált.²² A módszer lényege, hogy adatbázist építettünk, ami két nagyobb részből tevődik össze: az első rész a személyes adatokra vonatkozik (Ki vagyok én?), a második a levelekben érvként használt értékeket tartalmazza. Az érvek esetében két szempontot vettünk figyelembe: egyrészt, hogy az

¹⁸ Lásd Dóha János fentebb idézett levelét. (8. l.)

¹⁹ Lásd Mező Béla fentebb idézett levelét. (17. l.)

²⁰ Jellemző példa Láng Károly levele: „Kérésemmel azért is bátorkodom méltóságod színe elé járulni, mivel az édes apám 32 évig működött mint magyar kir. állami képezdei igazgató.” Láng Károly levele a vármegyei parancsnokhoz. DJSZ, Prefectura, dos. 1. f. 120.

²¹ „Alulírott mély alázattal járulok a nagyméltóságú Tábornok Úr elé, azzal az alázatos kéréssel, hogy mint volt pénzügyi tisztviselő árváját, kezdő tisztviselőnői állásba bejuttatni kegyeskedjék. Édesapám magyar uralom alatt 1906-tól 1916-ig szolgált, 1916-1918-ig a fronton harcolt, és itt szerzett szívbaja vitte el időelőtt a sírba.” Müller Ilona levele a vármegyei parancsnokhoz. 1940. szeptember 9. DJSZ, Prefectura, dos. 1. f. 22.

²² Hámori Péter: „Egész életemben békés öregségre vágytam, semmi másra.” Értékek, vágyak, remények a kalocsai érsekséghez a két világháború között benyújtott segélykérelmek tükrében. (kézirat). A tanulmány a Hajnal István Kör 2003. augusztus 22-23-án lezajlott konferencián elhangzott előadásának szerkesztett változata. Ezúton is köszönöm Hámori Péternek, hogy megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta tanulmányát.

adott érvet a kérvényezők hány százaléka használta, másrészt, hogy az adott érv a levél értékhierarchiájában hol foglal helyet? Ennek vizsgálata során a „tíz érték” formulát használtuk: ha a legfontosabbnak tartotta számon a kérelmező, akkor 10, ha másodikként utalt rá, akkor az érték-jelölés 9 pontot kapott, és így tovább. Így minden érték esetében két számot kapunk, egyrészt, hogy az illető érvet a kérvényezők hány százaléka használta, másrészt az adott érték a tízes skálán mennyire előkelő helyet foglal el (ezt az értéket milyen gyakran használták elsődleges érvként).

A vizsgálat alapjául 183 levél szolgál, ezek mindegyike a katonai közigazgatás ideje alatt született, illetve érkezett be az illetékes hatósághoz. Ez döntő többségben a vármegyei vagy városi parancsnokot jelenti, de esetenként a kért állásnak megfelelő intézményhez (tanfelügyelőség, pénzügyigazgatóság) vagy egyenesen a főispánnak címezték. A címzés ellenére mindegyik levél a parancsnoksághoz került, ahol jó okunk van feltételezni, hogy személyi kérdésekben a parancsnokok²³ döntöttek,²⁴ illetve

²³ Szatmár vármegye esetében ez két személyt jelentett: Sebestyén Béla tábornok Szatmár vármegye, illetve vitéz Bayor Ferenc tábornok, Szatmárnémeti katonai parancsnoka.

Bayor Ferenc 1883-ban született Pécsen, 1904-ben végezte el a hadapródiskolát, 1931-ig volt aktív tagja a magyar hadseregnek, 1914 és 1919 között végigharcolta a világháborút. 1931 és 1938 között irodai munkát végzett, majd ezt követően nyugdíjazták. Így valószínűleg több más társához hasonlóan őt is reaktiválták, és visszahívták a katonai közigazgatás személyzetének összeállításakor. A törzslapján feltüntetett adatok szerint beszélt németül és románul is. Az 1940. szeptember 5-ei bevonulást követően Szatmárnémeti város parancsnokává nevezték ki. Hadtörténeti Levéltár, Bayor Ferenc törzslapja. A katonai közigazgatás utolsó heteiben azonban megbetegedett, így a polgári közigazgatásnak való átadást már a helyettes parancsnok, Horváth János százados vezényelte le. Városi katonai parancsnokság levele az 1. hadsereg közigazgatási csoportjának. 1940. december 5. DJSJ, Primăria, dos. 15. f. 147.

Sebestyén Béla 1885-ben született Kádáron, 1903-ban végezte el a hadapródiskolát, 1933-ban léptették elő gyalogsági tábornokká. 1939-ben nyugdíjazták, így Bayor Ferenchez hasonlóan őt is reaktiválták és beválasztották a katonai közigazgatás személyzetébe. Az 1940. szeptember 5-ei bevonulást követően Szatmár vármegye katonai parancsnokává nevezték ki. Személyi adatai közül említésre méltó, hogy ortodox vallású volt, illetve beszélt németül, franciául és ruszinul. Személyi adataira vonatkozóan bővebben lásd: Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Bp. 2003. 304.

²⁴ A legtöbb esetben a levél egy adott része piros vagy kék ceruzával alá van húzva. Erről bővebben lásd később.

olvasták el a levelet, adott esetben továbbították az illetékes előadóhoz.²⁵ A fennmaradt levelek két levéltári egységben találhatók, a Szatmár vármegyei Parancsnokság és Szatmárnémeti Katonai Parancsnokság fondjában, és az álláskérelmek is ennek megfelelően születtek. A levelek döntő többsége a vármegyéhez érkezett be, s csak 11 darab érkezett a városhoz. Ez részben érthető, mivel a vármegyei közigazgatás nagyobb személyezettel működött, a szűkebb értelemben vett adminisztráció mellett ide tartoztak a különböző szakigazgatások is, így jóval több felszabaduló állás volt a vármegyénél, mint a városnál. A levelek elemzésénél azonban ezt a szempontot nem tartjuk mérvadónak, így nem kezeljük külön csoportként a 11 levelet.

Az észak-erdélyi katonai közigazgatás a bevonulástól számítva, 1940. november 26-ig működött. A közigazgatás hivatalos kezdetének minden esetben a bevonulást követő másnapot tekintették, így ez vármegyénként változott.²⁶ Szatmár megye esetében a bevonulás szeptember 5-én zajlott, így a katonai közigazgatás hivatalos működési periódusának a szeptember 6. és november 26. közötti időszak tekinthető. Az első levelet már szeptember 4-én, vagyis a bevonulás előtt megírták, ezt Szholczár Ferenc ungvári lakos küldte el, ő a magyar királyi katonai parancsnoksághoz címezte a levelét.²⁷ A katonai közigazgatás első hetében (szeptember 2-8.) még egy levél érkezett be, a következő héten azonban már álláskérő levelek tucatjai (összesen 70 darab)

²⁵ A parancsnokok munkáját egy úgynevezett polgári csoport végezte, ami a segédszemélyzet mellett előadókból állt össze, akiket az illetékes minisztérium delegált. Egy vármegye esetében ez 16 előadót jelentett, amit 6 minisztérium delegált. A katonai közigazgatás szerkezetére vonatkozóan lásd: *Sárándi Tamás*: Kisebbségpolitika a közigazgatási gyakorlatban a katonai közigazgatás idején Észak-Erdélyben. *Limes* 23 (2010: 2. sz.) 77–78.

²⁶ A bevonulás 1940. szeptember 5. és szeptember 13. között zajlott, hivatalos zárásnak a szeptember 15-én Kolozsváron megtartott ünnepélyes bevonulást tekintik.

²⁷ Scholczár Ferenc levele a vármegyei parancsnokhoz. 1940. szeptember 4. DJSM, Prefectura, dos. 1. f. 11.

árasztották el a parancsnokságot.²⁸ Ezt követően mérséklődött az áradat és heti bontásban 5–10 levél érkezett. Az utolsó levelet november 23-án küldték, ekkor már valószínűleg mindenki értesült a rövidesen bevezetendő polgári közigazgatásról és így hasonló leveleiket már a polgári közigazgatás megfelelő hivatalához, és nem a katonai parancsnoksághoz címezték. címezték.²⁹

A levelek küldőinek döntő többsége férfi volt, a nők aránya csak a 20%-ot érte el. Ez nem meglepő, mivel ebben az időszakban az állami közigazgatásban a nők aránya viszonylag alacsony volt, s ők inkább irodai munkában vagy gépirónőként tevékenykedtek. Felülreprezentáltak csak a tanítói-tanári szakmában voltak. A nők által kért állásokat szemügyre véve az általunk vizsgált minta ezt nem igazolja vissza, ugyanis a nők több mint fele tisztviselői (vagyis magas) beosztást³⁰ kért s csak kb. 40% kért hagyományosan nők által preferált állást (irodai munka, tanári állás). Ennek a magyarázata az lehet, hogy több esetben állásba való visszahelyezésről, illetve előrelépésről van szó.³¹

A levélírók kor szerinti megoszlását³² figyelembe véve megállapítható, hogy egy negyedük 1900 előtt született, egy harmaduk pedig az 1901–1920 között, vagyis döntő többségük még a Monarchia szülötte volt, s csak 3,2% született a trianoni békeszerződés

²⁸ Az információáramlást jól jelzi, hogy a bevonulást követő 4. napon a lakosságnak már pontos információi voltak a parancsnok személyéről, így ettől kezdve előszeretettel címezték közvetlenül a parancsnokhoz, Sebestyén Bélához a levelet.

²⁹ Bizonyos típusú állások már szeptember közepére beteltek, így ezt követően a parancsnokság egyre gyakrabban utasította el az álláskérőt szükségesség hiányában, s javasolta, hogy levelével forduljon majd a polgári közigazgatáshoz.

³⁰ A könnyebb kiértékelés végett a kért állásokat igyekeztünk csoportosítani, így a tisztviselőket magas beosztásnak, az irodai munkát kérőket közepes, míg a szolgai beosztást kérőket alacsony beosztásnak tekintettük. A fontosságuk miatt a tanári és jegyzői állást külön kategóriaként kezeltük.

³¹ Ez lehet kategórián belüli előrelépés is, pl. segédjegyzőből jegyzővé, vagy faluról városra való kerülést is jelenthet, ez esetben is előrelépésnek vettem. Erre a jelenségre később még visszatérünk.

³² A levélírók majdnem fele nem tartotta fontosnak ezt az adatot, így nagy az adathiány.

után, immár Romániában. A nagy adathiány ellenére is megállapítható, hogy a kérvényezők egynegyede a többségi létben szocializálódott, esetleg már munkába is állt, s ez mindenképpen befolyásolta későbbi viszonyulását is az újonnan visszatérő magyar hatóságokhoz.

A levélírók tekintetében a legfontosabb választóvonalnak a lakhely szerinti megoszlást tartjuk, vagyis, hogy erdélyi vagy magyarországi lakhellyel rendelkezik-e az illető a levélírás pillanatában, többségi vagy kisebbségi háttérrel írta-e meg levelét?³³ A levélírók több mint 85%-a Erdélyből írta a levelét (156 levél).³⁴ A tanulmány legfőbb célja – amint már azt említettük – az erdélyi levélírók Magyarországról alkotott képének a vizsgálata, de egyféle kontrollcsoportként folyamatosan nyomon követjük a magyarországi levélírókat is,³⁵ és az eredményeiket összevetjük a másik csoport adataival.

Az erdélyi levélírók között egy másik töréspont lehet a foglalkozás szerinti megoszlás. Így adott esetben külön kezeljük a tisztségviselőket az alacsonyabb beosztással rendelkezők csoportjától.³⁶ A levélírók közül 68 személy volt tisztségviselő,³⁷ 88 személy pedig ennél alacsonyabb beosztásban dolgozott.

³³ Magyarországinak számítottam azokat a személyeket is, akik az újonnan visszakapott területekről: Felvidékről vagy Kárpátaljáról írták meg levelüket, mivel a levélírás pillanatában már többségi léthelyzetben voltak. Igyekeztünk nyomon követni a levélírók születési helyét is – mivel feltételezhetően a magyarországi illetőségű személyek egy jelentős része Erdélyből 1918-ban elmenekült személy – azonban ez esetben az adathiány még nagyobb, így ennek külön elemzésétől eltekintettünk.

³⁴ Ezen belül is elsősorban Szatmárnémetiből vagy Szatmár vármegye valamely településéről, a nem innen származó levelek elhanyagolható arányt képeztek.

³⁵ A kis esetszám miatt ezen csoport részletes vizsgálatától is eltekintünk.

³⁶ A 156 levél közül 130 esetben megvan az illető foglalkozása, a többi esetben az iskolai végzettség alapján osztottuk be egyik vagy másik csoportba. Mivel a tisztségviselők esetében az iskolai végzettség is magasabb (minimum középiskola vagy tanítóképző, de egyes esetekben akár egyetem is), így leegyszerűsítve akár középosztály/ nem középosztály fogalomkörrel is leírhatjuk e két csoportot.

³⁷ Ebbe a kategóriába vettük be a jegyzőket és tanítókat is.

Iskolai végzettség tekintetében³⁸ elmondható, hogy a levélírók majdnem fele középiskolai végzettséggel rendelkezett, 5,4% pedig egyetemivel is. E tekintetben nincs lényeges különbség az erdélyi és magyarországi levélírók között, az összesített adatokhoz képest a magyarországiak egyetemi végzettsége valamivel jobb, míg közép- és általános iskola tekintetében az erdélyiek rendelkeznek jobb mutatókkal.³⁹

A levélírók döntő többsége 1940 őszén rendelkezett valamilyen munkahellyel, csak 14%-uk jelölt meg munkanélküliséget (e tekintetben sincs lényeges különbség az erdélyiek és magyarországiak között). Lényeges különbség a két csoport között, hogy a magyarországiak közül senkinek nem volt tisztségviselői beosztása,⁴⁰ míg az erdélyiek közel egy ötöde került ki ebből a kategóriából. A magyarországiak majdnem fele jegyző, illetve irodai munkás volt (mindkét esetben 22%), vagyis a vármegyei vagy városi tisztségviselőkarban a felső és közép kategóriának felelt meg.⁴¹ Magyarországi és erdélyi tanárok és közigazgatási szolgák hasonló arányban folyamodtak állásért, a más kategóriában viszont a magyarországiak 18,5%-ban szerepeltek 8,3%-os erdélyi jelenléttel szemben. Az erdélyi kérvényezők tehát általában magas beosztásúak voltak, míg a magyarországiak magas- vagy közép beosztásúak is.

A meglévő állásokat a kért állásokkal összevetve megállapítható, hogy szinte minden közigazgatási kategória esetében a kért beosztások magasabbak, mint a meglévők.⁴² Legnagyobb eltérés a közigazgatási szolgák esetében figyelhető meg: 9,2% rendelkezett ilyen állással, viszont 26,7% kért szolgai beosztást, vagyis szeretett volna bekerülni az állami közigazgatásba. A munkanélküliek, földművesek vagy magáncégek

³⁸ Az adathiány e kategória esetében 38%.

³⁹ Viszonylag nagy az eltérés az adathiány tekintetében (erdélyiek esetében 36%, magyarországiak esetében 51%) így a különbségek akár ebből is fakadhatnak.

⁴⁰ A jegyzőket, közigazgatásban betöltött fontost szerepük miatt külön kezeltük.

⁴¹ Az erdélyieknek csak 6,4%-a, illetve 17,3%-a került ki e két kategóriából.

⁴² Ez alól egyedül az irodai munkás kategória a kivétel, itt 2%-os csökkenés figyelhető meg.

alkalmazottai ezek a kérvényezők⁴³ és a magyarországi levélírók többsége (40%) ebből a kategóriából került ki. A tisztségviselő kérvényezők között is majdnem kétszeres a növekedés (19,2%-ról 32,7%-ra), tehát a már állásban lévők is igyekeztek magasabb beosztásba kerülni. Az erdélyiek legtöbbször ebből a kategóriából kerültek ki, az arány itt is körülbelül 40%. A korábban megfigyelteket támasztja alá a jegyzők esete is, a magyarországiak 33,3%-a, míg az erdélyieknek csak 7,6%-a kért ilyen állást, a legtöbb magyarországi kérvényező tehát jegyzővé szeretett volna előrelépni.⁴⁴ Összességében is a levélírók több mint egy negyede esetében beszélhetünk előrelépésről,⁴⁵ de lényeges különbség áll fenn: míg a magyarországiak 40%-a jutott volna magasabbra a ranglétrán, ugyanez az erdélyieknek csak 25%-ról mondható el. Ez utóbbiak 21%-a viszont állásába való visszahelyezését kérte, vagyis a levélírók egy jelentős része amiatt ragadott tollat, mert veszélyeztetve látta addigi állását (esetleg épp a magyarországi levélírók miatt).⁴⁶

A használt érvrendszer vizsgálata előtt ismertetjük a nyelvtudás és az ajánlások kérdését is. Mivel a Székelyföldet leszámítva Észak-Erdély nagy részében jelentős, nem magyar lakosság élt, célszerű lett volna annak felvillantása, hogy az illető beszél idegen nyelveket, elsősorban a területen élő nemzetiségek nyelvét (románt vagy németet). A

⁴³ Eme tendenciára már a korszakban is felfigyeltek, hogy a kereskedelmi és iparosi pályáról az emberek az állami alkalmazásba igyekeztek bekerülni. Ennek egyik magyarázata az volt, hogy biztosabbnak tartották az állami munkahelyeket, illetve ezzel egyben nyugdíjhoz is jutottak öregségükre.

⁴⁴ Mivel ezen munkahelyhez viszonylag speciális képzés volt szükséges (jegyzői oklevél), e munkakör esetében inkább kategórián belüli előrelépésről beszélhetünk (segédjegyzőből jegyzői vagy körjegyzői munkakörbe), mint bekerülésről. Ezt illusztrálja Horváth László 41 éves sajószentpéteri segédjegyző levele, aki amiatt kért jegyzői állást a vármegyében, mert a település jegyzője vele egykorú, vagyis neki nincs esélye előrelépésre. Horváth László levele a vármegyei parancsnokhoz. DJSM, Prefectura, dos. 1. f. 27.

⁴⁵ Ezeket minden egyes személy esetében külön mérlegeltük, és döntöttük el, hogy ez előrelépésnek minősül vagy sem, függetlenül attól, hogy a levélíró ezt szavá tette a szövegben, vagy sem.

⁴⁶ Ebbe a kategóriába vettük be azokat a személyeket is, akiket nem hívtak be eskütételre, vagyis az új közigazgatás nem tartott igényt további szolgálatukra, így munkanélküliek lettek, és levelükben korábbi beosztásukat kérték vissza. Ezen levelek szinte minden esetben eredménytelenek voltak, s a parancsnok nem bírálta felül korábbi döntését.

levélírók döntő része mégsem rendelkezett ezen tudással, vagy pedig nem tartotta fontosnak ezt hangsúlyozni, hiszen a leveleknek mindössze 14%-a tér ki erre a kérdésre (ebből 6 kérvényező beszélt románul és 4 németül). Ugyanakkor 12 levélíró magyar nyelvtudását emelte ki,⁴⁷ ezen esetekben biztosan román nemzetiségű személyekkel állunk szemben, akik úgy érezték, hogy nem magyar nemzetiségük nem lehet akadálya a további szolgálatnak.

Hasonló tendencia figyelhető meg az ajánlólevelek tekintetében. A folyamodók mindössze 22%-a csatolt kérvénye mellé egy köztisztviselőben álló személy,⁴⁸ esetleg a helyi parancsnok által írt ajánlást. ⁴⁹ Úgy érezték tehát, hogy enélkül is meg tudják győzni az illetékes tábornokot kérésük létjogosultságáról. Leginkább az erdélyi tisztségviselők éltek azzal a módszerrel, vagyis leginkább ők érezték úgy, hogy olyan kapcsolati hálóval rendelkeznek, amit érdemes bevonni az állásért való lobbiba.

Utolsó szempontként még igyekeztünk a levél hangvételét is figyelembe venni, és általában elmondható, hogy minden levél udvarias. Mivel ez az illedelmesség főként a beköszönő, illetve a berekesztő mondatokban figyelhető meg,⁵⁰ és egyben a kor sajátossága is, s ahol csak ezek vannak meg, a levél hangvételét nem ítéltük meg

⁴⁷ Több esetben hangsúlyozták, hogy mind írni, mind olvasni jól tudnak magyarul.

⁴⁸ Érdemes megemlíteni Berenczey Kovács Miklós esetét, mint a korabeli magyar társadalomra jellemző példát. Régi nemesi család tagja, sándorhomoki (Szatmár megye) földbirtokos. Jogot végzett, de élete nagy részét birtokai igazgatásával töltötte. Szatmárnémeti társadalmában vezető szerepet játszott, tagja volt minden fontosabb társadalmi egyesületnek. A román uralom idején elbocsátották állásából elégtelen román nyelvtudására hivatkozva, majd lóverseny szervezése miatt hadbíróság elé is állították, ahol végül is felmentették. 1940-et követően ismét alkalmazást nyert a vármegyei árvaszéknél. Mindezekkel együtt Borovszlávsnny Gizellának adott levelét „császári királyi kamarásként” írta alá. Berenczey Kovács Miklós ajánlólevele. 1940. szeptember 16. DJSM, Prefectura, dos. 2. f. 135.

⁴⁹ Legaktívabb ajánlólevél-adó Boros Jenő szatmárnémeti református esperes volt, ő nyolc esetben adott ilyen levelet. Hét esetben az OMP egykori vezetője, hat esetben pedig az illetékes járási parancsnok szolgáltatta az ajánlólevelet. Az ajánlások tekintetében nem lehet semmilyen stratégiát megfigyelni, ugyanis minden társadalmi rétegből találunk példákat.

⁵⁰ Erre vonatkozóan lásd fennebb.

alázatosnak. Mindössze a levelek 20%-a volt tartalmában is megalázkodó és különösen jellemezte az alacsonyabb beosztású erdélyi levélírók kérését. Ezeknek több mint egynegyede adta elő élettörténetét alázatos/alázkodó köntösben, míg a tisztségviselőknek csak 5,8%-a érezte úgy, hogy ez jó nyomaték lehet érveik mellett.

A levélírók származásának, társadalmi hovatartozásának, illetve a levél stílusának bemutatása után rátérünk a levelek érvrendszerének a bemutatására. Az elemzést gyengíti az a tény, hogy a levélírók egy része – bár elenyésző része – tisztában volt a hatóságok által a levelekkel szemben támasztott elvárásokkal. Ugyanis 4 levélíró egy, a hatóságok által hasonló esetekre megalkotott formanyomtatványt töltött ki. Két fajta ívről van tudomásunk, az egyik általánosabb,⁵¹ a másikat kimondottan a visszacsatolt területeken lévő állások betöltésére állították össze.⁵² A két formanyomtatvány struktúrájában hasonló (név, születési idő és -hely, vallás, iskolai végzettség, foglalkozás, állt-e már állami alkalmazásban), de a személyi lap részletesebb (20 kérdést tartalmaz, míg a jelentkezési ív csak 14-et). A két dokumentum közötti lényeges különbség, hogy a személyi lap sokkal részletesebben kitér a jelentkező családi hátterére (nagyszülőig bezárólag kéri a nevet és vallást, illetve kitérnek az illető házastársára is). Ugyanígy sokkal hangsúlyosabb szerepet kap a családban bekövetkezett esetleges vallásváltoztatás, illetve a zsidó származás (lásd 1. számú melléklet). A jelentkezési ív ezzel szemben kitér az illető katonai szolgálataira, bárminemű nyugdíjjogosultságára, illetve arra, hogy a visszacsatolt területről menekült-e vagy sem. A zsidó származásra is csak a kérdőívhez csatolt nyilatkozat utal, amiben az illető kijelenti, hogy nem esik a zsidótörvények hatálya alá (lásd 2. számú melléklet).

⁵¹ Személyi lap közigazgatási állásra jelentkezés esetén.

⁵² Jelentkezési lap a visszacsatolt területen betöltésre kerülő közigazgatási állásokra.

Mint fentebb említettük, a levelek érvrendszerére vonatkozóan tíz kategóriát állítottunk fel és ezeket egy tízes skálán értékeltük. A tíz kategória: a levélíró iskolai végzettsége; állami munkahelyről való előzetes elbocsátása; szülei eltartásának kötelezettsége; magyarsága miatt való meghurcoltatása; politikai változások;⁵³ családi származása⁵⁴ illetve özvegyi volta; az egyén vagy családja sanyarú anyagi helyzete; az új állás révén való előmenetele;⁵⁵ nem zsidó származása; esetleges világháborús érdemei. A kritériumok tehát kétfélék: közéleti-politikai (a magyarságáért való meghurcoltatás, az esetleges elbocsátás, a nem zsidó származás, illetve a világháborús érdemek), illetve szociális jellegűek (anyagi helyzet, családi származás, szüleinek az eltartása vagy az esetleges előmenetel). A levélírók átlagban 3 érvet használtak, ritkán négyet, illetve egy eset volt, amikor az illető öt érv felsorolását is szükségesnek tartotta.

Az iskolai végzettségre való utalás nem illeszkedik sem a közéleti-politikai, sem a szociális érvek közé, másrészt a megfelelő iskolai végzettség a legtöbb állás esetében egyben előfeltétel is volt, mégis a levélírók legnagyobb hányada (44%-a) használja ezt az érvet. Leggyakrabban az erdélyiek (46,7%), ezen belül is elsősorban a tisztségviselők (50%) élnek vele. Mind a magyarországiak, mind az erdélyiek erre hivatkoznak a legtöbben, bár a magyarországiak általában első és legnyomósabb érvként hozzák fel, ha felhozzák. Érték tekintetében is ez az egyik legnagyobb rangszámot elérő (átlagban 9, 36). Az erdélyiek közül érthető módon a tisztségviselők hivatkoztak erre gyakrabban.

A közéleti- politikai érvek közül a magyarságuk miatti hátrányos megkülönböztetésre, illetve ebből fakadó szenvedésre (mártírológia) hivatkoztak a

⁵³ Ez sok esetben összekapcsolódik a hazaszeretet hangsúlyozásával, illetve az ezért vállalt szenvedéssel.

⁵⁴ Ez esetben vagy a család előkelő (középosztálybeli) származását emelik ki, vagy valamely elődre utalnak, aki állt már a magyar állam szolgálatában.

⁵⁵ A fenti elemzés mellett amiatt tartottuk fontosnak az esetleges előmenetel külön kategóriaként való beemelését, mivel egyes levelekben szinte ez az egyedüli érv, amit felhoztak.

legtöbben (levélírók 36%-a). Az erdélyiek több mint 40%-a használta ezt az érvet, a magyarországiaknak viszont mindössze 11%-a,⁵⁶ érdekes módon viszont nem tulajdonítanak neki elsőrendű jelentőséget (erdélyiek esetében 9,07-es értéket ért el, magyarországiaknál 8,66, vagyis a felhozott érvek között az utolsó). Előzetes feltevésenként ezt az érvet vártuk volna az első helyre, legalábbis az erdélyiek esetében. Ugyanakkor a tisztségviselők körében sokkal gyakrabban fordult elő ez az érv (9,1) mint az alacsonyabb kategóriába tartozóknál, (8,9) hiszen beosztásukból kifolyólag is a román hatóságok figyelmének középpontjában álltak, s többször ki voltak téve hátrányos megkülönböztetésnek.

Az elbocsátás, mint érv csak a levelek 13%-ban jelenik meg, viszont annál nagyobb nyomatékkal. A tízes skálán elért 9,37 ponttal a második legfontosabb érv volt (megelőzve mind a magyarság, mind a végzettség érvét) az álláskérelmek megfogalmazásában az erdélyi tisztségviselők körében (magyarországiak közül egyetlen személy említette).⁵⁷ Azon keveseknek, akiket elbocsátottak munkájukból, a legmeghatározóbb élményük volt ez, és levelükben elsőként hivatkoztak rá.

E két érvhez részben kapcsolódik a politikai okokra/változásokra, illetve hazaszeretetre való hivatkozás, ezt azonban kategóriától függetlenül viszonylag kevesen használták (a levélírók 19,1%-a) és ha használták is, nem előkelő helyen (9,14).

A közéleti/politikai okok kategóriájában van két egyértelműen korszpecifikus érv: a nem zsidó származásra való utalás, illetve a háborús érdem.

Az erdélyi levélíróknak a nem zsidó származás hatóságok előtti bizonygatása újdonságnak számított. Romániában – ha voltak is a zsidó lakosságot negatívan érintő

⁵⁶ Az ő esetükben is feltételezhető a visszacsatolt területekről való származás, illetve az onnan való elmenekülés.

⁵⁷ Ő viszont elsőnek teszi, így a maximális pontot érte el, de a kis elemszám miatt ezt nem tartjuk mérvadónak.

intézkedések – 1940-ig nem hoztak a magyarországihoz hasonló, faji alapú törvényeket.⁵⁸ Talán ezzel is magyarázható, hogy ezt az érvet használják a legkevesebben (csak a levélírók 7,6%-a), de az a kevés személy, aki használta, fontosnak tartotta már levele elején kihangsúlyozni „őskeresztény” származását. Bár kevesen használták, a levélírók érvrendszerében a harmadik legfontosabb érv volt (9,21). Habár gyakrabban folyamodtak ehhez az érvehz a magyarországiak, nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki az erdélyiek, különösen a tisztségviselők. (9,33). A nem tisztségviselők a legkevésbé ezzel az érvvvel éltek (8,12), ez arra is utalás lehet, hogy Észak-Erdélyben a zsidókérdés 1940 őszén még nem hatotta át az alsóbb néprétegeket.⁵⁹

A másik korszecifikus és egyben nem-specifikus elem a világháborús érv – nemcsak a részvétel, hanem a kitüntetések, sebesülések – hangsúlyozása, ami természetesen csak a férfi levélírók esetében fordul elő. Ennek magyarázata nemcsak a nagy háború által okozott traumában (esetleg maradandó sérülésben) rejlik, hanem abban a gyakorlati jelentőségű tényben is, hogy a közigazgatás élén ugyancsak világháborúban részt vett emberek álltak, ők voltak a levelek elsődleges olvasói.⁶⁰ Nem meglepő tehát, hogy ezt az érvet gyakran használták a levélírók (22%-uk) és érvrendszerükben a legnagyobb jelentőséget tulajdonították neki. (9,68 értékponttal a legmagasabb az erdélyieknél, a magyarországiaknál minden esetben a legfőbb érv, 10-es értékkel). A nem tisztségviselő erdélyiek számára a katonai parancsnokokkal közös

⁵⁸ Az első ilyen törvényt 1940 augusztusában fogadták el, ennek azonban a visszacsatolás miatt nem volt hatása az észak-erdélyi lakosságra.

⁵⁹ Habár a magyar konzervatív körök már az 1920-as években konkurens nemzetépítő csoportként tekintett a zsidókra, akik egyben önálló gazdasági csoportként is megjelennek, s így tőkájukat nem a magyar, hanem a zsidó intézményi hálózat támogatására fordítják, de a harmincas évek végéig – az Erdélyi Lapokhoz kapcsolódó kört leszámítva – az OMP hivatalos politikájában végig kiállt a zsidók mellett. *Gidó Attila*: Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940). Csíkszereda, 2009. 47–53.

⁶⁰ Mind Sebestyén Béla, mind Bayor Ferenc részt vett a világháborúban.

sorsélmény a legmeggyőzőbb érvnek tűnt, többen is használták (28%) és erős érvnek vélték (9,76 ponttal náluk is az első). Csak a tisztségviselők esetében nem volt a világháborús részvétel elsőrendű érv (16%-uk használja csak, 9,36 értékpont), ami azzal magyarázható, hogy a háborúban beosztásuk miatt esetleg nem közlegényként vettek részt, így kevesebb borzalmat éltek át, ráadásul a magyarságuk miatti meghurcoltatást sokkal fontosabbnak (meggyőzőbbnek) érezték.

Az érvek másik nagy csoportját (szociális tényezők) általában kevesebben használták s akkor is csak másodlagos érvként. A leggyakoribb jelenség a személy, illetve családja sanyarú anyagi helyzete. Ez a végzettség és a magyarság utáni harmadik leggyakoribb érv, (a levélírók 33%-a használta) azonban érték tekintetében ez kapta a legkisebb értékpontot (8,67), legtöbben csak második, vagy harmadik érvnek szánták. E tekintetben is lényeges különbségek figyelhetők meg az erdélyiek és magyarországiak között. A magyarországiak lényegesen ritkábban használták (csak egynegyedük), viszont sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki, mint az erdélyiek (9,28 értékpont szemben a 8,6-al). Ennek oka abban keresendő, hogy a magyarországiak több mint egyharmada szegényebb sorsú kérelmező (ezek szolgai állást kérnek). Az erdélyiek megoszlanak ebben a kérdésben, az alacsonyabb beosztásúak 44,3%-a élt ezzel az érvvel (ráadásul jóval fontosabbnak is tekintette – 8,79), míg a tisztségviselőknek mindössze 23,5%-a használta és a fontossági sorrend utolsó helyére tette – 8,12.

Egy ehhez szorosan kapcsolódó másik szociális érv felvonultatásakor a levélíró nemcsak családja nehéz anyagi körülményeit hozta fel, hanem eltartásra szoruló szüleit is.⁶¹ Ezt lényegesen kevesebben használták (csak a levélírók 10%-a) és értékpont tekintetében azonban középmezőnyben végez (9). A szülők illetve a család mindkét kategóriának fontos volt, így értékpont tekintetében nincs különbség a két kategória

⁶¹ Esetleg épp azért, mert nem voltak állami alkalmazottak s így nincs nyugdíjuk.

között. Az erdélyiek esetében, a tisztségviselők ritkábban, de nyomatékosabban használták (8,8%-a, 9,1 értékponttal, szemben a nem tisztségviselők 12,5%-ával, 8,9 értékponttal).

A szociális kategóriába sorolható utolsó érv a családra, „dicső” elődökre való hivatkozás. A nemesi ősöktől kezdve az egyszerű útkaparókig (bár ez a ritkább) egyaránt utalnak a levélírók, és minden esetben ezeknek a magyar állam iránti hűségese szolgálata áll a középpontban. Ebbe a kategóriába soroltuk azon özvegyek leveleit is, akiknek férje állami szolgálatban volt. Mind gyakoriság, (levélírók 19,1%-a) mind érték tekintetében (9,05 értékpont) a skála közepén helyezkedik el ez az érv, s nincs lényeges különbség egyik kategória esetében sem. Akinek szóba jöhetett bármilyen elődje, az használta, származásra és társadalmi státusra való tekintet nélkül. Mindebből egy tradicionális társadalomkép rajzolódik ki, amelyben nagy szerepe van a „dicső elődöknek”.

Az érvrendszer utolsó elemének a karrierbeli előrelépés lehetőségét, illetve az erre való nyílt utalást vettük be. Erről már szót ejtettünk korábban is, de úgy véltük, hogy érdemes külön is szólnunk róla. Ezek a levelek a legkevésbé udvarias hangvételűek, és sok esetben a szakmai előrelépés lehetőségén kívül más érvet nem tartalmaznak. Ezek az egyének úgy vélték, hogy az esetleges új állás „jár” nekik. Az egyik legritkábban használt érv ez (a levélírók 9,8%-a használta csak, ennél ritkábban csak a nem zsidó származás érvével éltek), s érték tekintetében is meglehetősen alacsonyan áll (8,83). Feltűnő különbség van viszont a két csoport között, a magyarországiak lényegesen többen használják (33%, szemben az 5,7%-al) és az értékpont tekintetében is egy egész pont a különbség (9,33 a 8,33-al szemben, egyben az eddigi legnagyobb különbség). Ez részben megerősíti az eddig elmondottakat, elsősorban a magyarországiak (különösen a jegyzők) tekintettek úgy a visszatért

területekre, mint karrierlehetőségre, míg az erdélyiek inkább állásaik megőrzése, illetve visszaszerzése érdekében fordultak a parancsnoksághoz. Az erdélyiek között (tiszttségviselő/nem tisztőségviselő) nincs lényeges különbség sem a gyakoriság (4,4%, illetve 6,8%), sem az értékpont tekintetében (mindkét esetben 8,33), közülük kevesebben kívánták az uralomváltást előrelépésre felhasználni. Ezen számok részben ellentmondanak a fentebb elmondottakkal, azonban mivel kevesen használják ezt az érvet, a számok nem reprezentatívak a vizsgált levelek egészére vonatkozóan.

Mint fentebb említettük, az esetek kb. felénél (44%) írásos nyoma is maradt annak, hogy a levelet elolvasták.⁶² Nyomon követtük azt is, hogy mi az, amit a tábornok (vagy az, aki elolvasta) fontosnak tartott és aláhúzott a levelek szövegében. A kiemelt részeket 3 nagy csoportba oszthatjuk: vagy a kért állást, vagy az illető iskolai végzettségét vagy a korábbi állására vonatkozó sorokat találjuk aláhúzva, ezek között nincs nagy eltérés (9 – 15% között ingadozik). A levelek 7%-ában ettől eltérő adat került kiemelésre, azonban olyan nagy a szórás,⁶³ hogy ezekből sem tudtunk semmilyen megfigyelést, vagy következtetést levonni.

A beérkezett levelekre adott válaszok alapján 6 csoportot lehet felállítani. A legnagyobb csoportot képezik azok a levelek (több mint egyharmad), amelyekre nem ismerjük a választ. Mint már említettük, a levélírók 14%-át (26 személy) alkalmazták, ezek közül egyik sem volt magyarországi illetőségű, igyekeztek tehát betartani az *Utasítás* előírásait, s csak akkor alkalmazni anyaországi személyt, ha helyben nem tudták betölteni a megüresedett állásokat. A magyarországi kinevezetteket (pl. egy a nagybányai járásban elvégzett vizsgálat szerint a jegyzők döntő többsége magyarországi

⁶² A válaszokat a legtöbb esetben a tábornok piros ceruzával rávezette a levél hátoldalára, illetve az alkalmazások esetében egy külön levélben értesítették az illetőt a pozitív döntésről.

⁶³ Ezek: elbocsátás, hadiszolgálat, az illető kora, szülei, illetve a levélben szereplő minden adat.

volt) más módon rekrutálták, feltehetően az illető közigazgatási egység vezetője jelölte ki az illető személyt, mint a visszatért területen való szolgálatra alkalmasat.

Az ismert válaszok esetében a legtöbb alkalommal a „*nem jön tekintetbe*” volt a döntés (a levelek 18%-a). Eme frappáns válasz több mindent is takarhat: nem volt meggyőző a levél, vagy az illető nem tűnt megbízhatónak vagy alkalmasnak.

Egy másik esetben a „szükségesség hiányában” formula került rávezetésre (a levelek 11%-a). Ez esetben a levél meggyőzőnek tűnhetett, csak éppen az illető olyan állást kért, ami nem volt üresedésben. Ez esetben a legtöbbször értesítették az illetőt, hogy levelével forduljon a hamarosan beinduló polgári közigazgatáshoz. Másik magyarázat az lehet, hogy ezeknek a leveleknek a döntő többségét október végén, november elején írták, amikor az állások nagy részét már betöltötték.

A válaszok tekintetében az egyik legérdekesebb csoportot képezik azon levelek, amikre a „nem alkalmazza” formula került fel, vagyis a katonai közigazgatás első olvasatra elvetette az illető bárminemű alkalmazását/figyelembe vételét. Ezen levelek döntő többsége visszahelyezést kérő levél, és az elutasítás indoka vagy az volt, hogy korábbi elbocsátása nem elegendő jogalap a visszahelyezésre, vagy az eltelt idő miatt már nincs birtokában azon ismereteknek, amik szükségesek az illető állás betöltéséhez.

Másik kategóriát jelentik, akik nyelvismeretként a magyart jelölték meg. A levél szövegében általában nem utalnak román nemzetiségükre, de ezen adat kétségtelenné teszi származásukat. A harmadik – s egyben legérdekesebb csoportot – azon 5 levél képezi, amire a „mint Papp Oktáviának” formula került ráírásra. A sorozat Pop Octavian, szeptember 10-én megírt levelével indult. A levél szövegéből kiderül, hogy a bevonulást követően – szeptember 6-án – egy találkozóra került sor a katonai parancsnokság és a város vezető férfijai között, azonban egyéb információ nem támasztja alá ezen találkozó létét, így nem lehet eldönteni, hogy ezen pontosan kik is

vettek részt: a város román lakosságának vezetői, vagy a magyarok is ott voltak-e?⁶⁴ A fent nevezett Pop Octavian és más magas beosztású román hivatalnokok biztosan részt vettek ezen a találkozón,⁶⁵ ahol előszóban felajánlották további szolgálataikat a tábornokon keresztül a magyar államnak. Mivel ezt követően feltehetően nem kaptak semmilyen megkeresést a katonai parancsnokságtól, szükségesnek vélték írásban is megerősíteni az ott elmondottakat: hogy nem hagyták el a várost (Pop megadja lakhelyének pontos címét is), kéri jogfolytonosságuk megállapítását, illetve azt, hogy melyik naptól kezdődően állhatnak ismét munkába?⁶⁶ Két héttel később a vármegyei parancsnok válaszolt Pop levelére, amiben közölte, hogy tudomásul vette jelentkezését, de a kért állásba nem alkalmazza.⁶⁷ Az eset első látásra nem kirívó, azonban Pop személye és addigi funkciójának ismeretében már igen. Pop Octavian 1884-ben született Érkáváson (Szatmár megye), jogot végzett Budapesten, majd 1920-ig a szatmárnémeti városi tanács tagja. Ekkor, a Reiter Móric⁶⁸ alapította Szatmári Kereskedelmi Rt-vel⁶⁹ egyesülve, megalakítja a *Casa Noastră*⁷⁰ bankot, a megye első román bankját, ami 1940-re a megye egyik legjelentősebb pénzintézetévé vált. A bank elsődleges célja, hogy a román tőke az impériumváltást követően megfelelő képviselettel rendelkezzen a megyében.

⁶⁴ A kolozsvári ünnepélyes bevonulást követően Teleki külön is találkozott az észak-erdélyi román lakosság egyházi és világi vezetőivel. Talán itt is hasonló találkozóra kerülhetett sor.

⁶⁵ A csoport más tagjai is említést tesznek levelükben eme találkozóról.

⁶⁶ Pop Octavian levele a vármegyei parancsnokhoz. 1940. szeptember 10. DJSM, Prefectura, dos. 1. f. 33.

⁶⁷ Vármegyei parancsnok levele Pop Octaviannak, 1940. szeptember 25. DJSM, Prefectura, dos. 1. f. 34.

⁶⁸ Reiter Móric 1878-ben született Szatmárnémetiben a város egyik legtekintélyesebb zsidó családjának tagjaként. A pozsonyi kereskedelmi akadémia elvégzése után apja fűszer nagykereskedését vezette, majd 1908-ban megalapította a Szatmári Kereskedelmi Rt-t.

⁶⁹ 1908-ban alapította Reiter Móric.

⁷⁰ A *Casa Noastră* Kereskedelmi és Ipari Bank a Kereskedelmi Rt-vel való fúzió révén jött létre 1920-ban Szatmárnémetiben. Az 1930-as években alaptőkéje 50 millió lej volt, emellett 20 millió tartalékalap. A banküzlet minden ágával foglalkozott, főleg iparvállalatok finanszírozásával. Alapítói között megtaláljuk a román lakosság vezetőit pártállástól függetlenül: Racoți Filepet, a megye első prefektusát, I. C. Barbul későbbi prefektust, Augustin Fernețiu későbbi polgármestert stb.

Ugyancsak nevéhez kapcsolódik az Unio vagongyár,⁷¹ a megye második legnagyobb ipari vállalata. Mindkét intézmény vezérigazgatója. Éveken át a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, jelentős szerepet játszott a város politikai és társadalmi életében is. 1940-ben pedig a város főügyésze volt, s eme minőségében írta meg levelét. Ezt követően még 4, hasonlóan magas tisztséget betöltő személy is elküldte levelét, köztük Ioan Gherman, a nagykárolyi járás volt szolgabírája, Alexandru Dumbrăviceanu tiszti főorvos, Vasile Lazin, illetve Alexandru Lupuț irodai tisztviselők.⁷² A parancsnok mindegyikük levelére a fent idézett „mint Papp Oktáviánnak” formulát írta rá. Ezen esetek azért számítanak kirívónak, mert hasonló, magas beosztású, illetve 1940 előtt a város életében fontos szerepet betöltött személyek a visszavonuló román közigazgatással elsőként hagyták el a várost. Ők azonban úgy vélték, hogy sem román nemzetiségük, sem karakteresen román magatartásuk (esetleges magyarellenességük) nem veszélyezteti itt maradásukat, sőt addigi munkakörük további betöltését. A tábornok azonban egyértelműen tudtukra adta, hogy a román hierarchiában egy bizonyos szintű állást betöltőkre a magyar állam nem tart igényt. Ezt követően mindegyikük önként elhagyta a várost és Romániába költözött.

Utolsóként – ha kis számuk miatt messzemenő következtetések levonására nem is alkalmasak – megvizsgáltuk azon 26 személy adatait, illetve érveit, akiket levelük elolvasása után végül is alkalmaztak. Mindegyikük Szatmár megyei lakos, döntő többségük egyben a városban is élt. Az összes levélíró adataival összevetve megállapítható, hogy iskolai végzettségük magasabb, kétharmaduk minimum

⁷¹ A gyárat 1913-ban alapította Pop Octavian és Szabó Jenő gyáriparos. Az alapító tagok között részben ugyanazon személyeket találjuk, mint a *Casa Noastră* esetében is. A 30-as évek végén a gyárat eladták az Astra vagongyárnak, aki a határ közelsége és az esetleges revíziós területvesztés miatt 1940-re a gyárat Bukarestbe költöztette.

⁷² Levelüket mind az öten kitűnő magyarsággal, nevüket magyarosítva írták meg, illetve alá.

középiskolai végzettséggel rendelkeznek s csak 3,8% az általános iskolai végzettségű. A levélírás pillanatában az átlagnál magasabb közigazgatási beosztással rendelkeztek: csak 7,6%-uk volt közigazgatási szolga, 30,7%-uk tisztviselő, 26,9%-uk irodai munkát végző, míg 7,6%-uk jegyző. Legnagyobb eltérés a tanárok esetében van, itt több mint háromszorosa az átlagnak (15,2%-uk). A tisztviselői és tanári állástól eltekintve a meglévő és a kért állások között nincs nagy eltérés.⁷³ Ennek magyarázata lehet, hogy 42%-ukat elbocsátották állásából és 15%-uk kéri is, hogy ugyanazon állásba helyezték vissza. A többiek vagy munkanélküliként, vagy magánvállalatok alkalmazottaiként szerettek volna átkerülni az állami szektorba. Elsősorban oda alkalmaztak újonnan embereket, ahol nagy hiány volt, pl. tanári állásba (a jelentkezők 19,2% került ki ezen kategóriából), emellett 38%-ukat tisztviselői, 26%-ukat irodai, 7,2%-ukat közigazgatási szolgálai, a többieket pedig más állásokban alkalmazták. Átlagon felüli volt leveleik között az alázatos hangvételű (23%) és az ajánlólevéllel rendelkezők aránya is (30%). Adott esetben mégiscsak lehetett jelentősége ezen tényezőknek.

A leggyakrabban felhozott érvek: a végzettség (53%), magyarság miatti hátrányos megkülönböztetés (50%) állásból való elbocsátás (26,%) illetve a világháborús érdemek (30,7%).⁷⁴ Szociális érvekre minden esetben az átlagnál kevesebbszer hivatkoztak. Ennek megfelelő volt a levelükben szereplő értékek rangsora is: legnagyobb értékpontot a világháborús érdemük (9,75), magyarságuk miatti megkülönböztetés (9,46)⁷⁵ illetve elbocsátásuk (9,4) kapott. Hasonlóan magas értéket ért el iskolai végzettségük is (9,5 értékpont).

⁷³ Összesen csak 11,5%-uk esetében beszélhetünk előrelépésről, míg az összes levelek esetében ez az arány 27%, s az erdélyiek esetében is 25%.

⁷⁴ E tekintetben minden esetben átlag fölötti gyakorisággal használták ezen érveket

⁷⁵ Ezzel szemben az erdélyiek esetében ez csak 8,95%-ot ért el.

A levelek 14,7%-át magyarországi illetőségű személy írta, ezért az ő leveleiket kontrollcsoportként kezeltük.

Összegzőképpen elmondható, hogy a magyarországi levélírók érveinek tanulsága szerint a visszakapott észak-erdélyi területtől elsősorban előrelépési lehetőséget, vagyis élethelyzetük javítását várták/remélték (több mint 40%-uk). Legnagyobb részük (37%) a közigazgatásban legalacsonyabb beosztást, szolgai állást kért, egyharmaduk pedig jegyzői állást. Mindkét esetet előrelépésnek minősítettük, az első kategória ugyanis állami alkalmazáshoz jutva javíthatott élethelyzetén, a második pedig aljegyzőből lehetett jegyző, vagy kisebb településről nagyobb településre kerülés reményében fogalmazta meg levelét. Ez a két csoport vállalta azt is, hogy addigi lakhelyét otthagyva a visszacsatolt területekre költözik. Ezzel szemben az erdélyiek esetében az előrelépési kérelem jóval kevesebb volt (25%), s ez is elsősorban a már addig is tisztségviselői állást betöltők közül került ki, és mintegy egynegyedük kérte a korábbi állásába való visszahelyezést, vagy abban való meghagyást.

A levelekben az erdélyi levélírók – amellet, hogy mintegy 40%-uk hivatkozik meglévő iskolai végzettségére – gyakrabban és hangsúlyosabban használtak a meggyőzésre közéleti vagy politikai érveket (elsősorban állásukból való elbocsátást, illetve magyarságuk miatti hátrányos megkülönböztetést) és sokkal kevésbé szociális érveket (anyagi helyzetük, szüleik eltartása, özvegyiség). Emellet – valószínűleg a hatóságok jellegére való tekintettel – a leghangsúlyosabb érv a világháborús érdemek felemlegetése volt, illetve a korszak jellemzőjeként a nem zsidó származás. Úgy vélték, hogy egy magyarországi, többségi létben élő embert a szakmaiság (iskolai végzettség) mellett elsősorban a kisebbségi létből fakadó hátrányok hangsúlyozásával tudnak meghatni. Ezen feltevésünket támasztja alá az alkalmazott 26 személy esete, ahol több mint 40%-uk elbocsátott, 7%-uk pedig munkanélküli volt.

Habár az elemzés csak a Szatmár megyei parancsnokságokhoz eljuttatott levelek elemzésére szorítkozik, meglátásunk szerint az abból kiolvasható következtetések akár általánosabb érvényű megállapítások levonására is alkalmasak lehetnek. A polgári közigazgatás időszakában is megfigyelhető az a tendencia – ami az erdélyi lakosság csalódásérzetének egyik alapja is – hogy az állások egy jelentős részét (40%) magyarországi hivatalnokokkal töltötték be.⁷⁶ Másrészt az 1941 elején megalakult Erdélyi Párt igyekezett minden téren védeni az erdélyi regionális érdekeket, s beleszólást kért az állásokba történő kinevezésekbe is. A magyarországi és erdélyi levélírók egymással konkuráló csoportokként is felfoghatók, s ez a vélt, vagy valós szembenállás – az állások tekintetében – a későbbiekben is megmaradt.

⁷⁶ A kortárs visszaemlékezések alapján ez a szám magasabbnak tűnik, mivel a magyarországi hivatalnokok elsősorban a vármegyei és városi hivatalnoki struktúra középkategóriának számító állásait foglalták el, akikkel a lakosság a napi ügyintézés során találkozott. Az erdélyiek elsősorban a legfelsőbb állások – pl. főispán – illetve az alsóbb tisztségeket – pl. írnok, de ide beletartozik a MÁV és posta alkalmazottak is – töltötték be. *Csilléry Edit*: Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően. *Limes* 19 (2006: 2. sz.) 73–92.

Mellékletek

1. számú melléklet:

A „Személyi lap közalkalmazotti állásra jelentkezés céljára” című dokumentum rovatai

1. A jelentkező neve:
2. Születésének helye és ideje:
3. Vallása:
4. Családi állapota (gyerekek száma):
5. Iskolai végzettsége:
6. Foglalkozása (az 1940. augusztus 30-i állapot szerint):
7. A magyar állam alkalmazásában szolgált-e, hol és mikor?
8. Állott-e a román állam alkalmazásában, hol és mikor?
9. Atyjának neve és vallása:
10. Anyjának neve és vallása:
11. Atyai nagyszülejének neve és vallása:
12. Anyai nagyszülejének neve és vallása:
13. A jelentkező változtatott-e vallást, hol és mikor?
14. Felmenői között van-e illetve volt-e zsidó származású? (ezek között van-e olyan, aki a zsidó vallásról tért át valamely keresztény hitfelekezetre?)
15. Házastársának neve, születési helye és vallása:
16. Házastársának felmenői között van-e, vagy volt-e zsidó származású?
17. Házastársa vagy annak felmenői változtatták-e vallásukat, hol és mikor:

18. Milyen állami alkalmazása kíván pályázni?
19. Milyen okiratokat csatol?
20. Felelősségem tudatában ünnepélyesen kijelentem, hogy a fenti adatok a valóságnak megfelelnek és tudomásul veszem, hogy a jelen személyi-lap kitöltéséből kifolyólag sem a magyar állammal, sem senki mással semmi néven nevezendő igényem nem származik

Aláírás, pontos lakcím:

Megjegyzés: a felmenőkre vonatkozó adatokat nagyszülőkhöz bezárólag kell kitölteni

2. számú melléklet:

A visszacsatolt területen betöltésre kerülő közigazgatási állások jelentkezési ívéen szereplő rovatok

1. Pályázó neve:
2. Vallása:
3. Születési helye és ideje:
4. Családi állapota (felesége leánykori neve) gyerekeinek száma és kora:
5. Iskolai végzettsége (hol és mikor végezte iskolai tanulmányait, beleértve a főiskolát, egyetemet is):
6. Esetleges szakképzettsége:
7. Nyelvismerete:
8. Katonai szolgálata és katonai állomás teste:
9. Atyja neve:
10. Szülőanyjának leánykori neve:
11. Állása vagy foglalkozása a jelenben és a múltban?
12. Nyugdíjat kap-e és ha igen honnan és mennyit?
13. A visszacsatolt terülről menekült-e, s ha igen honnan és mikor?
14. Milyen állásra pályázik és hova?

Nyilatkozat

Alulírott, ezennel kijelentem, hogy a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. tc. hatálya alá köztisztviselői alkalmazás tekintetében nem esem.

Tamás Sárándi

„... HAVE THE MERCY ... TO PROVIDE A SUITABLE JOB FOR ME”

**ARGUMENTS USED IN LETTERS OF APPLICATION IN THE TIME OF THE
HUNGARIAN MILITARY ADMINISTRATION IN NORTHERN
TRANSYLVANIA**

The present study aims at analyzing the application letters sent to the military administration's office in Szatmár County in the fall of 1940, soon after Hungary regained large territories from Roumania. Since the military administration was set up within a few days following the entry of the Hungarian army, employment was not preceded by a lengthy procedure. In fact, it was enough to send a well-written letter in order to apply for a job.

The analysis is based on a total of 183 letters, which – since only a few responses are known – serve mainly as sources for the study of mentality, demonstrating the arguments that the applicants considered important for obtaining a job.

Applicants were divided into two groups, Transylvanians and Hungarians from Hungary. The research also focuses on how each of these groups conceived the other territory.

Forrásközlés

Zádorvölgyi Zita

„LÁBOM ALATT IS KÉK, FELYEM FELETT IS KÉK...” – MAGYAROK KIVÁNDORLÁSA KANADÁBA A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Izsák Gyula naplója, 1. rész (1896–1901)

A 2011-es népszámlálás adatai szerint több mint 316 000 magyar származású lakost találni Kanadában,¹ akik a negyedik legnépesebb határon túli magyar közösséget alkotják a világban. A kanadai magyarok első bevándorlási hulláma az 1880-as évek közepétől az I. világháború kitöréséig tartott, és elsősorban az ún. prérítartományokba,² az ország középső részére irányult. A 20. század elején gombamód szaporodtak az apró telepek — Esterhazy (Kaposvár), Békevár, Otthon, Székelyföld, Szent László, Zala, Mátyásföld,³ hogy csak néhányat említsünk — a végtelen kanadai pusztán, közülük

¹ Kizárólag magyar származásúnak kicsit kevesebb mint 80 540-en vallották magukat. A 2011-es népszámlálás eredményei megtekinthetők a *Statistics Canada* oldalán: <http://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/dp-pd/dt-td/Index-eng.cfm> (Utolsó megtekintés: 2016. május 27.)

² A három prérítartomány Alberta, Saskatchewan és Manitoba. Manitoba nyerte el legkorábban, 1870-ben az önállóságot, Alberta és Saskatchewan 1905-ben vált ki az ún. Északnyugati Területekből. A három provincia közül Saskatchewanban telepedett le a legtöbb magyar.

³ *Bakó Ferenc*: Kanadai magyarok. Bp. 1988. Az alábbi linken elérhető térkép és településnév mutató a Saskatchewanban letelepedett magyarság elhelyezkedéséről: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~cansk/maps/ethnic-bloc.html>.

azonban csupán néhány bizonyult tartósnak. Közéjük tartozott Békevár, amelynek első lakosai között találjuk Izsák Gyulát, akinek 1896 és 1907 között írt naplóját ma a Kanadai Könyvtár és Levéltár Ottawában található Kézirattára őrzi.⁴ A napló most közzét, első fele szerzőjének utolsó Magyarországon töltött éveibe enged bepillantást.

Izsák Gyula (1884–1960) az északkelet-magyarországi (ma Ukrajnához tartozó) Bótrágy településen született református családban, édesapja 25–30 holdas gazdaként a falu viszonyai között „módosnak” számított. Édesanyjának és apjának is volt egy előző házassága; mindketten megözvegyültek, mielőtt összekötötték egymással az életüket. Izsák Gyulának három lánytestvére volt, közülük a legidősebb édesanyja előző házasságában született. A testvérek felekezeti iskolába jártak, ahol a reformátusokon kívül katolikus és zsidó gyermekek is tanultak.⁵ A fiú 1896. április 7-én fogott naplóírással, tizenkettedik születésnapját ugyanis nagy vízválasztóként élte meg: az elvégzett hat év elemi iskolával a háta mögött izgatottan várta, hogy beléphessen a felnőttek világába. Egy júniusi bejegyzésben azonban már fáradtságának adott hangot, úgy érezte, alighogy megszabadult az iskolától máris „nehéz munkát” kell szüntelen végeznie. Érdeklődése, képességei másfelé, talán irodalmi pályára terelték volna a fiatal fiút, aki szenvedélyes versmondóként írta le magát, és büszkén számolt be róla, hogy a

<http://www.rootsweb.ancestry.com/~cansk/maps/groupsettlements.html>,

<http://www.rootsweb.ancestry.com/~cansk/maps/hungarian.html> (Utolsó megtekintés: 2015. május 17.)

A térkép az alábbi munkából való: K. I. Fung – Bill Barry – Michael Wilson: Atlas of Saskatchewan. Celebrating the Millennium. Saskatoon SK, 1999. 56.

⁴ Library and Archives Canada. Gyula Izsak fonds MG30-C145.

⁵ Izsák Gyula: A Samaritánus. Igaz történet az első telepések korából. Történelmi korrajz. Toronto ON 1954. 27. A szerző az élete vége felé kiadott kötetben csupán egy összefoglaló fejezetet szán életútja felidézésére, a könyv további két része az Izsák életében fontos szerepet játszó személyekről, illetve Békevár település korai történetének egy érdekes fejezetéről, a spiritizmus térhódításáról szól. A *Samaritánus* előszavában Izsák utal rá, hogy a könyv megírásához használt anyag nagy részét már három évtizeddel korábban lejegyezte. Uo. 8.

millenniumi ünnep keretében a falujában tartott megemlékezésen külön dicséretet kapott szavalásáért.⁶ Az olvasás és verselés szeretetét annak ellenére megőrizte, hogy édesapja rosszalotta, hogy könyveket rendel Budapestről, illetve a fiú úgy érezte, apja „nem törődik az ő tudományával.”

Izsák Gyula 1896-tól 1907-ig írt naplója gazdag tárháza a 19. század végi, 20. század eleji falusi élet mindennapi küzdelmeinek, ünnepeinek, barátságok és ifjúkori szerelmek szövődésének. A leghosszabb bejegyzések rendre a naplóíró fiú barátairól szólnak és a lányokról, akikkel részben a „fonókában” ismerkedett meg, részben azalatt, hogy édesapját és a cséplőbandát kísérte a szomszédos falvakba. Gépükkel júliustól októberig más gazdákhoz szegődtek el bér munkára. Több naplóbejegyzés tanúskodik arról, hogy az 1800-as évek végén gyártott cséplőgépek kezelése és szállítása nemcsak óriási tömegük miatt jelentett kihívást, hanem gyakori meghibásodásuk miatt is. Az Izsák család a cséplőgépen kívül egy lóhere morzsolásra alkalmas géppel is rendelkezett.⁷

Az Egyesült Államok mellett a 20. század elejétől Kanada is egyre népszerűbb célpont lett az Osztrák–Magyar Monarchiát elhagyó, kis- és törpebirtokos parasztok és földnélküliek szemében. Noha a magyarok már az 1880-as évektől csoportosan telepedtek le Kanadában, sőt elvétve az 1850-es évektől találkozhattak velük az országban, a legkorábbi csoportok jellemzően nem közvetlenül az óhazából érkeztek, hanem az Egyesült Államokban eltöltött néhány évet követően telepedtek át az ország

⁶ A felnőtt Izsák Kanadában később több saját verses-, illetve elbeszélő kötetet is megjelentetett.

⁷ Izsák így emlékszik vissza: „Apám tevékeny, haladószellemű ember volt. Ő vette az első cséplőgépet a faluba, melyet lóerő – járgány – hajtott. Addig csak cséppel és ember erővel hajtott géppel csépték ki a buzát. Ezzel a géppel aztán bejártuk a szomszéd falvakat is. A cséplőgép miatt az apámnak nagy respekta volt, úgy hitték, hogy más meg sem tudná tanulni azt a boszorkányos masinát.” *Izsák Gy.: A Samaritánus* i. m. 29.

középső, alig lakott területének benépesítésére aktív kampányt folytató Kanadába. 1900–1901-ben még „véletlenszerűen” folyt a bevándorlás az északi államba, majd 1902 tavaszán Szabolcs vármegyéből megérkezett az első nagyobb csoport, amely harmincöt családból állt. A csapat a Budapest–Bécs–Rotterdam–Liverpool–Saint John útvonalon érkezett a Lake Ontario gőzhajón, amelyet a Beaver Line Company üzemeltetett.⁸

Mielőtt Izsák Gyula családja maga is kivándorolt volna, vagyis 1901 áprilisa előtt, több mint húsz alkalommal került elő valamilyen formában az emigráció témaköre a naplóban. Izsák beszámolt Amerikában élő rokona hazalátogatásáról,⁹ a faluból egymás után kivándorló rokonairól, barátairól és az ő hazaküldött leveleikről, valamint saját vágyakozásáról az Újvilág után. Izsák nagybátyja a kanadai magyar település, Békevár alapítója volt, akinek ösztönzésére Bótrágyról egyre többen vágtak neki az ismeretlennek. 1899-ben ötvenöt bótrágyi aláírásával levelet küldtek az ottawai

⁸ Paul Santha: Three Generations, 1901–957. The Hungarian Colony at Stockholm, Saskatchewan, Canada. [Stockholm SK] [1959]. 14–15. A *Beaver Line Company* 1867-ben alakult kanadai gőzhajózási társaság. A Saint John kikötőjébe április 12-én befutó hajó utaslistája digitalizált változatban ma már elérhető online, a *Library and Archives Canada* alábbi honlapját használva:

<http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/immigration/immigration-records/passenger-lists/Pages/introduction.aspx>

⁹ Az amerikai rokon édesanyja testvére, Szabó János, akit az egyik úttörő magyar kanadai település, Békevár (a mai Kiplingtől nem messze) alapítójaként tisztelnek. Szabó János Bótrágyról először Pennsylvaniába került, ahol bányásként dolgozott, majd felesége halála után, 1898 márciusában hazalátogatott. Feleségül kérte a falu egyik özvegyét, és 1898 májusában ismét útnak indult Észak-Amerikába, ezúttal Kanadába. Második feleségének fiát, Izsák Gyula jó barátját, Szakács Gábort is magával vitte, és másokat is kivándorlásra buzdított. *Martin L. Kovács*: Peace and Strife: Some Facts of the History of an Early Prairie Community. (Area Studies 1.) Kipling SK 1980. 5–6. Szakács Gábor visszaemlékezése életéről Ruzsa Jenő A kanadai magyarság története című 1940-ben megjelent munkájában olvasható.

Belügyminisztériumba, amelyben már Kanadában élő falubelijeikre hivatkozva kérték a kormánytól, hogy engedélyezze egy körülbelül kétszáz fős csoportjuk betelepülését.¹⁰

Az első világháború előtt Kanadába, azon belül annak középső részébe kívánczók több esetben egész családjukkal együtt indultak útnak, és minden ingó és ingatlan vagyonukat pénzzé tették indulás előtt, mivel nem csupán néhány évi pénzkereseti lehetőségként tekintettek Észak-Amerikába költözésükre, hanem véglegesen készültek új hazát választani (az 1920-as években Kanadába emigrálók döntő többsége — zömmel férfiak — már egyedülállóként vágtak neki az ismeretlennek, vagy családjukat hosszú évekre hátra kellett hagyniuk). A kivándorlási kedv annak volt köszönhető, hogy a már kint élőkől hallottak a kanadai kormány programjáról, amely egy jelképes összegért cserébe 160 hold földet ígért minden, az országba érkező földműveléshez értő, felnőtt férfinak. A 160 hold „ingyen földet” emlegették legfőbb húzóerőként a kivándorlásra készülő bótrágyiak is. A nehézségeket, a hűvösebb éghajlatot sem titkolták a levelek, ám a pénzkereseti és földszerzési lehetőségek annyival jobbnak tűntek, mint Magyarországon, hogy azok egyre több falusit, köztük Izsák édesapját is meggyőzték az emigrálásról.

A család 1901-ben hagyta el Magyarországot, két évvel a kivándorlást átfogóan szabályozó törvények életbe lépése előtt. Közismert, hogy a századfordulón azonban már mind a képviselő-, mind a főrendiházban meglehetősen gyakorisággal foglalkoztak a kivándorlás, a „nemzeti vérvesztés” kérdésével. „A mint a t. háznak bizonyára tudomása van róla, 1899-ben ismét óriási mérvben indult meg az ország bizonyos tót megyéiből a kivándorlás Amerikába. Bereg vármegyét a leginkább sújtott e

¹⁰ Kovács, M. L.: Peace and Strife i. m. 6.

Tiszajobbparti vármegyék közül a legkevésbé érintette a kivándorlás.” — jegyezte meg egyik felszólalásában gróf Andrássy Sándor az 1900. március 20-i ülésnapon, egy évvel azelőtt, hogy Izsák Gyula családja körében nekivágott az ismeretlennek.¹¹ A legjobban sújtott megyék közé Andrássy Sároست, Ungot, Szepest, Abaúj-Tornát, Zemplént sorolta, aggasztónak nevezte a munkabíró férfiak kivándorlási arányát, és arról beszélt, hogy a kivándorlás „mélyen fekvő okait” kell orvosolni.¹² Bereg vármegye nem tartozott a kivándorlásban leginkább érintett területek közé, a bótrágyi példa azonban rávilágít arra, hogy a probléma egy-egy megyén belül mennyire egyenlőtlenül jelentkezhetett. Szabó János és még egy-két korai bótrágyi emigráns újvilági sikerei nyomán a faluból egymás után indultak útnak a családok az Atlanti-óceán túlsó felére.¹³

Az emigráláshoz való jogot a liberális állam nem vitatta, ám a gyakorlatban többféle gyakorlat alakult ki a kivándorlók számának visszaszorítására. Tilos volt az Újvilágot népszerűsítő kiadványok behozatala és terjesztése az országban, és korlátozták a kivándorlási ügynökök tevékenységét. Az útlevélszerzést sok esetben megnehezítették, és a helyi hivatalok feladatává tették, hogy hívják fel a lakosság figyelmét az Amerikában rájuk váró nehézségekre. Az 1881. évi 38. tc. a kivándorlási ügynökségekről belügyminisztériumi engedélyhez kötötte az emigrációs ügynökök

¹¹ Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló, XXVIII. 42.

¹² L. erről: Mary Boros-Kazai: The Emigration Problem and Hungary's Lawmakers, 1880–1910. 26. Hungarian Studies Review, 8. (1981 tavasz: 1. sz.), 25–44.

¹³ A láncmigráció szerepéről a magyar falvakból elvándorlók között l. Puskás Julianna: A tengerentúlra vándorlás. Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikroanalízis tükrében. In: Magyarságkutatás 1987. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve. Főszerk. Juhász Gyula; szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp. 1987. 243–264. A tanulmány hozzáférhető az alábbi linken:

http://www.lib.pte.hu/sites/ptebtkscan/mellekletek/2013_apr_kivandorlas/2013_14_kivandorlas_06.pdf

(Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

tevékenységét,¹⁴ ilyen engedélyt azonban — hívja fel rá a figyelmet Rácz István — az 1903. évi törvények életbe lépéséig gyakorlatilag senki nem kapott. A tiltás ellenére a 20. század első évtizedében több száz illegálisan működő közvetítő járta az országot. Az ügynökök a hajózási társaságok szolgálatában álltak.¹⁵

Sajnos a napló nem árul el részleteket a határátkelésről, azt azonban megtudjuk, hogy Izsák Gyula apja nem a saját nevére szóló útlevéllel vágott neki az utazásnak, édesanyja pedig azután kapta meg az iratot, hogy úgy jelentkezett, mintha a férje már Amerikában lenne. „Legtöbb bajunk van azzal, hogy nem tudunk útlevelet kapni. Mivel apámat jól ismerik, hogy jó módú ember, és így nem akarják engedni, hogy kivándoroljon.” - panaszkodott Izsák 1901. február 3-án. A naplóból kiderül, hogy Hamburgban szálltak hajóra, ahová vonattal utaztak. Április 14-én „pár napja” már a hajón voltak, amiből arra következtethetünk,¹⁶ hogy a Hamburg America Line flottájába tartozó, 1896-ban épült Armenia gőzhajó fedélzetén szelték át az óceánt 1901. április 11. és 24. között, majd Halifaxban kötöttek ki. Többnapos vonatút után április 29-én már a kanadai prérin, Whitewood állomáson várta őket rokonuk. Az első években Whitewood, vasútállomás lévén, afféle elosztóközpontnak számított a vidéken, az oda érkező református magyarok jelentős részének útja Békevára, a katolikus magyaroké

¹⁴ „A ki ily engedély nélkül a kivándorlást közvetíti, mennyiben ezen tette közben a büntetőtörvények súlya alá eső cselekményt nem követett el, kihágást követ el, s annyszor, a mennyiszor, háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel és két hónapig tartható elzárással büntethető [...]” — rögzítette a 2. paragrafus.

¹⁵ *Rácz István: Attempts to Curb Hungarian Emigration to the United States before 1914.* 13–15. Angol Filológiai Tanulmányok / Hungarian Studies in English, 7 (1973) 5–33.

¹⁶ A *Library and Archives Canada* alábbi honlapon elérhető adatbázisát használva: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/immigration/immigration-records/passenger-lists/passenger-lists-1865-1922/Pages/introduction.aspx> (Utolsó megtekintés: 2016. május 25.) Izsák önéletrajzi elbeszélése megerősíti következtetésünket. *Izsák Gy.: A Samaritánus* i. m. 35.

pedig nagy számban a Békevártól körülbelül 130 mérföldre található Kaposvár-Esterhazy településre vezetett. A 20. század első éveiben mindkét magyar telep saját vasútállomást kapott.¹⁷

A naplóbejegyzéseket válogatás nélkül közöljük. A szöveget a központosítás és a kis- és nagybetűk alkalmazása terén a mai helyesíráshoz közelítettük, illetve a naplóban előforduló számjegyeket betűkkel írtuk ki. A mai helyesírás szabályai szerint pótoltuk továbbá a hiányzó ékezeteket, illetve javítottuk a helytelenül használtakat. Az igekötők és igék helytelen különírását megszüntettük. Az aláhúzás és a szögletes zárójelben szereplő kérdőjelek jelzik az átírás helyenkénti bizonytalanságát. Az olvasást megkönnyítendő ugyancsak szögletes zárójelben található az eredeti változatban hiányzó néhány szó és betű.

¹⁷ *Santha, P.*: Three Generations i. m. 17.; *Bakó F.*: Kanadai magyarok i. m. 27.

Izsák Gyula naplója,¹⁸

1. rész (1896–1901)

Bótrágy¹⁹

Bótrágy

1896

Április 7.

Ó, tavasz, ifjúkora az évnek,

Ó, ifjúkorú tavasza az életnek.

Méltán sóhajt így fel a költő, mert valamint a tavasz tele van virággal örömmel és madár dallal, úgy ifjúkorunk is vegyes az élet minden örömével.

Valóban én már nem számítom magam a gyerekek közzé, mivel egy fél nappal meghaladtam a tizenkét évet s föltettem, hogy igyekszem a férfiak közzé sorakozni. Először is naplót vezetek, hogy tudjam minden nap, miket dolgoztam. A tanító úr kidobta egyik régi naplónkat, s én több új lapot találtam benne, s azt könyv alakká változtattam, s erre jegyzem föl naplómat, majd későbbben letisztázom.

¹⁸ A kézirat digitalizálva elérhető a *Library and Archives Canada* honpalján: <http://www.collectionscanada.gc.ca/immigrants/021017-110.05-e.php> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

¹⁹ Bótrágy a mai Ukrajna területén fekszik, Kárpátalján a Beregszászi járásban található, legkorábban a 13. század második felében említik a források. A napló keletkezése idején Bereg vármegye Mezőkaszonyi járásához tartozott.

Április 10.

Tegnap meglátogatott bennünket a tiszteletes úr, s kijelentette, hogy máától fognak azoknak, a kik konfirmálni akarnak, minden héten kétszer leczkét hagy ki a kis kátéból, melyet meg kell tanulni.

Április 15.

Van örömünk, ma föl számítottuk, hogy hat rövid hét múlva búcsút mondunk az iskolának örökre. Valóban bármennyi szép emlék fűz is ide engem, mégis örülök, ha arra gondolok, hogy ment leszek az iskolától. Nekem nagyon rossz ülő szomszédaim vannak. Hozzám, az igaz, egyik sem rossz, de ha közöttük nem ülnék, tán még többet veszekednének. Nem haragszom rájuk, de nem bánám, ha vagy engem levetnének, vagy én vetnék le másokat, de nem sokáig tart már.

Április 24.

Ma értünk végére a kis káténak, de tiszteletes úr meg mielőtt levizsgáztatna, megismételteti velünk. Mondhatom, hogy nehéz valami az a káté, de talán legnehezebb a négy könyörgés. Van közöttünk vagy három olyan, akik nem jártak iskolába. Ezeknek csak a könyörgést kellene tudni, de bizony ez is nehezen megy. Ezekkel legtöbb baj van

Május 10.

A kis káténak is vége van, de most meg a vizsgai vécákön kell dolgozni – megvalva én mindig gyöngé író [?] voltam, habár az utóbi időben sokat haladtam ebben, de én azért félek tölle.

Megvolt a konfirmációi vizsga is, a mitől úgy féltünk, alig intéztek hozzánk a templomba az oltár előtt egy pár rövid kérdést, s aztán megáldott a lelkész bennünket, s vége lett.

Május 14.

Ma ismét nagy a rémület az iskolába. A tanító úr szép beszédben előadta, hogy abból az alkalomból, hogy Szép Hazánk megérte az ezeredik évet, a nemzet nagy ünnepet ül Budapesten, májustól novemberig tart. Tehát ebben a mi kis falunknak is részt kell venni. Tehát évváró vizsga után majd egy vasárnap ünnepet ülünk, hol jelen lesz az egész falu, s nekünk egy-egy eme az alkalomra választott költeményt kell elszavalnunk. Melyet a tanító úr röktön ki is sorsolt, én ennek persze örültem, míg a többiek haragudtak.

Nekem fájdalom nem nagyon szép vers jutott – igaz hogy othon elolvastam, apám szépnek találta. De nekem nem szép, mert nem cifra, már a neve is olyan harcias, „Előre.”

Irigye vagyok annak a lánynak, a ki a „Mohács”²⁰ címűt kapta.

Május 20.

Elmúlt pünkösöd is, túl vagyunk az úr vacsora vételen. Most tegnap voltam legelébb a karban a templomba, hanem mondhatom, hogy rossz pofával fogadtak bennünket, mivel őket – mint mondják – szorítjuk. Nem is megyek hamar oda.

²⁰ Valószínűleg Kisfaludy Károly költeménye.

Ma felkértek bennünket a versből is. A tiszteletes úr és a tanító úr. Mikor én szavaltam, csak a tiszteletes úr volt jelen. S midőn a tanító úr be jött, kérte, hogy én tudtam. A pap enyit felelt – „Fáinúl jól tudta” – ebből azt gyanítom, hogy én valaha még jó szónok lehetek.

Mer bizony sok elakadt benne.

Május 26.

Megvolt a templomban az év záró vizsgánk az egész gyülekezet előtt: én legjobban féltem a nagy táblán számadástól, mivel a százados törtben gyöngé vagyok és a köbszámtanba. De szerencsére ebből nem kaptam.

Június 2.

Ha a katona örül midőn szabadságot nyer, úgy bizonyára én is ilyen örömet érzek ma, midőn megszabadultam hat évi mindennapi iskolától. Ma estére, midőn kiosztogatták a vizsgáinkat, én és egy pár víg pajtásaim, miként kiléptünk az iskolából, élve szabadságunkal, szét repítettük őket. A tanító úr véletlenül meglátta és visszalicitált bennünket a vizitátorok elébe, persze mi szepegtünk. „Nos” – szólt itt eme gazemberek szét repítették írkajokat [?] a nélkül, hogy szüleiknek meg mutatták volna, hogy milyen tudnak írni.

A papok felyüket csóválták, és egy így szólt: – Hogy lehet ilyen derék fiúknak olyan brutálisnak lenni. Mi persze a földet néztük. Végre a tanító úr így szólt: „Szedjétek fel a papír foszlányokat, és mutassátok meg szüleiteknek, hogy milyen tanultatok írni.” Aztán utána: „De megmutassátok ám, mert megfogom kérdezni.” – mi kurta orral távoztunk. Én persze az úton eldobtam a papír

darabokat, hiszen miért mutattam volna meg, apám úgy sem törődik az én tudományommal.

Hanem azért majd ha jó kedve lesz, elmesélem neki, hogy ne legyen baj, ha esetleg a tanító úr kérdezni fogja.

Június 10.

Megvolt a nemzeti ünnep is. Az egész faluba zászlóval jártunk körül, énekelve a himnuszt és a szózatot. Majd az iskola előtt felálltak egy emelvényt, s nekünk erről kellett elszavalni verseinket. Bizony sokan szepegtek, egy fiatal iskolás szavalás közben sírva fakadt, ezen persze nevettek az egész közönség.

Egy másik pedig folyvást akadozott, a tanító úrnak kellett sügni. Engem utóra hagyott egy leányal. Most tudom már, miért, hogy bizonyos volt benne, hogy én helyre ütöm, a mit a többiek elrontottak.

S valóban megtapsoltak, s a tanító úr hálásan nézet rám.

Talán el is feledte a múltakat.

Június 22.

Valóban csak gyötirelem az emberi élet, az iskolától csak alig szabadul meg, máris a nehéz munkával kell foglalatzkodni.

Például itt van a kapálás és gyűjtés, anyám azt mondja, hogy már nekem is segítnem kell, mivel nem vagyok többé iskolás. A gyűjtésnél én rendesen a bogján álok, míg apám rakja.

Július 3.

Ma holnap küszöbön lesz az aratás. Apám sógorommal a cséplő gépet igazgatja, mivel van két cséplőnk, egy új és egy ócska. Előre örülök már a cséplésnek, mivel én is segíteni fogok, mint kocsis. Tavaj a vakáció alatt is a lovakat hajtottam.

Július 28.

Ma kezdik meg a cséplést. Persze csak annak cséveltünk, kinek elfogyott a lisztje, kenyérnek valónak. A gép elég jól megyen, bár az új gép nincsen itthon, oda van a harmadik faluba. Mint értem, oda megyünk csépelni. Már előre örülök, hogy ilyen fiatalon tapasztalhatom a világot.

Augusztus 5.

Itt vagyok néhány kilométerre szülő falunktól, de nagyon kitűnően érzem magamat. Utazásunk valóban nagyon regényes volt, megpróbálom leírni:

Tegnap előtt indultunk el otthonról, hogy egy Mátyus²¹ nevű kis faluban kezdjük meg a cséplést, mivel a gép ott volt a községi bírónál, kinek apám a múlt télen lóherét csévelt. De csalódtunk, mivel már a bíró akkor csévelt egy helybeli géppel.

Így mi kocsira tettük a gépünket, és egy más faluba számítunk csépelni. Hol apám szintén csévelt már ezelőtt.

²¹ Mátyus ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye községe a Tisza-partján, közel az ukrán határhoz. 1944-ig a Lónyay család birtokában állt.

A bíró fiatal ember volt, s nagyon szívélyes, s amint szavából értettem, sajnálta, hogy csalódnunk kellett. Be hívta házába és pálinkával és hideg szalonnával traktált meg.

Este lett, mire az említett faluba értünk, mivel az út nagyon rossz volt egy erdőn keresztül, félnünk kellett, hogy magas gépünk lebillen a szekéről. Mi Péterrel, a másik kocsis jelöltel, a gép alatt kuczorogtunk.

Megérkezésünkön látszólag szívesen fogadtak bennünket. A gazda egy idős, sánta ember volt, kit mi Károly bácsinak nevezünk Péterrel egymás közt.

Augusztus 12.

Otthagytuk Károly bácsit, szinte örültünk már, hogy olyan helyre megyünk, hol fiú és leány is van. Jelenlegi gazdánk fiatal ember, kinek különben apósa és anyósa is élnek, van egy fia Sándor, éppen olyan nagy, mint én, csak hogy ő nagyon hunczut, mivel ő iskolába sem járt, csak keveset. Mivel olyan kis falu ez – a neve Zápszony²² –, hogy se lelkesze, se tanítólya nincs.

Jelenleg Sándor nagyon szíves hozzám, elmeséli, hogy kinek ki a szeretőlye, a melyből megtudtam, hogy itt is ép úgy szeretik egymás[t] a fiatalok, mint a mi kis kedves falunkban.

²² Zápszony ma Ukrajnához tartozik, Kárpátalján, a Beregszászi járásban található.

Augusztus 15.

Ma vasárnap volt, de én nem mentem haza, mivel itt kellett maradnom a lovakat őrizni. Sándor, ki hívt a tarlóra, hol sokan voltak, mivel éppen most szabadult fel.

A legények s a gyerekek sokat tréfáltak. De én mint idegen, nem zavarodtam közélyek, s ezzel némi tiszteletet nyertem magamnak.

Délután leányok is jöttek ki jószág őrzés véget. A fiúk a lányokkal tréfálózta, s én midőn láttam, hogy a fiúk az illemen túl mennek, mint udvarias gyerek, a lányok védelmére keltem. Minek az lett az eredménye, hogy egy lányal összeadtak, mintha az lenne a szeretőm.

A leány mint észrevettem, nem is vonzódott tőlem, talán több mint az ismeretség vonzota hozzám. A neve Kovács Erzsi volt, talán három évvel lehetett fiatalabb nállamnál.

Sándor ma szoros barátságba egyveledett velem. Van három nővérje, a legnagyobb, Málka, ki szintén jó hozzám. Megmutogatta a kis könyveit, még ő csak második osztályt is, ha volna tanító.

Zsuzsika nálánál kisebb, kinek arcza nagy jövőre mutatt.

Erzsike még csecsemő korba van.

Sándor megvallotta, hogy ki a szeretőlye, a neve Kovács Miczi (talán Mária). Leánya annak a a gazdának, kinél [nem olvasható] megyünk csépelni. Én már vágyok megismerni.

Itt vagyunk csupa szerelem világba. Gazdánknek tisztán lányokból jutott ki az ég áldása. Ki különben brutális ember, tegnap úgy be rúgot, mint egy káplár.

Málka a legnagyobb lánya, de ezt nem nagyon ismerem.

Miczi a nap hőse, ki már is rajong érettem, sem egy szilvát, sem egy almát nem eszik meg nálam nélkül. Tegnap lehívt a kertbe. – De úgy jőj – szólt –, hogy más ne jőjön veled. S a megmaradt ribizliből lakmározunk. Sokat beszélt, de biz én mit sem tudok belőle.

Ilka jóval kisebb nálánál, kitől sokat elbírunk.

Ma pedig az éretlen diókból rakot a zsebembe.

Augusztus 23.

Vége van a jó világnak, gépünket a hegy oldalba húztuk föl, hol csak szegény emberek laknak. A napok a múlt szép emlékéből kifolyólag unalmasak.

Péter beteg lett tegnap, láza volt és haza vitték.

Ma valami feles búzát csépeztünk, melynek fele zsidóé volt, s úgy a koszt nagyon vékony.

A héten kin voltam a lovakkal valami kör nevű mezőn, hol estétől reggelig vert az eső.

Szóval czudar a világ.

Szeptember 5.

Ithon vagyunk még egyszer a magunk falujába, a héten csépeztünk magunknak.

De én úgy veszem észre, mint ha szívem vonzana vissza még oda, hol szép leány anyit enyelgett velem. Ez volna talán az a híres szerelem. Nem, ez még csak gyermek vágyakozás.

A napok rövidülnek, én is rövidebbre szabom naplómat.

Október 9.

Még mindig a cséplés járja, most már a lóhere morzsolás. Eme az alkalomra más gép van, a múlt héten sokat bajlódunk vele, míg elindult.

Az újonczok berukkoltak nagy sírás rívás között. Ismétlőbe mind vasárnap két órát töltünk az iskolába.

November 1.

A cséplés megszűnt, a falu este daltól viszhangzik. Szösz törés fonás járja.

December 7.

Számolgatjuk a karácsonnt, hogy hány hét, de már csak a kert alatt van. Nagyban készülünk a kántáláshoz.

Az esték hosszúak, ezek fele a tréfa.

Napló 1897

Új év

Január 1.

Volt az ünnepen hó labdázás. A cigányok még most is vígan kántálnak, „Kívánjuk a boldog újévet.” Hasonlót nekik is.

Február 7.

A munka szünetel, kivéve néha trágyát hordok a mezőre, de már azt sem lehet, mivel az idő esőre változott.

Március 2.

A napok hosszabodnak és melegednek, és mi veszünk magunknak több időt a játszásra.

Április 4.

A héten fa vágás járta, mely egy cseppet sincs ínyemre. Szerencsére már ez is megszűnt.

Május 2.

A kukoricza vetés járja már vége felé.

A lovakkal a réten kell hálni, vasárnaponként van tréfa.²³

Június 7.

Kap kasza csengi, a napok hosszúak és majdnem kiálthatatlanok.

Július 18.

Újra a gépelési édes lárma üti meg a fülemet, oh, de óhajtom ismét azt a régi pajzánságott.

²³ „Mikor az iskolából kikerültem, a község vett egy 500 holdas birtokot Lónyay Elemértől. 130 forint volt holdja, ezen úgy osztottak meg, hogy nem parcellázták ki, megtartották legelőnek. Aki egy holdat iratott, joga volt egy darab jóságot tartani a legelőn. A vételárat amortizálási alapon hosszú éveken keresztül fizették. [...] Igaz, hogy mindig suttogott a nép valamit, hogy tagosításkor a Lónyay gróf becsapta a bótrágyiakat. Lett volna bizonyos erdőlevél Mária Teréziától kutyabőrre írva és ezt ellopták a falusiaktól. Nem adtak nekik erdőt és legelőt.” *Izsák Gy.: A Samaritánus i. m. 28–29.*

Augusztus 12.

Újra Zápszonban vagyunk, már a magunkét el csépeltük othon, nem is megyünk haza télíg.

Szeptember 8.

A tavalyi édes napok nem ismétlődtek meg. Miczivel nem találkoztam, nekik más csépelt az idén.

Péter egész szellemdús ember lett. Én pedig már az egész falut ismerem itt.

Vasárnap fel voltunk a hegyre, mivel a falu a hegy oldalon fekszik – de fátydalom, a hegyen szőlő helyett dinye és más zöldséget tenyésztenek.

Október 20.

Egy árendás zsidónak csépelünk lóherét és lenti kosztja nagyon silány. De gyönyörű két lánya van, kikkel lehet enyelegni.

November 10.

Mint hallom, ha itt bevégezzük a cséplést, egy másik faluba megyünk. Valóban kíváncsi vagyok.

December 10.

„Itt vagyok a Tisza parton

„Halász kunyhó mellett.

Valóban itt vagyunk közel a Tiszához egy tanyán.

Lóherét csépelünk.

Nagyon sajnálom, hogy ilyen messze kell lenni a falutól, sokszor egy hétig sem látunk embert, kivéve gazdánkat, ki szilva pálinkát s pecsenyét, gabona kenyeret hord ki a szérünkre. A falunak a tornya látszik ide, melynek neve Tisza Kerecsen,²⁴ balról a Tisza magas kettős töltése, melyen a fuvarosok szánkóval rőzsét szállítanak a Tisza gátjához.

1898

Január 5.

Ma ismét itt vagyunk csépelni. Tegnap este be voltam a faluba a gazdánknál. Van egy nagy fia mint én, Lajos. De nagyon mogorva fiú. Az öccse, Károly, iskolás fiú, odajött hozzám, s megmutatta, hogy nekem olyan könyveim voltak-e, mint neki.

Az anya, aki leányával font, meg is jegyezte, hogy: - „Ez a mi kisebbik fiunk barátságosabb, mint a nagyobb.” Aztán azt tette [*nem olvasható*]. Hogy a mi falunkban is fonnak-e az olyan kis lányok, mint az ő lánya. Én igennel feleltem.

Február 2.

Otthagytuk Kerecsent is, mivel a gépünk is eltört és az idő is alkalmatlan. Mint apámtól hallom, a gazda megcsalt bennünket, úgyszólván ingyen dolgoztunk neki. Apám sógorommal is összekülönbözött.

²⁴ Tizsakerecseny ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található.

Márczius 4.

A gépet hazaszálítuk nagy ügyel bajal. Anyám testvére haza jött Amerikából, kit én még nem ismertem, mivel több éve, hogy ott időzött. Felesége elhalván, nősülni jött haza. Mint monda, megyen vissza. Valami új világ részbe.²⁵ Nagyon művelt ember, engem is egészen felvilanyozott az új világ iránt. Igyeeksek magamat föltüntetni előtte, hogy én is ember vagyok, még pedig tapasztalni vágyó ember.

Április 2.

Tegnap találkoztam egyik iskolai pajtásommal, ki idősebb nálamnál. Az ő atyja aki elhalt, kereszt apám volt, s így bizalmas pajtásoká lettünk. Ő éppen trágyát vitt a mezőre, én épp heverőben voltam, s így kirándultam vele. Út közben elmondta, hogy bátya – ki a község bírása – miként szekíroza. Aztán elmondtam, hogy nekem tervem kivándorolni az új világba. Elmondám neki, miket bátyámtól hallottam az új világ felől, hogy ott mindenkinek százhatvan h[old] földet adnak ingyen.²⁶ Gábor egészen fölvilanyozódott, s kijelentette, hogy ő kész engem követni. S így egy messze ható tervet készítettünk.

²⁵ Szabó Jánosról, Békevár alapítójáról van szó.

²⁶ Az 1872. évi *Dominion Lands Act* értelmében bármely huszonegy éves, vagy annál idősebb férfi, vagy bármely családfő tíz dollár regisztrációs díjért cserébe százhatvan angol holdnak megfelelő méretű földet, ún. *homestead*-et, farmot igényelhetett. *Ninette Kelley – Michael Trebilcock: The Making of the Mosaic. A History of Canadian Immigration Policy.* Toronto–Buffalo–London 1998. 68.

Április 10.

Gábort meglátogattam és óvatosságra intettem. Ő nagyon titokzatos volt és azt mondta, hogy az ő menetele már biztos, ha nem tart is velem. Én nagyon furcsán éreztem magam. Ő különben kiváló mester ember is. Most egy hegedűt akar készíteni. – Azért én is rajongok –, mint mondja, a nyakát nem tudja hozzáilleszteni. Én ajánlottam neki az éppen nálunk dolgozó asztalost, akit föl is kerestünk, s az elválalta, hogy hozzá fogja enyvezni.

Május 10.

Mindennek vége.

Gábor elutazott csakugyan,²⁷ és én itthon maradtam. Minő hálátlanság ez a sorstól. Jobban szeretném nem is lenni, mióta ő elutazott. De hogy történt?

Neki özvegy édes anyja volt, bátyám szint özvegy volt.

Kezét megkérte és meg is nyerte, s így Gábornak, kit anyja nagyon szeretett, anyjával kellett menni, amit szívesen örömel tett.

Habár bátyja mindent megtett a visszamarasztására.

Ő boldog! Ő utazik.

Vajon mit rejt a jövő számomra, s mit az ő számára!

Június 9.

Mégis jó az Isten, a szomorodott szívet megvigasztalja.

Bánat helyet újra barát.

²⁷ Szakács Gábor özvegy édesanyja másodszor Szabó Jánoshoz ment férjhez, aki magával vitte őket Kanadába.

Vasárnap megjelentem az iskolások évváró vizsgáján a templomba. A karból hallgattam, amint egyik másik gyerek vékony reszketős hangjával magolt[a] a történelmet.

Végre meguntam, és gondolatim vissza cikáztak a múltba, hol már anyi édes és keserű emlékek vannak összehalmozva.

Végre majdnem elálmosodtam, leindultam a karzatról.

Midőn lábam már a lépcsőn volt, visszahúztak.

S én midőn fölnéztem, egy régen nem látott rokonszenves arcú tűnt szemeim elé.

Előlépve köszöntöttem s kezem nyújtva, miután monda, hogy üljek le, mellé ültem. Székünk egészen üres volt, tehát cseveghettünk. „Gyula, – szólt a legjobb modorral – már régen beszélni akartam veled.” Halottam, hogy te szoktál könyveket hozzatni Budapestről. Megvalva, én is szeretnék egy néhányat, tehát effelől szeretnék veled beszélni.

Én hidegen adtam tudtára, hogy én igenis szoktam. Ha ő is óhajt, akkor jöjön velem és árjegyzékemből választhat, és én azonnal megrendelem.

Ezzel hazavezettem. Ő legelsőbe volt lakásunkon s így bámult, mikor megmutattam neki könyvtáramat.

Érdeklődéséből láttam, hogy ő is jártas a könyvekben.

Miután választott egy néhány könyvet, én kitöltöttem neki az utalványt. Ő kérte, hogy én nem rendelek-e. Azt válaszoltam, hogy nincsen pénzem, mire ő kölcsönrel kínált meg. De én visszautasítottam.

Voltaképpen pénzem volt nekem, de félttem szüleimtől; mivel nem szívesen nézték, ha könyvet vettem. Egy pár könyvet kölcsönöztem neki olvasás véget, mire ő is megígérte, hogy adni fog nekem az övéiből.

S ezzel a barátság félig meddig meg volt kötve.

Később megtudtam, hogy Károly anyámnak is rokona.

Július 5.

Rossz idők járnak bátyámról és családjáról elutazásuk óta. Daczára, hogy már két hónapja mit sem hallunk.

Valami rendkívülinek kellett velek történni, mivel Gábor megígérte, hogy fog írni nekem.

A faluba beszélgetik, hogy valami hajó elsüjedt, és ők is azzal elvessztek volna.

De ez nem lehet igaz.

Az aratás vígan folyik, csak nekem nem megy vígan, ki tegnap is elvágтам kezem egy hitvány sarlóval.

Agusztus 15.

Végre kaptunk levelet Gáboréktól. Bátyám írt, de nagyon lehangolt. Mint írja, a szerencsétlenség üldözte. A hajón, melyen utaztak, ragályos betegség ütött ki, és így nem eresztették partra őket.

Hanem egy magányos szigetre kitétték az egész hajói személyzetett. Hol egy holnapig voltak veszteg zár²⁸ alatt.

Majd midőn innen megszabadultak, Winnipeg²⁹ ismét három hétig voltak fogva, mivel a ragáj ismét mutatkozott.

Így hét heti késés után értek céljukhoz. De jövőjük felől még mit sem írnak.

Szeptember 5.

A cséplés már vége felé járja. Az idén nem mentünk idegen faluba. Nem tudom, hogy mi az oka.

A cséplés alatt nagyon sok érdekes dolog folyt le.

A minap megfogtak a tilosba, amenyiben az úrnak herélyére jártunk legeltetni.

De komolyabb baj nem lett bellőle.³⁰

Károly igazi barátommá lett, minden vasárnap találkozunk. Ő is elbeszélte az élet történetét s én is a magamét.

Így kölcsönösen megismertük egymást.

²⁸ A karanténre Szakács Gábor így emlékszik vissza: „Két hónapi utazás és sokféle megpróbáltatás után érkeztünk Halifaxba s mivel kiütött a hajó utasai között a tifusz, három hétig egy szigeten tartottak bennünket. Mindenünket fertőtlenítettek s csak amikor azt hitték, a járváynak vége, bocsátottak bennünket tovább. Winnipegre érkeztünk után újból vesztegzár alá kerültünk, mert újabb tifusz betegség történt. Sátrakban lettünk családonként elhelyezve az akkor még kis város határában, ahol két hétig tartott a fogság. Utunkat tovább folytatva, végre megérkeztünk kitűzött célunkhoz Whitewoodra.” Idézi Ruzsa Jenő: A kanadai magyarság története. Toronto ON 1940. 123–151. *Két kanadai magyar visszaemlékezése* című fejezet.

²⁹ Manitoba tartomány fővárosa.

³⁰ Izsák később így emlékezett vissza a falu földesuraira: „Szomszédunk a báró volt, így körülünk sok zsellér ember lakott. A községben két uradalom volt, valamikor a Lónyay grófoké, később más kezekre jutott. Én Podmaniczky báróra emlékszem, míg aztán ismét más kézre ment. Az új gazdát Kasszel Zsigmondnak hívták, úgy beszéltek, hogy valami bécsi zsidóember. A másik birtok, örökség révén a Lónyay Eleméré lett, aki meg is tartotta, tudtommal egészen a forradalmakig.” Izsák Gy.: A Samaritánus i. m. 27.

Mint mondá, az ő attyát is a szerencsétlenség üldözte.

Birtokától meg kellett válni, s az egyik közeli állomáson lett deszka árusító.

Károly itt nőtt fel, kivéve az iskolai idény alatt volt itthon. Így ő, mondhatom, hogy jobban ismeri a világott nállamnál.

Atyja most kerüllő az egyik közeli erdőben. Neki nem tudok különös foglalkozását, mint hogy atyjának kisegítője.

Október 8.

Az őszi vetést megkezdjük, mivel még vetés után csépelniük kell lóherét s így igyekeznünk kell. Gábortól is kaptam levelet. Nagyon sok kalandokról ír: De amelyből csak ki-ki sír a szenvedés.

Buzdít engem is a kivándorlásra.

De megvalva, körülményeim közt harczi kedvem lecsillapult.

November 6.

Károlyal e hosszú estéken gyakran találkozok.

S elhatároztuk, hogy a télen együtt járunk a fonókába. Mivel megjegyzem, hogy már legény sorba számítuk magunkat. S valóban én is nehezen várom, hogy hó legyen, és a lovakkal ne kelljen kint tölteni az élyet.

A célom a mágnes felé ismét nagy előre haladást tett. Amenyiben rokonaim közül sokan készülnek Kanadába kivándorolni. S így reményem lesz reá, hogy így apám is rá vesszi önmagát. És nekem nem lesz szükség Rubinson módjára elválni a szülei háztól.

December 10.

Károlyal esténként bebarangoljuk az egész falut.

Most ismertem meg, ő még nállamnál is szellemesebb ember, s így valóságos kincset nyertem benne. És jellemző az, hogy mélyen ragaszkodik hozzám. S mint vettem észre, mindenkre igen jó benyomást és kellemet keltett.

Az este így szóllott hozzám: – Gyula, beszélni akarok a felyeddel. Én e komikus megszólításra még komikusabban válaszoltam. „Úgy gondolom, hogy most egészen közeledbe van.” – Te a falunak, ha nem a leggazdagabb, de egyik gazdag embere leszel. – Én reá néztem s kérdém, hogy ércsem ezt. „Mivel apád módos ember nem úgy, mint az enyém.”

Én közbe vágtam: Csak nem akarod sejtetni vellem, hogy azért vagy barátom, hogy módos ember fiával társaloghas. Nem válaszolt: – Azért vagyok barátod, mert szellemed rokon az enyémmel. S látom, hogy jóra való fiú vagy. Sem nem kártyázol, sem nem szivarozol, sem nem iszol.

Én közbe vágtam: – Szóval nincs egyéb hibám, mint hogy rest vagyok. Ő közbe vágott: – Eh, ne hízelegj magadnak. Ide halgas. Mint említém, te vagyonos ember vagy már most is, tehát neked szintén gazdag lányt kell feleségül venni.

Én szóltam: – Ha mindjárt csúnyát is – ugye? Nem szólt: – Hiszen te sem vagy igen csúnya fiú.

– Bejártuk most már az egész falut – vald meg, találtál-e olyan leányra, a kit tudnál szeretni? Én csak azzal feleltem: – Hát te találtál?

– Én! Majd ha neked lessz szeretőd, aztán nézek egy után. Mert tudod, a leányt meg is kell hódítani elébb, tehát eléb a tiedet hódítsuk meg... Tehát mond meg, hogy melyik tetszik, hogy az előkészületeket meg tudjam tenni az elhódításra.

Én mosolyogva jegyeztem meg: - De hátha neked is az fog tetszeni, a melyik nekem, akkor mi lesz, össze fogunk rajta veszni. - Nem szólt: - Én akkor átengedem neked, biztosítlak rólla. Én szóltam: - Vajon hidjé-e neked?

Ő kezét nyújtotta. Én így szóltam: - Károly, mint ismerlek, jobb válaszod van mint nekem, tapasztaltabb is vagy, idősebb is. Tehát mond te, melyik leányt ajánlanád nekem. Ő így szólt: - Én szántam neked egyet, az igaz. De hát ki mit szeret, ara néz. Mond meg te, hogy melyik tetszik.

Én így szóltam: - Megvalva, én nem is gondoltam még ere: tehát csak mond meg, akit nekem szántál: úgy is rokon lelkem a tieddel, és így én meg elégszek azzal.

Persze ő titokzatoskodott. Mire én faggatni kezdtem: Szőke-e vagy barna? Magas vagy alacsony? Karcsú vagy vaskos? Persze ő mindig ellenkezőleg felelt. Végre jött a neve, ezt nem akarta kivallani. Találgattata velem, persze sikertelenül. Végre kértem, hogy mondja meg neve kezdő betűit. Nem akarta: - én faggattam. Végre kiejtette a végzetes M. Zs. betűt. De ezzel szíven talált. Minha csak a keblemből tudott volna olvasni. Az a M betű "Molnárt" jelentett. A Zs pedig az: ez Zsuzsikát.

Annak a leánynak a nevét, akibe én már több hét óta szerelmes voltam.

- Nos, talán nem is tetszik. - szólt barátom: fölverve merengéséből. - Ahogy vesszük. - szóltam. Én aztán elmondtam neki a véleményemet, hogy t. i. az a leány nem lesz az én feleségem, dacára hogy én fülig szerelmes vagyok, még pedig a következő okoknál fogva:

Előszőr: A Leány szülei nálunknál nagyobb gazdák és így, mivel a leány is szép, nállamnál előnyösebb frigyét is köthetnek a leány szülei.

Másodszor: A leány szülei velünk semmi rokonságban nem áll, még úgyszólván családunkal némileg feszültségben vannak. Mivel egyik rokonjuk nagy bátyámat nem régen életveszéjesen megsértette. A dolog törvény elé került. Az illető pénzel akarta elsimítani az ügyet – mivel vagyonos. Bátyám ágyban volt, s így apámnak kellett közbelépni. És ezen bár igazságos és jogos lépésével kifogta haragjukat.

Harmadszor: Én gyáváb vagyok attól, hogy a leányra szerelmemet – úgyszólván reá erőszakoljam: avagy elhódítsam. Károly azonban így nyugtatott meg: – Ami az első dologtól illeti, te elég gazdag vagy, hogy a nőt megnyerd, csak az a fő, hogy mielőbb jelenj meg a családnál és finom modoroddal ad tudtára a leánynak, úgy mint szüleinek, hogy a leányt szereted. Ez pedig addig történjen, míg valami ügyes meg nem előz. Mert mindig az elsőé a győzelem. Ami pedig a másikat illeti, ha nem régen családdra nehezteltek is, de most, mivel ez a dolog is elmúlt, és tudva azt, hogy apád lépése nem csak jogos, de igazságos is volt – talán annál szívesebben látnak. A harmadik dolog az pedig nem egyéb üres frázisnál.

Neked elég tehetséged van, hogy úgyszólván tapasztalatlan leány forró szívét mozgásba hozd. Aztán meg nem-e itt vagyok-e én. Reám mindenkor számíthatsz. Nem egy szerelmi regény köszönheti már sikerét a jó barátoknak.

Daczára barátom vigasztalásának, de én csak nem akartam remélni. Hiába magunk ismerük legjobban a saját hejzetünket. Midőn vonakodtam, hogy a leánynak ugvároljak – daczára, hogy szerettem. Ő így szólt: „Barátom az ember nem tudja, mennyit tehet, míg meg nem próbálja.”

1899.

Január 6.

Károly csakugyan reá vett, hogy járjak a leány után. Ő pedig terveket készített a jövőre. A lányok a fonókába jártak, persze én csak od mentem, ahol Zsuzsikámat föltalálhattam. Ez föltűnt gyorsan, mivel én a falunak a másik részébe laktam. Így kitalálták, hogy miért járok oly messze. Nem tölt bele sok idő, az egész falu róllam beszélt, mint Zsuzsikának a leendőjéről.

Persze irigyem is került a leggyorsabban, akkik gúnyos megjegyzéseket tettek.

Károly – ki mindig velem járt, ugrált örömeiben. – Úgy a – szólt, hogy – tied a győzelem, megmondtam én. – Hát a leánnyal hogy vagy már – kérde –, remélem, hogy volt már reá gondod, hogy beléd bolonduljon. Én pedig ilyenkor alázatosan feleltem – „Sehogysen, barátom, sehogysen” – a leány nem szeret érzem, tudom! Pedig én oh!

Jobb szeretnek fölhagyni az egész históriával, mert még ki fognak nevetni.

Ilyenkor ő így kiáltott föl: – Mit vissza vonulni most már, mikor a tiéd a leány, hiszen az egész falu róllatok beszél, te, téged az a leány szeret, tudom, látom, hiszen azt fürkészem. Nem azért járok veled. Én pedig így szóltam: – De talán téged jobban szeret, mint engem. „Bolondság!” – szólt – Hozzám csak azért ragaszkodik, mivel látja, hogy te barátom vagy. Téged szeret a rajongásig, de veled nem mer csevegni, mivel nem engedi azt a szerelmi szemérme.

Az ünnepek elmúltak kellemes emlékeket hagyva hátra.

De kitűnt az is, hogy bármilyen nagy legények vagyunk is; de a bálba csak hátul – avagy – kívül a helyünk.

Február 6.

Benne vagyok a Credóba akár Liliomfi. Jelenlegi korszakomnak címe lehet: – Harcz a szerelemért. – Annyira mentünk már Zsuzsika szíve fölé, hogy talán már van reményem hogy én leszek a hejzet ura. A fonókába, midőn lefonják a leányok a guzsajokról a szösz, játszás megyen. Van egy játszma, a címe: – Kútba estem. Ezt úgy kel játszani, hogy a nő az ólajtó mellé áll, és így szól: Kútba estem! Akkor egy illető így szól: - Ki húz ki? Akkor a nő persze akit szeret, mondja a nevét – hogy az húzza ki. Akkor az odalép és megcsókolja és ő lép a kútba: ő aztán ismét azt hívja, a kit óhajt, hogy megcsókolja.

Persze mikor én voltam a kútba, csak leg többet Zsuzsikát hívtam. És viszont ő engemet. Valóban ezek életemnek legszebb órái.

Márczius 1.

Rokonaim nagyban készülődnek a kivándorlásra. Szerelmi regényem daczára szeretnék velek tartani, de fájdalom, eztet még nem tehetem egyelőre. A fonással együtt elmaradt a mi faluzásunk is, legfeljebb csak vasárnap este teszünk látogatásokat.

Áprillis 16.

A tavaszi vetések megkezdődtek, ki járunk a lovakkal a rétre, hol nagyon sok kaland folyik. A viczet leg többet én adom, mi által a nagy embereknek is kedvencze vagyok. Rokonaim (két sógorom is és családja) kivándoroltak Kanadába.

Május 6.

Erdő, mező és a falu is tele van virággal. Az orgona fák gazdag díszben virágzának.

Károlyal több sétát teszek, hol szerelmi ügyemet is szőnyegre hozzuk, melynek Károly még nagy jövőtt biztosít.

Június 3.

Rokonainktól kaptunk levelet, melyben tudatják, hogy szerencsésen megérkeztek céljukhoz.

Mint nővérem írja, a föld ott nagyon jó búza termő és igaz, hogy ingyen adnak százhatvan holdat. Az időjárás hidegebb, mint nálunk. Az angol nép is nagyon jó szívű. Én sürgetem, hogy apám is rá vegye magát a kivándorlásra.

Július 5.

Apám ismét egy nagy gépet vett, mert mint mondja: – Halad a világ, haladnunk kell utána. A kaszálás, a gyűjtés vége felé járja. Pünkösdkor nagy bál volt, a hol egy kis sor is volt, t. i. veszekedés: melynek nem volt egyéb lényege káromkodásnál és huzakodásnál.

Augusztus 10.

Két év után ismét itt vagyok első szerelmem színhelyén, Zápszonba. Ismerőseim a legkellemesebben üdvözlnek. „Megnőttem és de nagy vagy” – megszólításokkal. Nagyon szeretnek bennünket, mivel gépünk jól dolgozik. Az egész falu reá számít.

A héten Sándoréknál csépelünk. Sándor is egészen megnőtt, de mint vettem észre nagyon goromba, mivel atyjával gyakran összetűz. Sándor atya és anyja engem a legszebb kegyben részesítenek. Tegnap is, mikor a lovakat, behívtak és süteményel kínáltak. A Sándor atya így szólt: – Gyulából ember lesz, meglátszik: neki mindenkor adnék egy leányt feleségül. Én úgy gondoltam, hogy nem is érdelek ilyen dicséretett. De később mégis megbántam, hogy így nem szóltam: – Vigyázzon Sándor bátyám, mert majd szaván fogom. Én Zsuzsikára gondolva csak elhallgattam. A kisebbik lánya, Zsuzsika annyira ragaszkodik hozzám, ahogy még nő nem ragaszkodott.

A leány gömböjű arcú és gömböjű szemű leány és gyönyörűnek mondható. Az este – mint monda – csak azért jött le a csűrhez, hogy velem beszélhessen. Én örömmel gondolok arra, hogy ha majd Zsuzsikám Bótrágyon hűtlen lesz, lesz vagy illetve van egy másik Zápszonba, aki gondol reám. Az ő családi neve Dávid, az enyém pedig Izsák. És így mind a kettőnknek igen jó bibliai nevünk van.

Amellet pedig én valóságos szent családból származtam, mivel apám József, anyám Mária, nagyapám pedig Sámuel, nagy bátyám Mózes. Családi nevünk pedig Izsák.

Tehát nem kellene hozzánk csak egy leány, aki a Dávid családjából származik, és a Biblia megismételné önmagát...

Szeptember 2.

A búza cséplés vége felé közelget. A héten Micziéknél csép[e]ltünk. De ő egészen megnőtt két év óta, mióta nem láttam. De fálydalom, édes anyát – egy

áldott jó nőt – elvesztette. Kis öcsének élete édes anyának életébe került. Mici gyászol valamint többi testvérjei is. De talán még szebbek így feketébe. Atyja neje halála óta még brutálissab kihágó ember, ki többet részeg mint józan.

Október 4.

Végre ithon vagyunk ismét.

A múlt héten az eklézsia búzáját cséveltük el. Volt vele bajunk, mivel a kazal egészen kicsírázott, s így a cséplés nagyon lassan haladt. Pálinka volt bőven, és így részeg ember is került. Vagyis inkább kevés volt a józan a napszámosok között.

November 13.

Az időjárás nagyon essős volt ez idényen. A szarvas marhákkal és a lovakkal ki járánk a mezőre, egyszóval gujaskodunk, mivel a takarmány szűkös van a télére. A mezőről betakarítottak mindent. Sógoromtól levelet kaptunk, melyben csak jót írnak. Sógorom írja nekem, hogy ha kimennék oda, rövid idő alatt több pénzem lenne, mint az apámnak. Én ismét vágyódok a kivándorlás után.

December 6

Károlyal többször találkozok. Ismét kezdünk a fonókába járni. Károly még egy barátot kerített, ki szintén ügyes embernek látszik, a neve Péter József. Mint Károly mondá, szükségünk van reá, hogy compániánk szaporítsuk, mivel úgy vette észre, hogy Zsuzsika körül többen forgolódnak, és ő nem szeretné, hogy el hódítsák tőlem.

1900

Január 7.

Károlyék készülnek szintén Kanadába. És én elhatároztam, hogy szintén velek tartok.

Apámnak kilyelentettem, de ő csak neveti.

Károlyék útlevelet íratnak, és én mint Károlynak testvérje lettem beírva.

Csak egyszer az útlevelem legyen meg. Pénzt csak szerzek valahol. De nekem szándékom elhagyni Magyar országot.

Február 6.

Útlevelemet visszautasítottak.

Szóval első lépesem is szerencsétlen.

Gábortól kaptam levelet. Írja, hogy ott erős tél van. Csak egyet nem értek: Miért nem fogtak ők ott földet? Holott ingyen adnak. Gábor – mint írja – a nyáron szolgált. De ott a szolga nagyobb úr, mint nálunk a gazda. Károlyék árusítanak elfelé minden ingó és ingatlanjukat.

Március 8.

A múlt héten kirándultam Károlyal az erdőre. A hol ő kerülősködik. Főnökje megbízta, hogy kerítsen egy embert, aki a szétömlött ölfákat vele összeállítsa.

Károly engem hívt és én vállalkoztam.

Persze a nap elrepült tőlünk. A munka könnyen ment, mivel örökké csevegtünk.

És így én – barátom közbenjárásával – kicsiny munkával egy jó szekér fát kerestem apámnak. És emellet még anyámnak is hoztam egy vékányi hamut – a Károlyék kunyhójoktól – melyet ő ruha szapullásra használ.

Április 2.

A vetést megkezdtük. A lovakkal ismét kin kell tölteni az északát. Károlyék menetelét már csak napok választják el.

Május 3.

Károlyék elvitorláztak, de öccse itthon maradt, mivel nem volt elegendő pénz, hogy mindnyájan mehessenek.

Június 10.

Károly nagyon jó hangzású levelet írt megérkezésekről.

Pünkösdkör nagy bál volt, hol szépen mulathatott az, akinek kedve volt.

A kapálás megkezdődött, a napok nagyon unalmasak.

Július 20.

Az aratás vígan folyik.

A tarlón nagyon sok tréfa folyik.

Apám a gépet javítja, egy zsidó czimborával akar az idén csépelni.

Augusztus 15.

Ismét itt vagyunk Zápszonba. Kint csépelünk a mezőn a lelkésznek, a koszt nem a legfinomabb, emellett ebben a forráságban vizet is keveset kapunk, s így szomjazunk eleget. De remélem, hogy ha gazdáknak fogunk csépelni, sokkal jobb lesz.

Apámnak sok hátrányára van a zsidó kolléga, ki szombaton nem dolgozhat s emellett nem étkezhet velünk.

Szeptember 6.

Reményeim megvalósultak. Az eltöltött holnapot életem legszebb idejében számítom. Valóban szép ott élni, ahol az embert megbecsülik és szeretik. Tiszteltetve van mindenkitől és szeretettve egy leánytól.

Most midőn lezajlott eme életem eme parányi korszaka, azt kérdezem az egetől: vajon ismétlődik-e valaha eme szép idők világa.

Október 6.

Nagy kesergések között vonultak regementre a katonák, végigdalolva a falut, boldogtól boldogtalantól elkészönve. Nekem ez a kép nagyon rokonszenvesnek tűnt föl. Vajon néhány év múlva én is így fogok-e köszöntgetni. De valami sejtelem azt súgta, hogy ha én el köszönök, én el fogok menni örökre. El a nagy világba.

November 3.

E héten kaptam levelet Károlytól is, Gábortól is.

Írják, hogy ők ott sokat találkoznak együtt. Károly a városi csordát őrizte a nyáron, Gábor pedig a vasúton dolgozott.

Nekem anyit írnak, hogy csak igyekezzek oda.

December 5.

A hideg teljesen beált.

A téli világ tűzhelyéhez szorult, a nők guzsajon ülnek, megyen a fonás.

Nekem még nem volt szerencsém az idén női társaságba megjelenni. Nagyon le vagyok hangolva, mint aki valami nagy esemény előtt áll.

1901

Január 4.

Lezajlottak az ünnepek is.

Béléptünk ismét egy újabb évbe, mely úgy látszik, nagy eseményeket szül számomra.

Apám, úgy látszik, kemény tusa után elhatározta magát a kivándorlásra. Meg bosszantotta őt is már a sok keserűség. Aztán belátta, hogy engem [*nem*] tud ithon megtartani. Áruba vetette mindenét.

Február 3.

Apám eladta már minden jószágát nagy öröömre, mivel nincsen reá gondom. Szabadon járhatok a faluba, ment vagyok minden munkától. Legtöbb bajunk

van azzal, hogy nem tudunk útlevelet kapni. Mivel apámat jól ismerik, hogy jó módú ember, és így nem akarják engedni, hogy kivándoroljon.

Anyámnak úgy kellett folyamodni, mintha apám már régen Amerikában volna.

Március 4.

Végre készen vagyunk az utazásra, apám eladott minden ingó és ingatlanját. Ő csakugyan nem kapott útlevelet, ő csak úgy jön egy ócska idegen útlevéllel. Persze ez kissé félős, de hát kockáztatni is kell valamit.

Április 4.

Még egy pár nap és talán – örökre meg fogok vállalni drága szülő földemtől. Tegnap ki voltam a mezőre, bejárva ama kedvencz helyeket, ahol annyi szép időket eltöltöttem. Szomorú szívvel mondtam nekik búcsút. Ki tudja, látom-e ezt a falut valaha. Messze megyek, ahol más nép lesz, más szokással, más nyelvel. Vajon ki tudja, mi vár reám?

A múlt hónapot úgy szolván semmi tevéssel töltöttem.

Egy fiú van itt, ki a télen jött haza Amerikából, ettől tanultam egy pár angol szót, és ezzel akarok a nagy világnak nekivágni.

Április 15.

Itt vagyok számtalan mértföldre szülő falumtól, lábom alatt is kék, felyem felett is kék, alul a víz, felül az ég kéklik, és eme két kék között felyemmel nem bírok, olyan nehéz, alig bírok lépdelni. Óráimat leginkább fekvé töltöm a hajó tetején. Apám is beteg, anyám is beteg, nővérem is, betegek mind, az utasok, akiket

látunk, szintén is betegek. Hajónk úgyszólván egy barom szállító hajó. És bennünket úgy szállítanak, mint a barmokat. A koszt borzasztó rossz, a kiszolgálás roppant hanyag. Az egész mindenség undorító.

Pár napja már, hogy elindultunk, de még nem ettem semmit. A vonatba való utazás gyönyörűség volt ehhez képest. Én ott mondhatom, hogy mit sem aludtam, mivel nem szerettem elszalasztani semmit, hogy meg ne lássam.

Csupa szem és fül szerettem volna lenni. Hiszen ki tudja, mikor lesz alkalmam ismét enynyit utazni.

Hamburgba egy pár napot vártunk a hajó után. Addig ott is nagyon sokat láttam ama borzasztó nagy városba.

Bezzeg unalmas itt minden. Hajónk borzasztó lassú. Kell neki vagy húsz nap, míg velünk átlubiczkol.

A hajó utasai tótok, kivéve még van egy néhány család nagy Erdély országi.

Folytatás a következő számban.

Megvédett disszertációk

Szécsényi András

EGYETEMI MUNKASZOLGÁLAT MAGYARORSZÁGON, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TURUL SZÖVETSÉG TEVÉKENYSÉGÉRE*

Doktori értekezés tézisei, illetve egy fejezete

Doktori (PhD) disszertáció tézisei

I. Témaválasztás, az értekezés időszerűsége

Disszertációmban a két világháború közötti magyarországi egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat (a továbbiakban: egyetemi munkaszolgálat) történetének és működésének feltárását tűztem ki célul. Vizsgálódásomat négy okból tartottam fontosnak és időszerűnek.

1. Egyrészt azért, mert a téma kétségtől fontos és jellegzetes intézménye volt a Horthy-kornak, amely számos ifjúságtörténeti, társadalomtörténeti és eszmetörténeti adalékkal gazdagíthatja e periódusról alkotott ismereteinket; ehhez képest az egyetemi munkaszolgálat intézményrendszeréről eddig nem született összefoglaló munka és egyes részleteiről is csupán az utóbbi években jelentek meg publikációk.

* Szécsényi András disszertációját 2015. január 29-én védte meg, a doktori cím odaítélésének dátuma: 2015. március 19.

2. Másrészt, mivel az egyetemi munkaszolgálat kifejlődése az felsőoktatási ifjúsági mozgalomból, azon belül s az egyetemi bajtársi egyesületek legjelentősebb alakulatából, a fajvédő Turul Szövetségből eredt. Ezen mozgalom és egyesületek kutatása az utóbbi, mintegy két évtizedben lendült előre – elsősorban Ladányi Andor, majd Ujváry Gábor, Kerepeszki Róbert, Bartha Ákos – feltáró munkája révén oly mértékben, ami lehetővé tette, hogy az egyetemi munkaszolgálatot képesek legyünk elhelyezni a hazai ifjúsági mozgalom történetében.
3. Nem elhanyagolható, hogy témám nemzetközi viszonyrendszerében ugyancsak az utóbbi tíz évben születtek olyan könyvek, tanulmányok (elsősorban Kiran Klaus Patel német történész munkásságát szükséges kiemelni), amelyek a hazai keretrendszeren túlmenően nemzetközi kontextusban való elhelyezésre is lehetőséget nyújtottak.
4. Végül, de nem utolsó sorban témaválasztásomat indokolta a holokauszt historiográfiájában jelenlévő hiány, illetve tévedés. Az 1939. évi II. (honvédelmi) törvénycikkkel létrehozott kötelező (kisegítő) munkaszolgálat történetét a hazai és nemzetközi kutatás (Karsai Elek, Randolph L. Braham, Szita Szabolcs és mások) az 1960-as évek óta behatóan tanulmányozták, ennek révén számos fontos publikáció született. Ezekben a történeti munkákban a „munkaszolgálat” fogalmát azonban szinte kizárólag a második világháborús zsidó (csekély részben kisegyház-tag, roma stb.) munkaszolgálatra alkalmazták, amely kétségkívül a honvédelmi törvényből sarjadt ki. E munkaszolgálat során – a holokauszt részeként – több tízezer zsidó magyar állampolgár szenvedett üldözést, illetve pusztult el. Az intézmény kialakulását azonban nem volt tárták fel, illetve nem tűnt megalapozottnak a ma is szívós állítás, hogy a kötelező munkaszolgálat teljesen új intézmény, jelenség volt.

II. A disszertáció tartalma és a kutatások eredményei

Az egyetemi munkaszolgálat olyan európai jelenség, amely azért született, hogy az első világháború után, a társadalomban, elsősorban a középosztályban végbemenő lesüllyedési folyamatra, munkanélküliségre hathatós választ találjon.

Értekezésemben – a forrásokról, szakirodalomról, valamint a módszertani kérdésekről szóló fejezet után – bemutatom, hogy egyes ifjúsági, egyetemi szervezetek mindezt úgy próbálták áthidalni, hogy munkatáborokat szerveztek, s a táborokban olcsó, a társadalom számára hasznos, individuálisan nem megoldható közmunkákat vállaltak, amelyekért az állam csekély munkabért fizetett. A civil önszerveződésben működő – néhány tucat fiatal értelmiségit, főként felsőoktatásban tanulókat foglalkoztató – táborokban főként utak karbantartását, erdőirtást, gátjavítást, mocsárlecsapolást, illetve nyári mezőgazdasági munkákat vállaltak. Az egyes európai államokban mindez különféle megoldásokat, szervezeti formákat szült. Volt, ahol megmaradt egyetemi ifjúsági szervezeti keretek között, ott ért el azonban valódi sikert, ahol az állam, felismerve a benne rejlő potenciált, anyagilag is finanszírozta a működésüket. A legsikeresebb modellek Angliában 1920-tól (*Voluntary Labour Service*), 1925-től Svájcban (1935-től neve *Schweizerische Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst*), Bulgáriában, majd 1931-től Németországban működtek. Angol mintára a „munkaszolgálat” intézménynév vált általánossá az 1939-ig húsz európai államban évente több tízezer főt foglalkoztató munkatábori rendszer megjelölésére. A munkaszolgálat a kontinensen túl is hódított: a roosevelti *New Deal* egyik vívmányaként – német mintára – az USA 1933-ban hasonló közfoglalkoztatási szisztémát valósított meg (*Civilian Conservation Corps*).

Az egyes országokban kezdetben – korhatárral szabályozva – önkéntes alapon vehettek részt benne fiatal munkanélküliek, egyetemisták és főiskolások, az 1930-as évek közepétől azonban bizonyos országokban állami garancia mellett kötelezővé tették, hogy néhány hónapon keresztül a sorkatonai szolgálat előtt, illetve az

egyetemi tanulmányokat megelőzően minden fiatal munkatáborokban szolgáljon. Legtipikusabb példája a náci Németország, ahol Hitler a gazdasági világválság leküzdésének egyik módját látta meg benne, és az 1931 óta önkéntes munkaszolgálatos rendszert 1935-ben minden német 18–24 év közötti férfi számára 6 hónapos kötelező munkatábori szolgálattá változtatta. Az obligációt 1939-ben a nőkre is kiterjesztették. Az 1934-től *Reichsarbeitsdienst* (RAD) néven működő mamutszervezet hatalmas, központosított táborrendszerében ugyancsak közmunkákban (mezőgazdasági munkák, útjavítások, útépitések, városi épület felújítások, parkosítás stb.) dolgoztak. A RAD ugyanakkor eltért a korábbi és külföldi szisztémáktól: a német munkaszolgálatban komoly nemzetiszocialista ideológiai képzés folyt, emellett pedig militáris jegyeket öltött, egyfajta előképzésként szolgált a sorkatonai szolgálat előtt.

A munkaszolgálat híre és népszerűsége Magyarországon sem maradt visszhangtalan. Disszertációmban – egy külön, öt egységre tagolt fejezetben – számos, az ifjúságtörténeti kutatásokban először hasznosított forráscsoport bevonásával a magyarországi munkaszolgálat eszmei–ifjúságtörténeti keretrendszerét vizsgálom és elemzem, amely elsősorban a felsőoktatásban tanulók (és diplomát szerzettek) legnagyobb, fajvédő alapú tömegszervezete, a Turul Szövetség történetével áll összefüggésben. A munkaszolgálat iránti érdeklődés hátterében a Turul Szövetségben, tágabban véve pedig az egyetemi bajtársi egyesületekben az 1930-as évek elejétől fogva bekövetkezett jelentős változások álltak. Az 1919-ben létrejövő fajvédő alapú bajtársi eszme a magyar parasztságot tartotta a nemzet megtartó erejének, amely évszázadokon keresztül ellenállt az idegen hatásoknak. Ezért ennek a társadalmi rétegnek a felemelést tűzték ki célul.

Ez az alapgondolat alakult át az 1930-as évtized elejétől a hazai szellemi mozgalmak három jelentős áramlata (elsősorban a népi gondolat, valamint a nyilas típusú szélsőjobboldali eszmék és a beszüremkedő kommunista gondolatok)

hatására, amelyek az addig viszonylag koherens bajtársi eszmeiséget megváltoztatták. A népi mozgalom, a falukutatás eredményei és divatossá válása hatására a fajvédő parasztvédelem szociális töltetet kapott. Ez a lendület Gömbös Gyula 1932 októberében történt hatalomra jutása után teljesedhetett ki: a Turul Szövetség fővezérségében és tagegyesületeiben a régi antiszemita, fajvédő csoportok mellett erőre kaptak a népi mozgalom hatására új, a társadalmi-szociális kérdések iránt érzékeny közösségek is. E csoportok azonban korántsem voltak heterogének. A Turulon belül 1935-re Fitos Vilmos vezetésével egy „népi szárny” alakult, amely komoly elmozdulást akart elérni a Végváry József által vezetett szövetségben. A fővezérség azonban bizonyos mértékig szintén nyitott volt a társadalmi kérdések felé. Rövid ideig – 1935–1937-ben – úgy látszott, a különféle irányok termékenyítőleg hatnak a Turulban: a bajtársi egyesületekben falukutató táborok, ankétok szerveződtek, a Gömbös- majd a Darányi-kabinetek támogatásával számos „népvédelmi akciót” indítottak el, amelyek fő célja a parasztság szociális és egészségügyi helyzetén való javítás volt. Az összefogás azonban nem maradt tartós, és a generációs ellentétekkel is terhes Turul Szövetségben több éves belső harc indult. Végül az 1941-es országos követtáborban (tisztújító közgyűlésen) a reformokban nem érdekelt, Ambrus József fővezér és Szabó Gyula által fémjelzett szélsőjobboldali csoportoknak sikerült leváltani az 1939 januárjában megválasztott Fitos Vilmost kulturális vezéri pozíciójából. Ettől fogva a Turul Szövetség végleg bomlásnak indult, és 1943-ban kettészakadt.

Disszertációmban kimerítően tárgyalom a fentiekben vázolt polarizációt és bomlást. E fejezet utolsó alfejezetében tárgyalom a „népi szárny” által megindított, megvalósított parasztvédelmi törekvéseket, amelyek 1935-től fogva – különösen 1939 és 1941 között – értek el kimagasló eredményt a Bolyai Kollégium létrehozásával.

A nemzetközi háttér ismeretében, illetve a bajtársi szervezetekben bekövetkező évtizedes változások tükrében lehet megérteni a magyarországi munkaszolgálat

történetét. A munkaszolgálat megjelenéséről szóló terjedelmes fejezetben elsőként azt mutatom be, hogy a Turul már 1931-ben több megfigyelőt küldött ki svájci, német és angol táborokba, és viszonylag korán, 1932-ben felmerült a hasonló jellegű önkéntes munkatáborok felállításának az igénye. A fajvédő és népi gondolatok jegyében kifejtett ezirányú lobbitevékenység Gömbös Gyula kormányában és a Turul heterogén identitású tagegyesületeitől egyaránt támogatásban részesült. Külön alfejezetben tárgyalom azt is, hogy a táborozás fogalma az egyetemi–főiskolai diákság körében nem volt ismeretlen fogalom, a nagy, több diákegyesületet összefogó ernyőszervezetek (a Magyar Nemzeti Diákszövetség és a Magyar Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Szövetsége) a Horthy-korban rendelkeztek diáktáborokkal, amelyek működtetésében szerzett tapasztalatok sikerrel járultak hozzá a munkatáborok létesítéséhez.

Kozma Miklós belügyminiszter a „népvédelmi” célokat felkarolta, és a Turul által létesítendő, egyetemi és főiskolai hallgatók jelentkezése alapján önkéntes munkatáborok mellé állt. A koncepciót végül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bevonásával 1934 őszén dolgozták ki. Az első tábor felállítására 1935 júliusában került sor, amelyben a román határ menti Magyarcsanád mellett a diákok és a helyi munkanélküliek közösen állították helyre a Maros gátrendszerét. A munkatáborokat innentől fogva kezdték (német tükörfordítás nyomán) munkaszolgálatnak nevezni.

E fejezet második részében, a Turul Szövetség kezdeményezésére megalakult munkatáborokkal csaknem egy időben, 1935 nyarán – tőlük és a külföldi hatásoktól is függetlenül – a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma által megszerveztett sárospataki „különutas” munkatáborokról értekezem. A kollégium neves teológus professzorai, Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán professzorok vezetésével a Sátoraljaújhely és Sárospatak között fekvő Bodnár völgyben felállított munkatábor mintegy 40 diákjának feladata a közeli Károlyfalva és Rudabányácska

közt épülő vármegyei út egy szakaszának megalapozása volt. A vallásos szellemiségű tábor a sárospataki főiskola sok évre visszanyúló falumunkájára, falukutatására alapozódott, amelynek homlokterében az agrárlakossággal való közösségvállalást tekintették fő célnak. Az 1935-ben és 1936-ban is létező tábor nem érte el kitűzött munkacélját, a közösség életében betöltött hatása ugyanakkor kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető.

A fejezet záró részében Kozma Miklósnak, a munkaszolgálat hazai apostolának elképzeléseit elemzem 1936 októberében Berlinben tett hivatalos látogatása kapcsán, amelynek hatására Kozma – a kormánypártban is megütközést keltve – a Turul munkaszolgálat államosított kiterjesztésére és a náci példát követve militáns átszervezésére és az egyetemista korosztály számára való kötelező jellegű kiterjesztésére tett javaslatot.

Disszertációm következő fejezetében az 1935-ben kiépülő és 1936 nyarán női táborokkal tovább bővülő Turul munkaszolgálat fejlődését ismertetem. Az ekkor felállított négy munkatábort a Turul Szövetség sikerként könyvelte el, amelyekben a vidéki lakosság jólétét szolgáló olyan munkálatokra került sor, amelyek során a középosztálybeli fiatalok és a parasztság „sorsközösséget vállalt” egymással. 1937 tavaszán a Turul munkatáborokat – Kozma Miklós korábbi terveit részben megvalósítva – államosították Egyetemi és Főiskolai Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat (EÖM) néven. E fejezet további részében az EÖM-re vonatkozó jogszabályokat elemzem, és egybevetem a Turul munkaszolgálattal.

Másik alfejezetében pedig a politikájában német orientációt választó Imrédy Béla miniszterelnök kezdeményezésére az 1939. évi honvédelmi törvénnyel bevezetett, a honvédelmi munkára alkalmatlannak tartott polgárok számára kötelező munkaszolgálat intézményével való szoros összefüggéseket veszem górcső alá. Elemzésem során a bőséges levéltári- és sajtóforrás segítségével, forráselemzéssel igyekszem eloszlatni a történetírásban több évtizede szívós tételt, miszerint a

kötelező (s 1940-től fokozatosan a zsidóság ellen irányuló) munkaszolgálat teljesen új, gyökértelen intézmény lett volna.

Munkám következő egysége a tartalmi és ideológiai okok miatt együtt kezelendő Turul- és EÖM-munkaszolgálatok belső világát tárja fel, nemek szerinti külön alfejezetekre bontva. Táblázatok, statisztikai adatsorok segítségével bemutatom az 1935 és 1942 között mintegy 30 táborhelyszínen működött 60 férfitábor, és az 1936 és 1942 között mintegy 70 helyszínen létesített 100 női tábor belső működését, munkavégzésüket, és ismertetem a külföldi (elsősorban a német) táborokkal való összefüggéseket és különbségeket is. A főként nyáron működő, néhány hetes férfi táborokban elsősorban útjavítást, gátjavítást, folyószabályozást végeztek, a női táborok lakói jellemzően falusi, családoknál eltöltött kiegészítő munkákban, illetve mezei munkákban vettek részt. A férfi táborokban emellett katonai előképzés is folyt, míg a női táborokban a bajtársi eszmére alapozó ideológiai képzés dominált. A táborélet bemutatásában nagyban támaszkodtam a levéltári iratok, valamint a sajtóban és magángyűjtők birtokában lévő képi ábrázolások együttes használatára.

Értekezésem következő fejezetében a Turul- és EÖM-munkaszolgálatra adott korabeli közéleti reakciókra reflektálok. Első részében az egyetemi ifjúság önreflexiójára voltam kíváncsi, amely a sajtóban, valamint nyomtatásban megjelent – meglehetősen homogén, pártoló – kiadványokban jelentkezett, de bemutatom a más munkatáborok létesítésére irányuló sikertelen kísérleteket is. Második részében pedig a szélesebb társadalmi visszhang néhány jelentős megnyilvánulását (például Kovács Imre íróét) és a különféle politikai orientációjú sajtócikkeket ismertetem, továbbá a korabeli filmhíradók tudósításait is felhasználom.

A következő fejezet az egyetemi munkaszolgálat szimbólumaival, tárgyi megjelenésével (ruházat, jelvények) foglalkozik. Elemzésemben a kisebb részben múzeumokban, jórészt pedig magángyűjtők tulajdonában lévő anyagot írom le, hasonlítom össze egymással, teljességre törekedve a jelvények, plakátok,

igazolványok bemutatásában. A női és férfi munkaszolgálat öltözetét pedig fényképek és korabeli újságcikkek felhasználásával ábrázolom.

Disszertációm utolsó fejezete – *Zárás és összegzés* – a második világháború alatti egyetemi munkaszolgálat történetére ad szerény kitekintést. Ez esetben a korábbiaknál is súlyosabb forrás- és szakirodalmi hiány miatt csupán töredékes ismeretekkel rendelkezünk, a háború alatti egyetemi munkaszolgálatot rekonstruálni nem lehet. Annyi azonban bizonyosan látszik, hogy a munkaszolgálat 1944 tavaszáig lényegében hasonló szervezetben és célokkal tovább létezett. A Turul-munkaszolgálattal való kontinuitás tehát 1935 és 1944 között bizonyítható. Emellett Erdélyben pedig lokális kezdeményezésekre további munkaszolgálat-változatok is kialakultak. Az EÖM-öt 1944 tavaszán a Sztójay-kormány rendeleti úton feloszlatta. Értekezésem záró szakaszában az ekkor sarjadó Diákok Honvédelmi Munkaszervezetét ismertetem, valamint a dolgozat egyes fejezeteiben már levont következtetéseket összegzem.

Dolgozatomat huszonöt – magánarchívumokból származó – becses forrásértékű képmelléklet teszi teljessé, amelyek jó része a munkatáborok működéséhez, belső világának megértéséhez ad fogódzót.

III. A disszertáció forrásai, szakirodalma és módszertana

Témám forrásadottsága összefüggésben áll a mondott szakirodalmi fehér foltokkal. Amint tágabban az egyetemi bajtársi egyesületekre, a Turul Szövetségre is igaz, hogy a rá vonatkozó elsődleges levéltári források (a Turul Szövetség munkaszolgálati és az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat központ iratai) a második világháborúban jórészt elpusztultak és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában csak töredékesen fennmaradt dokumentumok álltak rendelkezésre. Körükből meg kell említeni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium releváns

iratait, amelyek a kormányzat törekvések megértéséhez voltak elengedhetetlenek. Említeni kell továbbá az egyesületi állományt (Turul Szövetség, Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, *Foederatio Americana*, Magyar Egyetemi Diákszövetség és Magyar Egyetemisták és Főiskolások Országos Szövetsége) is. A központi iratpusztulásból adódóan felértékelődött az egyetemi levéltárak szerepe: kutatásaim során az összes (mintegy tíz) magyarországi egyetemi levéltár dékáni, kari tanácsulési és egyetemi tanácsulési anyagát (közülük forrásgazdagságuk okán kiemelendő a Pécsi Tudományegyetem Levéltára és a Corvinus Egyetem Levéltára) megvizsgáltam azért, hogy az egyetemi munkaszolgálatnak a felsőoktatásra gyakorolt „arculatát” megismerhessem. Mindezt két megyei levéltárban lévő közigazgatási iratokkal egészítettem ki. A sárospataki diákok bodnárközlési tevékenységéhez elengedhetetlennek bizonyult a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattárában lévő faluszemináriumi iratokat áttekinteni. Az EÖM háborús időszakának feltérképezésében – meglehetősen csekély – irat állt rendelkezésemre a Hadügyminisztérium (HM) Hadtörténeti Levéltára elnöki és vezérkari főnökségi állományában. A Turul Szövetség és a Turul-munkaszolgálat kulcsfiguráiról hasznosnak bizonyult az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és Budapest Főváros Levéltárának elsősorban népbírói irataiban való kutatás. A levéltári iratok sporadikussága indokolta, hogy jelentős mennyiségű – összességében mintegy 50, 1935-től megjelent lapot felölelő – sajtóterméket is bevonjak vizsgálódásaim körébe. Mind az országos, mind pedig – a munkatáborokról nyerhető lokális információk miatt – helyi érdekességű újságokat, folyóiratokat. Mivel a Turul munkaszolgálat és az EÖM is az állam érdekességébe tartozott és állami finanszírozású volt, értelemszerűen a kormányközeli lapok áttekintése súlyozottan fontos volt. A teljesség igényével dolgoztam fel az 1935 és 1943 közötti egyetemi és főiskolai diáksajtót.

Disszertációm módszertanának sarokpontja, hogy a forrásokat nem szűkítettem le írott kútfőkre, hanem a rendelkezésre álló egyéb anyagokat a levéltári dokumentumokkal egyenrangúan kezeltem. Ennek érdekében igyekeztem a munkatáborok tárgyi anyagát (plakátokat, kisnyomtatványokat, numizmatikai anyagot), fénykép- és filmfelvételeket felgyűjteni és elemezni. A tárgyi-képi források ugyanakkor hazai közgyűjteményekben roppant töredékesen (HM Hadtörténeti Múzeum, Néprajzi Múzeum, Magyar Nemzet Múzeum) lelhetők fel. Így magángyűjtők archívumaiban is sikeresen kutattam (hat személy anyaga), akik unikális forrásokat bocsájtottak rendelkezésemre. Végül haszonnal forgattam a korabeli, bőséges kiadott forrásokat is: almanachokat, parlamenti naplókat és irományokat, az egyetemi bajtársi egyesületek publikációit.

A források komplex kezelése révén igyekeztem disszertációm témáját minél jobban beágyazni a honi ifjúsági mozgalom és köztörténet folyamataiba. Mindehhez képest meglehetősen szerény szakirodalmi fogódzó állt rendelkezésre, főként a már említett Ladányi Andor, Ujváry Gábor, Kerepeszki Róbert, Bartha Ákos, Laborc György Péter, Hajdú Béla és Zombor Zoltán művei, illetve a hazai népi mozgalommal, falukutatással kapcsolatos szakirodalmi termés, valamint a magam résztanulmányai. Az *oral history* módszerének kiaknázására az elmúlt évtizedekben felvett, kiadott interjúk (Tóth Pál Péter és Hajdu Tibor könyvei) és az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézetének Oral History Archívuma adott lehetőséget, amelyek felhasználása nemcsak színesítette, de kellő forráskritikával számos esetben pótolta is a szakirodalmi gyengeségeket.

Dolgozatom nemzetközi kontextusának megrajzolásában elsősorban az angolszász szerzők (Timothy W. Mason, Richard J. Evans, Jane Caplan és mások) újabb, 1980-as évek óta publikált feldolgozásait és résztanulmányait hívtam segítségül. A nemzetközi horizont ábrázolása – mivel a magyar egyetemi munkaszolgálat közvetlenül a náci RAD-ot tekintette mintának – az utóbbi két

évtizedben született német nyelvű ifjúságtörténeti–szociológiai munkák, forrásközlések felhasználását indokolta (Norbert Götz, Martin Broszat és mások művei).

Körükből és a nemzetközi mezőnyből is kiemelkedik Kiran Klaus Patel munkássága, akinek a náci kötelező munkaszolgálatot (RAD) és az amerikai önkéntes munkaszolgálatot (CCC) összehasonlító monográfiájára („Soldaten der Arbeit“. Arbeitsdienste in Deutschland und den USA, 1933–1945., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. Angol nyelvű megjelenése: Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945. New York, Cambridge University Press) leginkább támaszkodtam. E feldolgozásokat korabeli nemzetiszocialista kiadványok bevonásával egészítettem ki (például Peter Hussman, Hermann Müller-Brandenburg, Gertud Zypries műveivel), illetve hasznosítottam a korabeli nem német összefoglaló műveket is (elsősorban az 1938-ban Svájcban publikált *Arbeitsdienst in 13 Staaten* című munkát és az amerikai Kenneth Holland *Youth in European Labor camps* című, 1939-ben írt összefoglalását).

Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat kiteljesedése a háborúban (1941–1944)

Az egyetemi és főiskolai fiatalság egyesületeiben a parasztságon való aktív, táborszerű segítési szándék a háború során nem változott. A korabeli ifjúsági kiadványokban, sajtóban a középosztálynak a falusi lakossággal való törődő állásfoglalásaival találkozunk, és egyesek még ekkor is inkább a két társadalmi csoport egymástól való kulturális–szellemi idegenkedésében, semmint a politikai–gazdasági problémák megoldatlanságában látták a társadalmi fejlődés rákfenéjét.¹ Az egyetemi önkéntes munkaszolgálatnak az Egyetemi és Főiskolai Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat (EÖM) mellett ugyanakkor megjelentek kis hatósugarú társai.

Mindenekelőtt Erdélyt kell említeni, ahol az ifjúsági falukutatás ekkoriban már komoly múltra tekintett vissza: a Dimitrie Gusti² professzor inspirációjából merítkező magyarok ifjúsági egyleteiben komoly érdeklődés mutatkozott. A három főiskolai egylet közül az Ifjúsági Egylet 1921-es megalakulása óta, a Dávid Ferenc Egylet 1928-as létrejöttétől fogva, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai szakosztálya 1929 óta végzett falukutatást. 1930-ban az Erdélyi Fiatalok már kizárólag e célból létesült Kolozsvárott. A falukutatást elsősorban felekezeti magyar orgánusok propagálták: az unitárius *Kévekötés*, a református *Ifjú Erdély*. Az Erdélyi Fiatalok falusi adatgyűjtő, szociográfus gárdáját 1933-ban feloszlatták, de a falukutatás mégis, titokban kiszélesedett. A háborús sajtó nemritkán a munkaszolgálatról mint általános magyar hazafi önkéntes munkakötelezettségről ír. Ilyennek tartották például a Légoltalmi Ligában való önkéntes szerepvállalást is. A sajtóban azonban gyakorta felrótták, hogy kevés információ áll rendelkezésre: nem lehetett tudni, hogyan lehet jelentkezni, nincs

¹ Lásd pl. *Hajba Sándor*: Miért idegenkedünk egymástól. Ifjúságunk 1943. április, 2.

² Dimitrie Gusti (1880–1955) román szociológus, antropológus, e korszak legnagyobb hatású társadalomkutatója, aki az erdélyi falvak felmérésével szerzett hírnevet Magyarországon.

elegendő plakát, rádióhír stb. Egy cikkíró a fentiekkel összefüggésben komoly munkát követelt:

„Tessék a rendelet szerint csoportokba osztani bennünket és minden csoportot más-más irányban alaposan kiképezni. és mindnyájunk helyét kijelölni. ne általános utakat, hanem egy utat mutassanak. [...] Hiszem, hogy a rendeletnek az a része, hogy a »férfiakat a nők előtt kell igénybe venni« nem jelenti egyúttal azt is, hogy a nőket továbbra is játékszerként kezelik.”³

1940-ben a visszacsatolt területeken mindez új lendületet vett a munkatáborokkal: Erdélyből Budapestre került egyetemisták 1941 nyarán „önkéntes kutató munkaszolgálatot” hirdettek. „A kutatómunka célkitűzései: mely irányban lehet a tanulmányozott társadalmi közösség segítségére, hogy segíthet és melyek a segítségnek eszközei és módjai. Ilyenformán tehát a kutatómunka gyakorlati téren munkaszolgálatot is jelent.”⁴ Ennek jegyében már 1941 nyarán mérnök, vegyész, építész és képzőművészeti csoportok külön munkatáborokban dolgoztak a Székelyföld falvaiban. Az anyagi alapok megteremtésében Bárdossy László akkori bukaresti követ nagy szerepet játszott. A munkát 1941 őszén a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók egyesülete (SzEFHE) ismertette, majd pedig a Honvédelmi Minisztérium (HM) is felfigyelt: Szabó István alezredes révén az 1942. évi munkatáborokat már a honvédelmi tárca finanszírozta. 1942-ben a vegyész és mérnök csoportok a M. Kir. Földtani Intézet földgázkutató munkálataiban segédkeztek. 1943-ban a munkaszolgálatosok újabb csoporttal bővültek: az állatorvosok csapatával. Ők felkészítő kurzuson vettek részt, és állattenyésztésre vonatkozó kérdőíveket vittek magukkal a falvakba. E táborok végső célját azonban

³ Somogyiné Kulcsár Blanka: Munkaszolgálat. Magyar Út 1939. október 14. 4.

⁴ Kelemen Zoltán: Egyetemi hallgatók önkéntes erdélyi munkaszolgálat. Lehel 1943. október, 10–11.

nem sikerült teljesíteni: „E szerteágazó munkakörök egy-egy falu monográfiájában találkoznak, melyek szerkezeti, társadalmi képét, továbbá szellemi és gazdasági életjelenségeit gyűjti össze és egyben nagyszabású falufejlesztő munkát végez.” A diákok az egyes falvakban nemcsak tudományos-gyűjtő-, de – valamilyen mértékű – fizikai munkát is végeztek az EÖM férfitáboraihoz hasonló munkafeladatokkal. A képzőművészek egy-egy falu szokásait, viseletének, népművészetének adatait rögzítették. A zeneművészek ugyanígy dalokat gyűjtöttek; a mérnökök víziergia-felméréssel foglalkoztak, 1942-től pedig a Földtani Intézet által megindított kőolaj- és földgázvizsgálatokban segédkeztek nyolcas csoportokban (minden geológus mellett egy-egy csoport), a vegyészek egy cellulózzgyár felépítésének előfeltételeit keresték. Az állatorvosok személyesen keresték fel a gazdákat, kitöltötték a kérdőívet, majd megbeszélték azokat, a gazdák által elmondottakat lejegyezték; az egyéb csoportok községekben vetítéssel egybekötött néprajzi, irodalmi, filmes előadásokat tartottak népművelő jelleggel.⁵

1942-ben Baján tábori rendszerben a Miasszonyunk zárda növendékei is végeztek „munkaszolgálatot”. A városban a hadbavonult férfiak hátramaradt családtagjait segítették, részint pedig napközi otthonokat alakítottak ki, és vigyáztak a gyerekekre, illetve a zöldkeresztesek munkájába bekapcsolódva családgondozást folytattak.⁶

⁵ Kelemen Z.: Egyetemi hallgatók i. m. 10–11.

⁶ [Sz. n.]: A hadbavonultak hozzátartozóinak támogatásáról és a zárdai líceum tanulóinak önkéntes munkaszolgálatáról. Bácskai Újság 1942. június 27. 1.

Év	1941		1942		1943		
Létszám	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	Helyszín
mérnökhallgató	5	-		-	40	-	Maros-Torda, Beszterce- Naszód, Kolozs, Szolnok-Doboka, Máramaros vármegyék
gépészmérnök- hallgató	-	-		-		-	
vegyészmérnök- hallgató	8	-		-		-	Balánbánya
építészmérnök- hallgató	9	-	10	-	10	-	három székely vármegye
képzőművész- hallgató	6	2	20	-	40	-	Csík vármegye
zeneművész- hallgató	-	-	1	-	-	-	
állatorvostan- hallgató	-	-	-	-	15	-	
egyéb	-	-	-	-	5	2	Szatmár vármegye
rajztanár	2	-	-	-	-	-	
geológus	-	-	8	-	8	-	
irányító	2	-	2	-	2	-	
Összesen	34		81		122		

1. táblázat

A munkatáborokban résztvevő hallgatók egyetemenkénti megoszlása 1941–1943 (töredékes statisztika)

Az erdélyi diákok legnagyobb szervezete, a Kolozsvári Magyar Diákszövetség az SzEFHE fenti munkatáborából merített inspirációt: 1941 júniusában, nem sokkal később azok indulása után a tagjai soraiból rekrutálódott 33 fő részvételével „falutanolmányozó munkatábort” rendezett, amelynek célja a település köztulajdonában lévő épületeinek javítása, gondozása volt. Az egy hónapig tartó táborozás egy év kimaradással 1943-ban folytatódott különböző helyszíneken,

megegyező részvételi adatokkal, ezúttal azonban két turnusban. E „kiszállások” már a falu életének néprajzi–szociológiai leírására is törekedtek, az összegyűjtött felmérési iratokból azonban végül nem született meg a tervbe vett tudományos igényű monográfia.⁷

Az EÖM háborús szerepvállalása és tevékenysége Magyarország hadba lépését követően is zavartalanul folyt: a munkavégzésben, irányításban nem történt változás. A rá vonatkozó szabályok – hasonlóan a honvédséghez – azonban kétirányúan is megváltoztak. Egyrészt szigorodás (militarizálódás) figyelhető meg az önkéntes munkaszolgálatosokra vonatkozó belső szabályozásban, másrészt viszont 1941-től kitágították a részt vevő fiatalok körét: ekkortól minden olyan 16. életévét betöltött diák jelentkezhetett, aki elvégezte a gimnázium vagy a középiskola második osztályát, valamint megfelelő tanulmányi és valláserkölcsi előmenetel felmutatásával rendelkezett.

Szinay Béla főparancsnok az összes csoportparancsnoknak és csoportvezetőnek szóló parancsában 1941 nyarán előírta: „Valamennyi férfi és női munkaszolgálatos bevonulása után fogadalmat tartozik tenni. A vezetőképző-tanfolyam hallgatói a tanfolyamon, a többi munkaszolgálatos pedig abban a munkatáborban, amelybe beosztott.” A fogadalom szövege a következő volt:

„Ünnepélyesen fogadom, hogy Magyarországhoz és Kormányzó Urunkhoz mindenkor hű maradok, a Nemzetért a köz érdekébe [sic!] vállalt munkaszolgálatot legjobb tudomás szerint, becsületesen ellátom, előljáróimnak engedelmeskedem, szolgálati parancsaikat híven teljesítem és összetartásban, és fegyelmezettségben, erkölcsi magatartásban, hazafiságban, magyar testvéri egyetértésben és összetartásban a legjobb példát mutatom.”

⁷ Imreh István: Közgazdászok Bálványosváralján. Március 1943. november, 11–12.

A parancs további részei tüzetesen szabályozták a katonás stílusú fogadalomtétel mikéntjét: „Katonás, ünnepélyes, fegyelmezett, kissé bonyolult fogadalomtétel ez. A parancs értelmében [...] a fogadalomtételnek, amely lényegileg nyilvános tanúságtétel a bevonuló munkaszolgálatos országépítő, áldozatos, önzetlen munkakészsége és becsületes magyar hazafias érzése.” Aki a fogadalomtételt megtagadta, 24 órán belül el kellett bocsájtani az EÖM kötelékéből. (A fogadalomtétel napja munkaszolgálatos szünnap volt, és aznap a munkaszolgálatosok ünnepi ebédet kaptak).⁸

Az (Ifjúsági) Turul Szövetség szerepe és összetartó ereje az egyetemi munkaszolgálat teljes fennállása alatt, így a háborús években ugyancsak meghatározó maradt, amire rávilágít egy 1944. április 15-én kelt fővezéri parancs is: „Az ifjúságnak a munkaszolgálatra való igénybevétele esetén a turulistáknak vezető szerepet kell betölteniök. A Turul-munkaszolgálatot teljesítő tagjait össze kell tartani s a Turul munkát lehetőség szerint folytatni kell.” Barabás Jenő mb. Turul-fővezér (a későbbi neves néprajzkutató) pedig 1944. június 6-án egyenesen az ez alól kibúvók szigorú megbüntetéséről határozott.⁹

Az EÖM-táborok jelentősége a háborús honvédelmi feladatokkal lecsökkent, feladatuk pedig néhány vonatkozásban átalakult. Feladatkörét 1941-től részben átvette a HM fennhatósága alá tartozó, a honvédség kötelékébe sorolt, kötelező

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Polgári kori kormányhatóságok levéltárai, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (K 636, VKM), 1039. doboz, 61 tétel. Egyetemi és főiskolai hallgatók önkéntes nemzeti munkaszolgálat 1942–1944. 3–4. A fogadalomtételből a VKM-en belül kisebb vita bontakozott ki. Kultsár István, az Értelmiségi Munkanélküliek Ügyeinek Kormánybiztosa ugyanis kifogásolta, hogy az beleütközik az egyesületi szabadságjogokról rendelkező 1938: XIII. tc-be. Hosszas vizsgálat után végül Szinaynak adtak igazat, az eskü szövege pedig maradt. MNL OL, K 636, VKM 1039. doboz, 61 tétel. Egyetemi és főiskolai hallgatók önkéntes nemzeti munkaszolgálat 1942–1944. 4–14.

⁹ MNL OL, Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Turul Szövetség (A Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Egyesületek Országos Központja) (P 1364), 5. tétel. Fővezéri parancsok. 35–36.

kisegítő munkaszolgálat, amelynek századaiba és zászlóaljaiba ekkor már főleg a zsidónak minősülő állampolgárokat sorozták be. A korabeli sajtó ezért lényegesen kevesebb információt közölt róla, és legtöbb esetben (különösen a szélsőjobboldalon) a munkaszolgálat mozgalmi kiteljesedését szorgalmazták.¹⁰

A női munkaszolgálatosok jelentősége a háború előtti évekhez képest mérséklődött, jószerevével a fronton szolgáló honvédek ruháinak javítására, varrására redukálódott. 1941-ben Horthy Miklósné felhívására nemzetiszín szalaggal és hazafias feliratokkal (pl. „Győzelmes és dicsőséges hazatérést”) átkötött, piros pöttyös érmelegítőket horgoltak és varrtak a fronton harcoló honvédek számára.¹¹ Emellett mellékesen megmaradt a falusi háztáji kisegítőmunka, illetve kiegészült korábban ismeretlen tevékenységi formákkal is. Ez abból adódott, hogy az ország honvédelmi készültsége miatt a női munkaerőt az állami üzemek, vállalatok igényelték ki különféle segédmunkákra. 1942 decemberétől még a honvédelmi híradó szolgálathoz is beosztották az EÖM leánytagjait.¹²

A délvidéki székely telepek szomszédságában felállított munkaszolgálatos táborokban (Ófutak, Horthyvára, Hadikföldje, Hadiknépe), Temerin és Szabadka térségében különleges táborok működtek: itt kollektíven az aratási munkálatokban vettek részt a „pirospöttyös kisasszonyok” a női önkéntes honvédelmi munkaszervezet és a levették helyi erőivel együttműködésben.¹³ Azonban még az aratótáborokban is megmaradtak az alapfeladatok: a „kultúraterjesztés” és „mindazoknak a feladatoknak a megoldása, amely a nemzet sebeit gyógyítja [sic!] és

¹⁰ [G. N. Z.]: Egyre több hírt kapunk. Magyar Út 1942. június 25. 2.

¹¹ [Sz. n.]: A „pirospöttyös kisasszonyok” a magyar honvédekért! Fiatalok, 1941. október, 3.

¹² Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), I. Vezérkari Főnökség (VKF) iratok, 1942. 1. oszt. 5954/el. 277/2648–2670 mikrofilm. Értekezletet hívott össze az egyetemi önkéntes munkaszolgálatos híradónők igénybevételéről. [o. n.]

¹³ [Sz. n.]: Az ifjúság az új magyar kenyér szolgálatában. Délvidék 1942. július 14. 4.; [Sz. n.]: Pirospettyes lányok működnek a székely telepeken. Délvidék 1942. augusztus 21. 6.; [Sz. n.]: Aratnak a levették. Az ifjúság az új kenyér szolgálatában. Délvidéki Magyarság 1942. július 11. 5.; [Sz. n.]: Szabadkán is megszervezik a női önkéntes honvédelmi munkaszolgálatot. Délvidéki Magyarság 1942. július 8. 4.; [Sz. n.]: Pirospettyes leány súlyos balesete Temerinben. Reggeli Újság 1941. augusztus 1. 3.

amelyre a magyar nő elhivatott és rátermett.”¹⁴ Tehát továbbra is megmaradt azonban a piros pöttyös egyenruha és a női jellegű munkák kihasználása a falusi lakosságnak nyújtott tevékenységben.

Megjegyzendő, hogy az 1939. évi II. tc.-kel meghonosított honvédelmi munkaszolgálatban az 1939-ben készített tervek szerint az EÖM női munkatáborainak mintájára a HM elnöki osztályán komolyan számoltak a kisegítő munkaszolgálat női ágának megszervezésével is.¹⁵

„Az önkéntes női munkatáborok szervezete párhuzamosan épül a kötelező munkaszolgálat szervezetével: a körzet- kerületi és főparancsnokságon megfelelő számú női előadó kap beosztást. »Munkatábor« helyett kifejezőbb a »munkáscsalád« elnevezés. [...] Nem katonás egyenruhát viselnek, hanem magyaros formaruhát.”¹⁶

Jóllehet a 18–21 éves lányok munkaszolgálatának kötelezővé tétele 1941-től vitéz Bély Alajos vezérezredes, az ifjúság honvédelmi nevelésének országos vezetőjét (korábban a leventeintézmény országos vezetője) is foglalkoztatta, anyagi eszközök híján ez mégsem realizálódott.¹⁷ Bély megbízásából Kokas Eszter női országos leventevezető 1943. március elején letárgyalta Istvánffy Klárával, hogy a július–augusztusi munkatáborokba a leventeágy-ügyosztály adja a tábor élelmezéséhez és a főzéshez szükséges munkaerőt azok közül, akik korábban a női

¹⁴ [Sz. n.]: A magyar nő áldozatkészsége. Megkezdtek munkájukat a bácskai egyetemi női munkatáborok. Délvidéki Magyarország 1942. július 17. 3.; [Sz. n.]: Diáklányok kapálnak egy székel faluban. Szilágyság 1943. július 30. 1.

¹⁵ Szinay Béla: Magyar Nemzeti munkaszolgálat. Bp. 1939. 34–43.

¹⁶ Dr. Tharnói Kostyál László: Főiskolai önkéntes munkatábor. Bp. 1935. 54.

¹⁷ Dr. Blasszauer Róbert: Az IHNETOV naplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes a Hadtörténeti Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943. Bp. 2002. (több bejegyzés). Megemlítendő végül az 1940-ben EÖM-ből sarjadó „nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezete” is. Sturm Dénes: Női munkaszolgálat. In: A mai magyar honvédelmi igazgatás. A IX. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közigazgatás útjai 15.) Szerk. Mártonffy Károly. Bp. 1943. 93–103.

levente ilyen irányú háztartási tanfolyamát már elvégezték. Emellett a női főiskolások vezetésével „feladatuk lenne még, hogy szabad idejükben kijárnak a faluba, környezettanulmányt végeznek, amennyire lehetséges, megkezdik a felvilágosító munkájukat a korszerű háztartás-vezetéssel, élelmezéssel és egészségvédelmi [munkával] kapcsolatban.” Bély Alajos Rajczy Imrét bízta meg, hogy a továbbiakban a kérdéssel foglalkozzék, és megszabta, hogy Palkovics Pál miniszteri osztálytanácsos vezetésével értekezletet tartsanak e kettős kérdés rendezéséről. Az ülésen felszólaló Rajczy kifogásolta ezt a megoldást, ennek ellenére nyártól a közös munka megvalósult.¹⁸

A férfitáborokról még csekélyebb ismeretekkel rendelkezünk. A Hungária Magyar Technikusok Egyesülete – a háború előtti periódushoz hasonlóan – szinte minden rendezvényén felszínen tartotta a „parasztkérdést”, vagyis esetükben azt, hogy tavaszi és nyári szünetben, néhány napos falujárások során a műegyetemista hallgatók vegyék ki részüket az agrárlakosság technikai, gazdasági, egészségügyi felvilágosításából.¹⁹ Emellett az egyesület folytatta a táborozást, továbbá az EÖM-ben külön toborzófelhívásokat tett közzé. Újdonságot jelentett, hogy a kettőt, a munkát és a felvilágosítást igyekezett összekapcsolni: A Hungária „Maszataba” csoportja 1942 tavaszán a Szilágymegyei Bogdándban falukutató tábort szervezett tucatnyi egyetemista résztvevővel. Azért esett a választás erre a színmagyar falura, mert fogyó lakosságát féltették az azt körülölelő román tömbtől. A bajtársi egyesület 110 könyvet ajándékozott a falunak, továbbá – vélhetően csekély értékű – etnográfiai leírásokat is készített. A budapesti vezetés ellenben a munkát olyannyira értékesnek ítélte, hogy különleges munkatáborrá akarták szervezni, amelynek keretében az ott a bekötőutak rendezésével megbízandó diákság a munka mellett a

¹⁸ HIL I. 116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. március 8. 4–5.

¹⁹ [Sz. n]: [c. n.], Hungária 1941. május 1. 4.

gyümölcskonzerválás propagálására és egyéb egészségügyi propagandára is figyelmet szentelne.

„Tekintettel arra, hogy célunk ezt a kis magyar szigetet számbelileg is megerősíteni, mindent elkövetünk, hogy a község számára zöldkeresztes házat szerezzünk. Az általunk kivizsgált adatok ugyanis világosan bizonyítják, hogy az óriási gyermekhalandóság oka a legelemibb kérdésekkel szemben is megnyilatkozó nagyfokú tudatlanság.”²⁰

A tábort a Hungária elnöksége augusztusban kiterjesztette a Székelyföldön Kászon és Háromszék vármegyék mintegy háromtucatnyi településére: a profil ekkorra azonban a fizikai munkavégzés mellett a falusi épületek mérnöki, illetve néprajzi fölmérésében csúcsosodott ki. A mérnökhallgatók munkáját az Erdélyi Tudományos Intézet koordinálta. A néprajzi profilú munkatáborok pedig a Táj- és Népkutató Intézet támogatásával dolgoztak Csíkkászonban és Csíkmenaságon. Községenként négy-öt lakóházat mértek fel. A cél: megismerni a magyar falu építkezését, tanulmányozni egyes vidékekre jellemző építési módot és mindezekből az új magyar építkezési stílus kialakulásához hozzájárulni.²¹

A munkaszolgálatosok tevékenységével kapcsolatban a továbbiakban töredékesek az ismereteink. Annyi bizonyos, hogy 1943-ban és 1944-ben a munkaszolgálatosok feladata szinte kizárólag a szovjet Vörös hadsereg megfékezésére irányult: erőltetett munkatempóban tankcsapdákat ástak a Keleti-Kárpátok védvonalain. Munkájuk azonban nem lehetett sikeres, és fokozatosan szorultak vissza a Tisza vonaláig. Az ekkori kaotikus viszonyokról már csupán

²⁰ [Sz. n]: [c. n.]. Hungária 1941. április 4. 3–4.

²¹ *Erőss István*: Kutatómunka Erdélyben. Hungária 1942. szeptember 15. 1–2.

néhány dokumentum tudósít. Az Ifjúsági Turul országos vezére még áprilisban is bizakodó volt, s kijelentette: „Az ifjúságnak a munkaszolgálatra való igénybevétele esetén a turulistáknak vezető szerepet kell betölteniök. A Turul-munkaszolgálatot teljesítő tagjait össze kell tartani s a Turul munkát lehetőség szerint folytatni kell.”²²

Egyetlen munkateljesítmény-előírásuk maradt fent, amely szerint a „földmunkákhoz szokott napszámos teljesítésének 50–70%-át” kellett elérni. A munkateljesítmény kalkulálásához az EÖM főparancsnoksága pontos számításokat végzett. Ebben egyebek mellett szerepelt: 1 fő óránként 5 köbméter földet vagy homokot vagy 2,25 köbméter tömör agyagot kell, hogy megmozgasson lapátjával, csákányával, s az elhordott talajt talicskával, csillével, kocsival kellett elszállítani. A munkaidő ekkorra nyolc órára emelkedett.²³

Az EÖM sorsa Magyarország német megszállásával pecsételődött meg. A Sztójay-kormány – sajnos nem tudni, miért –, nem látott fantáziát a további fenntartásában. Ebben (feltehetően) a romló munkateljesítmények és a drasztikusan megcsappant állomány egyaránt szerepet játszhatott.²⁴

A helyében a Honvédelmi Minisztérium által 1944 áprilisában – az EÖM egykori, Klotild utcai székházában – létesített Diákok Honvédelmi Munkaszolgálat (DHM) nyomokban hasonlított az EÖM-re, úgy is fogalmazhatunk, hogy annak kisebb, leegyszerűsített és szélsőjobboldali retorikával mélyen átítatott záróakkordja volt. Az Ifjúsági Turul tagsága más diákegyesületek mellett ennek a szervezetnek is a gerincét képezte. A táborok helyszíneivel, a munka mibenlétével kapcsolatos források közül egyetlen iratot ismerünk: a Pécsi Egyetemi Ifjúság (PEI) egyik

²² MNL OL, P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezér parancsai 1939–1944. 1944. április 15.

²³ HIL II. Elnöki B osztály. 1044/1636. A 12.452/170. sz. Kt-1944.-rendelet munkateljesítménye a diákmunkaszolgálatosok részére (átszámított kivonat).

²⁴ 1944. évi 8.830. VKM sz. rendelet az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának megszüntetéséről. Magyarországi Rendeletek Tára, 1944. II. kötet. Bp. 1944. 1021.

munkaszolgálatos tagjának ismeretlen helyszínről küldött, június 21-ei levele az egyre leromló munkakörülményekről árulkodik:

„Sietve kell írnom, mert mindjárt indul az ember, aki Pécsre hazautazik. Csak így írhatom meg őszintén a dolgokat, mert cenzúrázzák a leveleket. A helyzet majdnem a lehető legrosszabb. Rengeteg munka, napi 8–9 óra, sziklát csákányozunk. A koszt nagyon gyöngé, szinte zsírtalan. Az emberek már alig bírják a munkát. Az elszállásolás is meglehetősen pocsek, éjjel vacog a fogunk. [...] Most jött az újabb rendelkezés: a munkaidő 10 óra.”²⁵

Mindösszesen csupán két dokumentumot ismerünk a tagságról, s ezekből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket: a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának Széchenyi István Bajtársi Egyesületének vezére 1944. július 19-én levelet írt a fővezérségnek:

„Már előzően bejelentettem, hogy egy munkaszolgálatos csoporttal Ojtozban tartózkodom. Kértem a fővezérséget, hogy amennyiben lehetséges, segítse elő az Erdélyben dolgozó egyetemi hallgatók újsághoz juttatását. Annak ellenére, hogy ez ideig választ erre a levelémre nem kaptam, kérem, járjon utána a Fővezérség, mi módon lehet a nemrég lefoglalt zsidó rádiókból [azaz az 1944 tavaszán elvett zsidó vagyontól] az itteni munkásszázad részére egy telepes, vagy detektoros rádiót igényelni. Ez az ojtozi tábor a legtávolabb eső. Természetes, hogy a hazai híreket is legkésőbb kapja meg. Ennek következtében a legkülönbözőbb rémhírek kelnek itt lábra az otthoni

²⁵ MNL OL, P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 6. tétel. Fővezérség levelezése, szolgálati jegyek 1938–1944. A PEI tagjának kérelme, 1944. június 21. 52–53.

állapotokra vonatkozóan, ez viszont a munkamennyiség és minőség rovására megy.”²⁶

A másik forrás a Turul utolsó ismert dokumentuma, 1944. június 6-án kelt, Barabás Jenő mb. fővezér a DHM-be való belépésre buzdított, ívet vonva a Turul munkatáborai és a DHM között:

„Bajtársak! T[i], akik mától kezdve a belső front legkülönb katonái vagytok és nem üres szölamokat hirdettek, hanem tettekkkel szolgáljátok az országot, legyetek méltók azokhoz a turulistákhoz, akik tíz évvel ezelőtt önkéntes fizikai munkavállalással mutattak irányt az országnak. A Turul Szövetség küzdött egyedül egy évtizeden át azért, hogy bevezessék Magyarországon a kötelező munkaszolgálatot. Rádióban, sajtóban, kongresszusokon, az egyetemeken és főiskolákon rendezett tájékoztató előadásokon is 1935 óta hirdette, hogy a jövőben a nemzet vezetésére hivatottak meg kell, hogy ismerkedjenek a kétkezi munka verejtékével és áldásaival. 1935- és 1936-ban a Turul Szövetség rendezte az első munkatáborokat Magyarországon, amelyekben fiatalságunk legjobbjai olyan lelkesedéssel vettek részt, mint 1848-ban a magyar történelem legnagyobb ifjúsága a függetlenségi harcban. Mert Ti vonultattok [Értsd: titeket hívnak be. – Sz. A.] be honvédelmi munkára, méltóan a hősi elődökhöz, boldogan vállalva minden erőfeszítést. Példát adtok az országnak és az egész magyar ifjúságnak. Szükség is van erre, mert sajnos akadtak, akik olyan defetista, lelkiismeretlenül szabotáló naplopók, akik csalárd módon igyekeznek családi és minden egyéb összeköttetést felhasználva az országot védő kötelességteljesítés alól kibújni. Legyetek meggyőződve, arról, hogy a

²⁶ MNL OL, P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezérség levelezése. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának Széchenyi István BE vezére 1944. július 19-én levelet írt a Fővezérségnek, 44.

Turul Szövetség nemcsak megbélyegzi, hanem fel is kutatja ezeket a hazaárulókat és felszólít minden becsületesen gondolkodó magyar arra, hogy segítsen ennek az aljas társaságnak a leleplezésében. A történelem ítél a nemzetek felett. Mi, akik részben katonai szolgálatot teljesítünk, részben a Ti soraitok között vagyunk, hisszük, közös munkánk a külső és belső arcvonalon meghozza a győzelmet!²⁷

Források teljes hiányában azonban a tagság relációjában több nem mondható. Az egyetemek részéről is csupán néhány elszórt utalással találkozunk. Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszter 1944. április 6-án kelt levelében értesítette az egyetemek, főiskolák és akadémiák rektorait és főigazgatóit, hogy a honvédelmi törvény alapján minden hallgatót, beleértve a nőket is, az oktatási szünetek alatt honvédelmi munkaszolgálatra kívánja igénybe venni. Ezért kimutatást kért az alkalmasság felmérésére. A kitöltött névjegyzékeket haladéktalanul meg kellett küldeni a DHM-nek.²⁸ A levante kiképzésre vonatkozó adatokat a levantevezetőnek kellett kitölteni. A teológusok közül pedig csak az önkénteseket akarták felvenni.²⁹

A M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság 4155/el. V. K. 1944. sz. átiratában az erődítési munkákra a HM 184286/el. 41-1944. sz. rendelete értelmében készített kimutatást az igénybeveendő egyetemistákról.³⁰ Június 24-én újra hallgatókat kért a DHM-től a honvédelmi tárca, a szervezet pedig a rektoroktól,³¹ s az igényt a nyár

²⁷ MNL OL P, 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezér parancsai 1939–1944.

²⁸ A szervezet az 1940. évi 10.80. ME. sz. rendelet alapította meg az Országos Honvédelmi Tanács alatt, majd különféle csapattestek felügyelete alá került. A szervezeteknek létezett külön női egysége is. HIL I. VKF iratok, 1940. hdm. csf. 327/el. Önkéntes Honvédelmi Munkaszervezet. [o. n.]

²⁹ Képzőművészeti Egyetem Levéltára (KEL) 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Rektori Hivatal iratai. Hallgatók igénybevétele honvédelmi munkára. 3. d., 216/1944. 1–6.

³⁰ KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Rektori Hivatal iratai. Az erődítési parancsnokság névjegyzéket kérelme a rektoroktól, 1944. július 28., 3. doboz, 334/1944. 1–4.

³¹ KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Rektori Hivatal iratai. Az erődítési parancsnokság a hallgatók munkaszolgálatáról, 1944. június 27., 3. doboz, 339/1944. 1–2.

folyamán újabbak követték.³² Az egyetemisták erődítő munkaszolgálatára ellen az emberségesebb oktatók a dékánoknál tiltakoztak, ezt néhány dokumentum bizonyítja.

Mártonffy Károly, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának dékánja augusztus 16-án a kultuszminiszternek írott levelében jelezte, hogy a VKM és a HM illetékeseinek közös értekezletén a honvédelmi munkaszolgálatra bevonult egyetemistákat és középiskolásokat a katonai hatóságok legkésőbb 1944. szeptember 20-ig veszik igénybe. Biztosítani kívánta, hogy a leszerelt hallgatók tanulmányaikat azonnal folytathassák, és ennek érdekében „felvételük, illetőleg beiratkozásuk tehát egyszerűsített és gyorsított formák között eszközlendő. Az ezirányban szükséges intézkedéseket minden egyetem (főiskola) a saját hatáskörében teszi meg.” Mártonffy leveléből tudható, hogy a munkaszolgálatot végzetteket akkor is fel kellett venni az első évfolyamra, ha egyébként a keret addigra betelt volna. Érdekvédelmükben Mártonffy Diákvédő Irodák nyitását javasolta. Emellett az egyetem számos más tanára ugyancsak a dékánhoz fordult egy-egy munkaszolgálatos hallgató megmentése céljából.³³

A M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság néhány esetben válaszolt: eszerint fellebbezést kizárólag a miniszter adhat, egyébként 1944 nyarán minden hallgatónak be kellett vonulnia munkaszolgálatra. Több irat szól arról, hogy a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen Mártonffy Károly dékánnak aggodalmát fejezi ki a rektor, hogy a munkaszolgálatosok szeptember végétől szemesztervesztés nélkül teljesíteni tudják a félévet. Az Erődítési Parancsnokság

³² KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Rectori Hivatal iratai. A Diákok Honvédelmi Munkaszervezete alkalmazott hallgatók névsorát kéri, 1944. július 9., 3. doboz, 399/1944. 1–2.; KEL 1/b, Rectori Hivatal. A Diákok Honvédelmi Munkaszervezete az idén abszolvált hallgatók névsorát kéri, 1944. augusztus 3., 3. doboz, 386/1944. 1–2.

³³ Corvinus Egyetem Levéltára (CEL) 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Tanárok kérelmei a M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság részére. 20. doboz, IV. 1176, 1.

leveleiben minden esetben megnyugtatta az érintetteket. Az erről szóló, a VKM által jóváhagyott szövegeket kifüggesztették az egyetemek faliújságjaira:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr a honvédelmi munkára igénybe vett ifjúságot megnyugtatta, hogy érdekeik védelméről a legmesszebbmenő módon gondoskodik. Biztosítja őket, hogy szeptember 20-iki leszerelésükből kifolyólag nemcsak, hogy semmiféle hátrányt nem szenvednek, de máris intézkedett aziránt, hogy az egyetemi (főiskolai) felvétel, illetőleg beiratkozás részükre mindenképpen meggyorsíttassék és leegyszerűsítettessék.”³⁴

Az egyetemeknek rendszeresen névjegyzékeket kellett küldeni az erősítési Parancsnokság részére a bevonult hallgatókról.

A DHM vezetőjének az egyetemek rektorainak és dékánjainak 1944. május 25-én írott tájékoztatása szerint a munkásszázadok parancsnokai az 1944. május 23-ai 184214/el. 41-1944. HM sz. rendelet értelmében adjunktusok vagy tanársegédek lehettek csak. E parancsnokok listáját minden felsőoktatási intézmény ugyanúgy köteles volt a Diákok Honvédelmi Munkaszervezetének címére (V. Klotild u. 10/c) bejelenteni. Az érintetteknek a tartózkodási helyük szerint illetékes népmozgalmi nyilvántartónál kellett jelentkezniük, majd bevonultak az illetékes helyi honvéd állomásparancsnoksághoz. Budapesten a Ludovika volt a bevonulási központ, ahol ruhával, fehérneművel kellett megjelenni, és előzetesen három hónapnyi távollétre kellett készülni.³⁵

A DHM-mel utoljára 1944 szeptemberében találkozunk, miután a VKM kibocsájtotta azon egyetemi és főiskolai hallgatók szociális- és tandíjkezdvezményeiről

³⁴ Uo. 4–5.

³⁵ Uo. 6–10.

szóló rendeletet,³⁶ akik önkéntes munkaszolgálatban a HM kötelékében továbbra is részt vesznek. Mester Miklós kultuszminisztériumi államtitkár ennek alapján szeptember 5-én az egyetemek, főiskolák, jogakadémiák és más felsőoktatási intézmények vezetőségéhez intézett leiratában felhívást fogalmazott, amelyben szigorúan elítélte azokat a hallgatókat, akik kötelező honvédelmi munkaszolgálatuknak nem tettek eleget, és ezeket kizárta minden ösztöndíjból és tandíjmentességről „egyszer s mindenkorra”. Aki viszont „becsületes honvédelmi munkát végzett”, az nagyobb ösztöndíjra lett jogosult. Az államtitkár kinyilvánította, hogy ösztöndíjat és szociális támogatást ezentúl csak azok kaphatnak, akik önkéntes munkaszolgálaton továbbra is részt vesznek. A munka mibenlétét erősítési feladatokban, repülőtér-építésben, illetve honvédelmi munkajeggyel esetleges vármegyei, önkormányzati közigazgatási, mezőgazdasági, hadiüzemi feladatokban jelölte meg.³⁷

Az Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánja arra kérte a diákvédő irodákat, hogy pártolják a munkaszolgálaton oklevelet szerzett hallgatókat, valamint közölte, hogy az indexekbe is beírásra kerül, ha valaki EÖM-munkaszolgálatban vett részt, illetve tisztséget diákegyesületben ezentúl csak az viselhet, aki – EÖM- vagy kötelező honvédelmi – munkaszolgálatot teljesített. Utóbbi kitétel azért érdekes, mert ekkoriban már kizárólag zsidók és romák voltak kötelező munkaszolgálatosok (jórészt a Dunántúlon és Budapest környékén),³⁸ akik közül elenyésző számban tanultak ekkor a felsőoktatásban, ezért úgy véljük, ezek a rendelkezések jórészt továbbra is az önkéntesekre vonatkoztak. Mester Miklós utasításában a fentieket az egyetemi karok faliújságjain kellett kihirdetni. Szeptember

³⁶ A 60.469. VKM sz. rendelet az egyetemi és főiskolai munkaszolgálatosok kedvezménye tárgyában.

³⁷ Lásd pl. Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár (PTL) 10/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 614/1937–38. Mester Miklós államtitkár utasításai a dékánnak, 1944. szeptember. és PTL 104/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 1944/45. tanév 36. doboz, 26. iktatószám.

³⁸ L. összefoglalóan: *Szita Szabolcs*: A munkaszolgálat Magyarországon 1939–1945. Hadtörténelmi Közlemények 117. évf. (2004) 3. 830–857.

11-én és 25-én mindezt (hangsúlyosan a kötelező honvédelmi munkaszolgálatos diákokra vonatkozóan, de minden bizonnyal az önkéntesekre is) a dékánok számára megküldött utasításában külön megerősítette.³⁹

³⁹ PTL 10/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 614/1937–38. Mester Miklós államtitkár utasításai a dékánnak, 1944. szeptember és PTL 104/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 1944/45. tanév 36. doboz, 26. iktatószám. Egyetemi és főiskolás munkaszolgálatosok kedvezményei.

Recenziók

Lukácsi Katalin

EGY KISVÁROS ÉS EGY KISKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁG SZÍVÉBEN

Jászberény története a kezdetektől a reformkorig. Szerk. Pethő László.

Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 2014. 432. old.

A *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig* című tanulmánykötet egy három részesre tervezett sorozat első kötete. A sorozatot szerkesztő Pethő László (szociológus, ny. egyetemi docens) a következő részt 2015-ben, míg a tervek szerint a zárókötetet 2016-ban jelentetné meg. A cím alapján is látható, hogy a sorozat vezérfonala a kronológia. A második kötet a reformkortól 1930-ig terjedő időszakot öleli föl (az 1930-as években nyílt meg Jászberényben a tanítóképző intézet), a harmadik könyv pedig a rendszerváltásig mesélné el Jászberény történetét.

A több kötetből álló kiadvány a kiadó, a Jászsági Évkönyv Alapítvány eddigi legnagyobb vállalkozása, a könyv tehát egy civil kezdeményezés eredménye. Pethő László, aki e sorozat mellett a *Jászsági Évkönyvek*¹ felelős szerkesztője is egyben, előszavában leírja, hogy az évkönyveket szoros szálak fűzik össze a Jászberény történetét bemutató sorozattal. A kötet szerzői² közül többen rendszeresen publikálnak az évkönyvekben is, de még fontosabb kapcsolat, hogy az 1993 óta

¹ Online elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtár oldalán: <http://epa.oszk.hu/02200/02295/>. (Utolsó megtekintés: 2015. május 10.)

² A szerzők névsorrendben: Bagi Gábor, Bathó Edit, Besenyi Vendel, Dávid Áron, Langó Péter, Lovas Lajos, Kováts István, Papp Izabella, Prohászka Péter, Szikszai Mihály, Törőcsik István, Ugry Bálint, Wirth Lajos. A kronológiát Szabó Jánosné Taczmán Mária állította össze.

megjelenő évkönyvekben mindig külön részt alkottak a Jászság történetét feldolgozó tanulmányok. Természetes kifejelete volt így az évkönyvek évtizedes szerkesztésének, hogy egy átfogó tanulmánykötet szülessen a kezdeményezésből.

A szerzők között régészeket, levéltárosokat, muzeológusokat, egyetemi oktatókat találunk. A *Jászberény történetében* publikált tanulmányok azonban külön e kötethez készültek, így a történeti kutatás legfrissebb eredményeit rögzítik. Korábbi monografikus munkák óta ez az első vállalkozás, hogy a Jászság fővárosának tartott település történetét összefoglalják. A munka elsődleges értéke és jelentősége tehát ez a hiánypótlás, mind a történeti kutatók, mind az érdeklődő olvasók számára.

A könyvvel való ismerkedésünk legelején fontos feltennünk a kérdést: egy várostörténeti könyvet tartunk a kezünkben, vagy egy közösségnek, a jászoknak a történetéről szóló kötetet, amely figyelmének célkeresztjében a Jászság történeti központja, Jászberény áll. Mindkét nézőpont igaz. A kötet követi a várostörténeti munkák általános szerkesztési elveit, azonban a tanulmányok között olyan írások is helyet kaptak, amelyek közvetlenül nem a város történetéről szólnak, inkább a szélesebb közösséget, a jászokat érintik. Ilyen tanulmány például a Lehel-kürtjéről szóló, a kutatás jelenlegi állását rögzítő írás, valamint ahhoz kapcsolódva az elefántcsont középkori kereskedelmét bemutató mű. A kötet főszerkesztője és szerkesztői ugyanígy szükségesnek vélték, hogy a Jászberény történetét bemutató könyvben a jászokról szerepeljen egy külön értekezés. Ezen szerkesztési elv szerint a kötet kevésbé homogén, azonban informatívabb és nyitottabb a tágabb publikum számára is.

Fontos szempont volt ugyanis az olvashatóság, hogy a kötet a lehető legszélesebb közönség számára elérhető és fogyasztható legyen. A történeti kutatók munkáját talán nehezíti, hogy lábjegyzetek egyáltalán nincsenek a könyvben, hivatkozások helyett azonban a kötet végén tanulmányokra lebontva részletes bibliográfiai összegzés olvasható. Nehéz, de a történészek számára az egyik

legfontosabb vállalkozás, hogy a legfrissebb tudományos eredményeket és a történettársadalom által létrehozott hiteles tudást a széles közönség érdeklődését fölkelte és megtartva adják közre. Részben ezt a célt szolgálja a kötet gazdag képanyaga és a megértést segítő táblázatok is. Másrészt több olyan, hosszas adatsort is tartalmaz a könyv, amelyek az érdeklődés felkeltésétől függetlenül inkább a jövő kutatóinak munkáját szeretnék megkönnyíteni.

A kötet öt fejezetre oszlik, amelyek a város történetében fontos korszakokat jelölnek. Az első fejezetben három régészeti tanulmány a város előtörténetével, Jászberény alapítását megelőzően a helyszín őskori, ókori és Árpád-kori leleteivel foglalkozik. A fejezet záró írása viszont más szempontból közelíti meg Jászberény történetét, ugyanis a jászokról szól, sokatmondó címmel: *A Kaukázustól a Kárpátokig*. Ebben a tanulmányban is érezhetővé válik a laikus olvasót kiszolgálni igyekvő szerkesztői szándék. A tanulmány ugyanis közli a Pilisben talált jász szójegyzéket, amely – bár a kutatók számára jól ismert – az öntudatos jász polgároknak vagy a jászok iránt érdeklődőknek különösen értékes és érdekes lehet.

A második fejezet a középkoré, itt kapnak helyet a Lehel-kürtjével foglalkozó tanulmányok, és egy átfogó írás a középkori Berényszállásról, amely ismételten szélesebb spektrumból vizsgálja a város történetét. A harmadik fejezet a török hódoltság időszakát mutatja be, amely a jász történeti tudat egyik legkevésbé tárgyalt korszaka. A fejezetet két tanulmány alkotja. Az első a 17. századi városi népességgel foglalkozik, teljes egészében közli az 1699-es Pentz-féle összeírást, és elemzi is azt (az összeírás a jászok eladatásának előkészítését képezte). A fejezet másik írása a kötet egyik leghosszabb tanulmánya, Berény török hódoltság korabeli átfogó történetét írja le. Ez a tanulmány Jászberény történetének és így a kötetnek is az egyik kulcsfontosságú tanulmánya, ugyanis a város mai arculata, társadalmi, kulturális összetétele a tárgyalt időszakban kezdett kialakulni.

A fejezetek korszakhatáraival kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy az országon belül egyes közösségek történeti cezúrái nem esnek mindig egybe az egész ország történelmének mérőöldköveivel. Az 1526-os dátum ugyan a jászoknál is megkerülhetetlen, de a török hódoltságnak nevezett korszak a Jászságban nem Buda visszavételével zárul le, hanem az „eladatással”, tehát 1702-ben, amikor I. Lipót a jászokat eladta a Német Lovagrendnek (ami azért is fontos cezúra, mert a hódoltság és a visszafoglalás a Jászságot nem rázta meg annyira). Így a jászok és Jászberény számára a következő igazán fontos dátum nem a Rákóczi-szabadságharchoz (bár abban nem volt köszönet, ahogy a református kurucok felvonultak a katolikus városban) vagy a későbbi polgári ébredéshez kötődik. A történelmileg fontos fordulat Mária Terézia uralkodásának idején, 1745-ben történt, amikor a jászok és kunok megváltották magukat immáron a Pesti Invalidusháztól. Ez volt a Jász–Kun Redemptio, amely a mai jász identitás egyik fundamentuma. Mint ahogy másutt a nemesi családok leszármazottai a bárói, grófi rangra büszkék, úgy a Jászságban a „redemptus” jelző ad tartást az utódoknak.

A jászberényi redemptusok listája teljes egészében olvasható a könyvben, amely különösen értékes a rokoni szálakkal a városhoz kötődőek számára. Ez a lista, amely a település leggazdagabb, valamint legöntudatosabb polgárait fogja egybe, egyszersmind a későbbi politikatörténet szempontjából is fontos háttéradat.

A XVIII. század és a XIX. század első évtizedeinek történetét két külön fejezet tárgyalja. Az első fejezet foglalkozik a redempcióval és a redemptusokkal, valamint Jászberénnyel mint a Hármaskör központjával, a város fénykorával. A sors fintora, hogy bár a jászok és Jászberény az eladás évtizedeire csapásként emlékeznek, kulcsfontosságú momentum volt a város történetében, hogy a Német Lovagrend, majd a Pesti Invalidusház is itt alakította ki központját, és a Hármaskör székhelyi tisztjét Berény 1745 után is megőrizte.

A tanulmányok utolsó csokra (öt tanulmány) Jászberény város fénykorának különböző aspektusait mutatja be. Az első a kerületi székház épületének részletes történetéről, a következő a város malmairól, a harmadik a létesült főgimnázium (ma: Lehel Vezér Gimnázium) tudós tanáiról szól. A negyedik tanulmány a városi bíraskodást, a helyi bűneseteket vizsgálja, az érdekesség kedvéért az istenkáromló és paráználkodó bűnelkövetésre helyezve a hangsúlyt. A kötet záró tanulmánya pedig – több más tanulmányhoz hasonlóan – gazdag képanyaggal a város főtemplomának, a Nagyboldogasszony templom kriptájának titkait mutatja be: a koporsók díszítését és az eltemetettek ruháit, tehát a korszak öltözködését.

A könyv a már említett részletes bibliográfiákon túl a végén egy nagyon értékes időrendi áttekintést is tartalmaz, amely a tanulmányokban szereplő évszámokból építkezik. Az időrendi táblázatot követően pedig egy adatbázis zárja a kötetet, amely az interneten is elérhető történeti forrásokat és munkákat foglalja össze.

A fejezetek tartalmi felépítése nem egységes, vannak epizód-jellegű tanulmányok a kötetben, ami egy várostörténeti kézikönyv szempontjából hátrány. Az írásművek azonban önmagukban mind értékes tudományos munkák, és mivel többségükben szorosan kapcsolódnak Jászberény történetéhez, kézenfekvő, hogy közös kiadványban szerepeljenek.

Minél kisebb közösség teljes történetét igyekszünk hitelesen és szakszerűen feldolgozni, annál nehezebb a dolgunk. A források megléte annál kétségesebb valamint megfelelő kutatógárdát is annál nehezebb találni (nem beszélve a kötet szerkesztéséhez és kiadásához szükséges anyagiakról). A hiányosságok ellenére a történészeknek mégis kötelességük a már meglévő tudást közösségük számára elérhetővé tenni.

A Jászberény története a kezdetektől a reformkorig céljának megfelelően valóban olvasmányos könyv, és aki kicsit is érdeklődik a történelem iránt, szívesen fogja

lapozni. Számomra a könyv igazi erénye abban mutatkozik meg, hogy semmilyen hamis mítoszépítés, szükségtelen bálványrombolás nem történik a sorok között. A könyvet Jászberény város önkormányzata is finanszírozta. A politika, mint megrendelő, a történésztársadalom számára az egyik legveszélyesebb kihívás, hogy tudományossága, hitelessége ne sérüljön, a könyvben viszont nyoma sincs elfogultságnak. Ez a kötet egy értékes példája a történész igazi hivatásának. A közösség tudásvágyát és a politika *Ki vagyok én?* kérdésének megválaszolását a nélkül végzi el, hogy tudományos igényességéről lemondana.

Bern Andrea

EGY RENDHAGYÓ „WALLENBERG-ÉLETRAJZ”

Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–1945-ben* Libri Kiadó, 2015, 510 old.

Raoul Wallenbergről könyvtárnyi irodalom született az elmúlt hét évtized folyamán. Jogosan merülhet fel a kérdés Kovács Gellért, a magyar származású, Stockholmban élő történész napokban a magyar könyvpiacra is megjelent *Alkonyat Budapest felett* című (svéd eredetiből átdolgozott) munkája kapcsán, hogy tud-e még a szakma bármi újat mondani az egykori diplomatáról.

A nagytekintélyű stockholmi bankárcsalád fiatal tagja, Európa két legjelentősebb pénzemberének, a háború alatt német tranzakciók fedését is elvállaló Marcus és Jacob Wallenbergnek az unokaöccse a svéd követség hivatalos alkalmazottjaként érkezett Budapestre 1944. július 9-én. Felettes szerve, az amerikai War Refugee Board a budapesti zsidóság megsegítésének feladatát bízta rá. Mintegy 6000 ember életét mentette meg. Budapesti kollégái 1945. január 17-én látták utoljára, az újlipótvárosi, akkori Phönix – ma Wallenberg – utca sarkán, egy ismeretlen autóban két orosz tiszt társaságában. Debrecenbe megy – úgy mondta, tárgyalni az új magyar kormány képviselőivel Budapest újjáépítéséről. Oda azonban sosem érkezett meg.

Hosszú hallgatás után 1957-ben tette közzé a Szovjetunió azt a jelentést, amely szerint 1947 nyarán a moszkvai Belső Börtön foglyaként vesztette életét, szívrohamban.

A történet – a forráshiányból adódóan – csupa kérdés. Az orosz levéltárak nem engedélyezik a Wallenbergre vonatkozó iratok szabad kutatását, s a Wallenberg család is elzárkózik a Stockholm Enskilda bank háború alatti dokumentumainak megnyitásától. Így csupán töredékes információk állnak a kutatók rendelkezésére arról, hogy mi történt 1939 és 1944 között Jacob és Marcus tárgyalóasztalánál, mennyit tudhatott ezekről unokaöccsük, s hogy a két bankár neve és háború alatti tevékenysége szerepet játszott-e abban, hogy a War Refugee Board éppen Raoult választotta budapesti missziójához.

A szakma nem tehet mást, mint a kutatható forrásokat elemzi.

Azonban a történet rekonstruálható része is hiányos még. Milyen akciókban vállalt szerepet Wallenberg Budapesten? Hogyan és milyen feltételekkel zajlott a védőútlevelek kiadása? Kikkel állt kapcsolatban a svéd diplomata? E kérdésekre a pontos választ rengeteg mítosz nehezíti, amelyek kitöltik ugyan a kép hiányzó mozaikdarabjait, azonban csak nehezítik a valóság feltárását.

A magyar Wallenberg irodalom mindemellett óriási elmaradásban van a téma nyugati kutatóinak tudásával szemben. Huszonnégy évvel ezelőtt, 1991-ben juthatott először hozzá egy svéd-orosz bizottság a moszkvai Lubjanka börtön levéltárának (erősen szelektált és retusált) anyagaihoz. Az itt nyilvánosságra került dokumentumok egy kis töredéke volt az utolsó forrásbázis, amelyet a magyar szakmai köztudat az elmúlt évtizedek külföldi publikációiból ismer és használ. (Egy magyar újságírónőnek, Ember Máriának köszönhetően). Szinte semmi egyéb nem jutott el Hegyeshalomtól keletre az elmúlt húsz esztendő folyamán a svéd és amerikai forráskiadványokból és tudományos munkákból. Kivételt képez Bengt Jangfeldt biográfiája (Raoul Wallenberg élete. Park Kiadó, Bp. 2014), amely tavaly jelent meg Magyarországon. Mivel azonban a szerző a mitologizáló Wallenberg-irodalom egyik legmarkánsabb képviselője, a munka kevés új forrással és sok, új ruhába öltöztetett régi legendával gazdagította csupán a magyar közbeszédet.

Az *Alkonyat Budapest felett* egyik legnagyobb érdeme, hogy széleskörű svéd és amerikai tudományos irodalmi bázisra építkezik, használja és hivatkozza ezeket a munkákat. Ezzel, ha nem is spórolja meg a magyar szakmának az elmúlt évtizedek publikációinak végigolvasását, legalább beemeli ezek létezését a köztudatba.

Kovács Gellért a munka bevezetőjében több szellemi mestere közül elsőként Lévai Jenő nevét említi. Lévai 1948-ban – a Wallenberg család kérésére – írt munkája máig erősen befolyásolja a svéd diplomata személyéről kialakult képet. A magányos hőst, aki egymaga állt minden budapesti embermentési akció középpontjában, az 1948-as életrajz teremtette meg. E mostani kötet elemeire szedi a Lévai-mítoszokat, és egyenként emeli nagyító alá a darabjait. Feltérképezi a háborús Budapest különböző ellenálló és embermentő csoportjait. Az Állambiztonsági Levéltár eddig publikálatlan forrásait használva mutatja be többek között a Taurus csoport, a Magyar Felszabadítási Mozgalom és a KISKA-századok tevékenységét. Wallenberg személye köti össze a könyv fejezeteit, a szerző elbeszéli, hogy a svéd diplomata számos társasággal kapcsolatban állt, bemutatja azonban, hogy valójában szó sincs arról, hogy ezek a csoportok egytől egyik svéd védnökség alatt működtek volna, arról pedig a legkevésbé sem, hogy minden embermentő akció Wallenberg személyes felügyeletével zajlott.

Ugyancsak érdeme a munkának, hogy nem kerüli meg a kérdést: volt-e Wallenbergnek Budapesten az embermentésen kívüli megbízatása? Belefolyt-e a különböző ellenálló tömörülések más jellegű akcióiba? Ezt a problémakört a mitologizáló Wallenberg-szakirodalom folyamatosan elhallgatja. A csekély, de annál hangosabb, magát „szakmainak” nevező csoport pedig, amely a magyar holokausztot relativizálja, sötét kémtörténetté torzítja. Régóta köztudott tény – még ha bizonyos időközönként az újdonság erejével kerül is a címlapokra –, hogy Wallenberg finanszírozója, a War Refugee Board nevű amerikai szervezet a CIA elődjének, az Office of Strategy Service-nek (OSS) alárendelve működött. Az sem

friss információ, hogy Wallenberg közvetlen felettese, Iver C. Olsen az OSS stockholmi képviselője is volt egyben. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a fiatal svéd kémkedett az Egyesült Államok számára Budapesten. Egy korabeli OSS névjegyzék nem „agent”-ként, hanem „asset”-ként említi, amely terminus sokféle megbízatást jelölhetett, konkrét hírszerzést azonban nem. Olsen élete végéig tagadta, hogy Wallenbergnek bármilyen kémkedési megbízatása lett volna. Amennyiben a svéd férfi feladatot kapott az embermentésen túl, feltehetően komolyabbat kapott a hírszerzésnél. Az igazi kérdés az, hogy kapcsolódott-e Budapestről valamilyen szálon azokhoz az amerikai–német különbéke előkészítési próbálkozásokhoz, amelyekben két befolyásos nagybátyja közvetítői szerepet vállalt, éppen a kérdéses időszakban.

Ezzel kapcsolatos Kovács Gellért könyvének egyik legérdekesebb forrásfelfedezése: egy, a svéd katonai elhárítás központi osztályáról származó távirat. Az intézményt Raoul Wallenberg egyik közeli rokona vezette. 1944 őszén – az irat szerint – a svéd titkosszolgálat két rádió-adó-vevőt küldött Budapestre, a Magyar Felszabadítási Mozgalom részére, ezeken keresztül a csoport tagjai a dunai német hajómozgásokról értesítették a svédeket, akik az információkat továbbították a szövetségesekhez. A készülékeket kézbesítő futár neve szerepel Wallenberg határidőnaplójában, éppen ebben az időszakban, a kérdéses magyar ellenálló csoport szellemi vezetője pedig az a Szent-Györgyi Albert volt, aki mind a korábbiak, mind a későbbiek folyamán aktívan részt vett béketapogatózásokban. A professzor svéd védettségű házában rejtőzött német és nyilas üldözői elől.

Azokat a forrásokat sem hallgatja el a monográfia, amelyek néhol homályosan, néhol egészen direkten arra utalnak, hogy Raoul Wallenberg fegyverszállítmányokkal segítette az ellenálló csoportokat, feltehetően nem is egyszer.

Minden érdeme ellenére meglátszik azonban a köteten, hogy stockholmi kutató írta eredetileg svéd nyelven, svédnek. Forráselemzései pontosak és alaposak, az elemzések mögött ellenben gyakorta hiányzik a magyar történelmi háttér. Az is világosan látszik, hogy a szerző bizonytalan a magyarországi történeti munkák értékét illetően. Közismert és sokat kutatott eseményekre népszerűsítő folyóiratokból hivatkozik. Ennél azonban nagyobb problémát okoznak a főszövegben azok az esetek, amikor a politikatörténeti háttér forrásai levéltárban talált vallomások, visszaemlékezések, amelyek pontatlanul idézik fel az eseménytörténetet. A szerző nem korrigálja ezeket a hibákat.

Összességében mindezek ellenére elmondhatjuk, hogy a munka magyar szemszögből hiánypótló. Több évtizednyi elmaradásunkhoz ad hozzá kulcsfontosságú információkat – magyarul. Európai szinten is kiemelkedő mindemellett az a forráselemzési alaposág és bátorság, amivel a szerző témájához nyúlt. Az *Alkonyat Budapest felett* (és eredetije, a *Skymning över Budapest*) minden valószínűség szerint az elmúlt évek egyik legbátrabb Wallenberg-életrajza, s az elkövetkező esztendőök feltehetően egyik legtöbbet hivatkozott kötete lesz a témában.

Sziksai Zsolt

VASFÜGGÖNY ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

Anne Applebaum: Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése 1944–1956.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014. 610 old.

Anne Applebaum a Yale Egyetemen végzett, doktori képzést a *London School of Economics*-ban kapott. A *Gulag története* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005) című munkája 2004-ben elnyerte a Pulitzer-díjat.

Applebaum a kilencvenes években Varsóban és Londonban élt újságíróként, a *The Economist* és a *The Washington Post* rovatvezetője volt. 2010-ben megkapta a Petőfi-díjat a Terror Háza Múzeumban, a díjjal a közép-kelet európai szabadság és demokrácia előmozdítására tett erőfeszítéseit ismerték el. 2013-ban felvette a lengyel állampolgárságot. Férje Radoslaw Sikorski, lengyel külügyminiszter.

A könyvborítón a klasszikus szocialista realizmusra jellemző kép látható: boldog anya kezében gyermekével integet, valamint a felszabadító szovjet katona és munkások arcképe. A mű bevezetést, két nagy részre osztott, 18 alfejezetből álló részt és epilógust tartalmaz. A könyv tanulmányozását nem könnyíti, hogy a jegyzetek a könyv végén találhatóak, nem pedig lábjegyzetben.

Applebaum látszólag az egész kelet-európai térséget, nyugat európai nézőpontból a vasfüggönytől keletre eső területeket tárgyalja, a cím is erre utal, azonban beleolvasva a könyvbe, hamar eloszlik ez az illúzió. Három kiválasztott ország, az NDK, Lengyelország és Magyarország 1944 és 1956 közötti történetét ismerhetjük meg sajátos szemszögből. A szerző három vázlatos térképet is közöl,

amelyek közül egy Kelet-Európa térképe 1945-ből, valamint kettő Lengyelországról 1939-ben és 1945-ben. Mindez előrevetíti, hogy a műben mely ország bemutatása dominál majd.

A korszakhatárt (1944–1956) megfelelőnek tartom, ugyanakkor hiányolható Kelet-Európa régióinak pontos meghatározása. Applebaum azzal indokolja a kiválasztást, hogy a három ország más-más történelmi hagyományokkal rendelkezett, másképpen, más szerepben éltek meg a világháborút, végül mégis ugyanabban a sorsban kellett osztozniuk: a sztálinizmusban. A három országot szerteágazó gazdasági és kulturális kapcsolatrendszer fűzte Nyugat-Európához, mindhárom rendelkezett tapasztalattal a politikai liberalizmus, az alkotmányos rend és a választások terén. Ezek a megállapítások mind helyesek, azonban e logikamentén Csehszlovákia történetét is be kellett volna illeszteni, hisz szintén a szűken vett alrégió országa, és megfelel a kritériumoknak.

Applebaum azonban nem gondolkodik történeti régiókban, sőt azt a meglepő kijelentést teszi, hogy a régió országainak a háború előtt nem volt sok közük egymáshoz, ami nem fedi a valóságot. A könyv tanulmányozása közben olyan érzése támad az embernek, mintha a bemutatott három ország sztálinista történetéből lehetne általánosítani az egész kelet-európai régió helyzetére.

A könyv felosztása nem teljesen arányos. Kicsit sarkítva azt is mondhatnánk, hogy egy kibővített Lengyelország-történetet olvashatunk. Vannak fejezetek, amelyekben a magyar történelemre való kitekintés vázlatos, ezzel szemben a lengyel történelem bemutatása mindenhol hangsúlyos, amelyre a szerző – férje révén – lengyel érdekeltsége, valamint kiváló lengyel és orosz nyelvtudása lehet a magyarázat.

Applebaum megközelítésmódja, az elméleti keretek kijelölése egyértelműen a totalitárius paradigmában való gondolkodás, ebben értelmezi az egész kelet-európai

régió sztálinista történetét. Megérteni a huszadik század történelmét szinte annyit tesz, hogy tisztában kell lenni a totalitarizmus elméleti és gyakorlati működésével.

Újszerű, hogy egy olyan szerző írta a könyvet, aki nem a tárgyalt régióban született, nevelkedett, csak a későbbiekben alakultak ki kötődései a térséggel. Pont ezért nyugati perspektívából tud betekintést nyújtani a történetekbe.

A tárgyalt korszakban az amerikaiak és a nyugat-európaiak egyre inkább tömbként kezdtek el tekinteni a kommunista uralom alatt álló Kelet-Európára (ami ebben a kontextusban politikai és történelmi fogalom, nem pedig földrajzi). Viszonylag szűk időszakaszban, 1945 és 1953 között tűnhetett úgy, hogy a Szovjetuniónak sikerül egy ideológiailag és politikailag homogén régióvá alakítani Kelet-Európa igen sokszínű nemzeteit.

Történelmi tévedés, amikor Applebaum azt fejtegeti, hogy 1945 előtt soha semmilyen formában nem egyesítették a térséget, és kevés szál kötötte össze az itteni országokat, mintha ezen kis országok azelőtt a történelemben végig elszigetelt, önálló hatalmi tényezők lettek volna.

A könyvben a különböző fejezetek egy-egy témát dolgoznak fel az élet minden területéről, ahol átfogóan zajlott le a régió sztálini mintára történő alakítása. A különbségeket, eltéréseket a régió egyes országaiban azonban Applebaum nem veszi észre, és az egész szovjet tömböt egységes, Moszkvának alávetett masszának látja és láttatja. Minden országban monolit kommunista pártok, Moszkvából vezérelt, önálló akarat nélküli bábvezetők a szovjet hatóságok segítségével, közösen törekednek a hatalom megszerzésére és megtartására. Ennek némileg ellentmond, hogy Applebaum maga is elismeri, a totális diktatúra az élet egyik területén sem tudott megvalósulni a teljes mértékben.

Minden fejezetet idézettel indít, ami elősegíti az érzelmi ráhangolódást. A szerző elsősorban az érzelmekre próbál hatni, ami jellemző a mű teljes egészére. Nem

a száraz és ismert történelmi tényekkel, logikus összefüggésekkel kezdi mondandóját.

Tudatosan tematikus témakörökben járja körbe a totalitarizmust, minden fejezetben egy-egy témát tárgyal, olyanokat, mint az erőszak, etnikai tisztogatás, rádió, politika, ifjúság, gazdaság, kollaboránsok, ellenállók, forradalmak. Ezeken keresztül igyekszik bizonyítani, hogy az élet minden területét felölelő, tudatos hadművelet zajlott a régió és az országok sztálini mintájú átalakításának céljából.

A könyv két nagy részre osztható, melyből az első a *Csalóka hajnal* címet viseli, amivel a szerző utal egy új, várt korszak érkezésére, ami azonban nem jön el, vagy nem egészen úgy jön el, ahogyan azt a régió országaiban várták. Applebaum álláspontja szerint a háború utáni rövid időszak még áldemokráciának sem tekinthető, hiszen a szovjet hatóságok a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) vezetésével négy lépésben azonnal átvették az irányítást a térségben:

1. Az NKVD a helyi kommunista pártokkal együttműködve titkosrendőrséget állított fel saját mintára, Moszkvában már kiképzett emberekkel. A frissen kinevezett titkosrendőrök a Vörös Hadsereget követve azonnal működésbe léptek: előzetesen meghatározott kritériumok és listák alapján azonosították a politikai ellenfeleiket, és válogatott módszerekkel, kíméletlenül felléptek ellenük. A titkosrendőrség emellett ellenőrzése alá vonta a régió belügyminisztériumait (gyakran hadügyminisztériumait is), továbbá részt vett a földek elkobzásában és újraosztásában.
2. A szovjet hatóságok megbízható helyi kommunistákat ültettek a tömegtájékoztatás legfontosabb eszközének számító rádiók élére. A mindenkit elérő nemzeti rádióállomásokot a kommunista párt szigorú ellenőrzés alatt tartotta.
3. A Vörös Hadsereg útvonalát követő szovjet és helyi kommunisták zaklatták, üldözték és végül be is tiltották a mai civil társadalomnak nevezett független

intézményeket (egyházi szervezetek, iskolák, ifjúsági szervezetek, cserkészszövetség).

4. A szovjet hatóságok a helyi kommunista pártokkal karöltve etnikai tisztogatásokat hajtottak végre. A megszokott életterükből kirángatott, talajvesztett menekülteket sokkal könnyebb volt manipulálni és kontrollálni.

Ennek a tervszerűségnek ellentmond, hogy más helyen a szerző azt fejtegeti, a Szovjetunió és a kelet-európai kommunista vezetők többsége nem számított gyors hatalomátvételre. Ebben a fejezetben ír arról, hogy a Vörös Hadsereg 1944-es és 1945-ös kelet-európai behatolását nem előzte meg gondos tervezés, és következményei – az erőszak, fosztogatás, jóvátétel, nemi erőszak – sem alkották egy hosszú távú koncepció részét.

Értéke a könyvnek, hogy az egyes emberek szempontjából próbálja láttatni és visszaidézni az eseményeket. Az első két fejezetben (melyek a *Nulladik óra* és a *Győztesek* címet viselik) megrázóan szemlélteti a háború szörnyűségeit, az átélt borzalmakat visszaemlékezések ismertetésével és a még élő személyekkel készített interjúkkal.

A párhuzamosan zajló események vezetése komoly szerkesztői vénát és történelmi tudást követel. A három ország eseményeinek bemutatása közben Applebaum gyakran elvtéved, és olykor bántó hibákat is elkövet. Például könyvében az 1945. novemberi magyar választások után Rajk László lesz a Tildy-kormány belügyminisztere ami nem igaz, mert Rajk csak a következő kormányban lett belügyminiszter (246.o.). A kronológiai csúszás megfigyelhető akkor is, amikor időrendben korábban tárgyalja a lengyelországi „háromigenes” népszavazást (1946. június 30.), mint a magyar választásokat, pedig az csaknem fél évvel korábban történt.

Önmagával is ellentmondásba keveredik a szerző, amikor határozottan állítja, a tárgyalt országokban a kommunista vezetők meg voltak győződve, hogy megnyerik a soron következő választásokat (26.), majd később hosszasan értekezik arról, hogy milyen nyomásgyakorlást fejtettek ki a kommunisták a társadalomra és a rivális pártokra, mert nem voltak biztosak a győzelmükben (27–28.).

Applebaum be akarja bizonyítani, hogy a sztálinizmus megvalósítása Kelet-Európában egy előre megtervezett tudatos terv alapján zajlott.

A 3. fejezetben (*A kommunisták*) a kelet-európai államok kommunista vezetőit (Walter Ulbricht, Boleslav Bierut, Rákosi Mátyás) mutatja be. Ez a fejezet meglehetősen hiányos és kevésbé részletes, legfőképpen a háború előtti Szovjetunióban zajló kiképzésüket, kapcsolatrendszerüket térképezi fel.

A 4. fejezet *A rend őrei* címet viseli, és ebben a szerző a térség titkosrendőrségeinek kialakítását, munkába állását ismerteti. A kommunista pártok utasítást kaptak, hogy leplezzék vagy tagadják szovjet kötődésüket, viselkedjenek normális demokratikus pártok módjára, alkossanak koalíciókat, keressenek partnereket. Az érintett államokban a szovjet előd pontos másolatait hozták létre: a lengyel Biztonsági Hivatalt, a magyar Államvédelmi Osztályt, a kelet-német Állambiztonsági Minisztériumot és a csehszlovák Állambiztonságot.

Applebaum bemutatja a szovjetek által kitanított és kiképzett titkosrendőröket, valamint a kiképzésen tanultakat is: marxizmus-leninizmus, a bolsevik párt története, a munkásmozgalom története, hírszerzési és kémelhárítási technikák, nyomozati munka, kihallgatási módszerek.

A magyar titkosrendőrség főnökei szoros kapcsolatot tartottak szovjet mentoraikkal, a szovjet elvtársak megtanították pártfogoltjaiknak, hogy bárki, aki nem kommunista, automatikusan azzal gyanúsítható, hogy külföldi kém.

Ebben a fejezetben a szerző a forrásokra elnagyoltan és pontatlanul hivatkozik, gyakran nem is jelöli meg a hivatkozási alapot.

A következő két fejezetben (*Erőszak, Etnikai tisztogatás*) a rendszer lényeges elemeit, az erőszakot és egy, a széles közvélemény előtt kevésbé ismert témát, az etnikai tisztogatást járja körbe a szerző. A Szovjetunió és a kelet-európai kommunista pártok kezdettől fogva erőszak alkalmazásával törekedtek céljaik felé. Minden országban ők ellenőrizték a belügy és a nemzetvédelem minisztériumait. Mind a rendőri erőket, mind az akkoriban felállított hadsereget a maguk javára vetették be. A kommunista pártok a titkosrendőrség feletti ellenőrzésük révén egész Kelet-Európában aránytalanul nagy befolyást gyakorolhattak a politikai fejleményekre. A terror szelektív alkalmazásával világos üzenetet küldhettek ellenzéküknek és a nagyközönségnek arról, miféle magatartás és miféle emberek nem elfogadhatók többé az új rendszerben.

Az etnikai tisztogatások tárgyalásakor Applebaum két fajsúlyos kijelentést tesz. Az egyik egy mítosz, amit a nemzetközi kommunista mozgalom terjesztett magáról, hogy a kommunisták közömbösek a nemzetközi és etnikai megkülönböztetések iránt (148.). A másik szerint pedig nem volt háborús vezető, aki olyan buzgón manipulálta, sőt ösztönözte a nemzeti konfliktusokat, mint Sztálin. Az kieroszakolt lakosságcserek, deportálások következtében, 1950-re a soknemzetiségű Kelet-Európából szinte semmi sem maradt (164.).

A 7. fejezetben Applebaum az egyik legfontosabb társadalmi csoport, az ifjúság és a kommunizmus kapcsolatát vizsgálja. Megállapítása szerint a civil társadalom szétzúzása kulcsfontosságú volt a kommunisták részére. A kommunisták a fiatalságot tartották a legfontosabb társadalmi csoportnak, megszállottan hittek benne, hogy propagandával és kommunista neveléssel örökre meg lehet változtatni az emberi jellemet. Ennek a folyamatnak része volt, hogy a sztálinizmus számára lehetetlen volt, hogy megengedje antifasiszta, szocialista vagy kommunista szervezetek független kezdeményezés nyomán, alulról történő létrehozását, mert ez azzal a folyamatos veszéllyel járt volna, hogy az ilyen szervezetek kibújnak az

ellenőrzés alól, és megpróbálnak ellenállni a fentről kapott utasításoknak. A kommunisták igyekeztek tiltás helyett trükkökkel és aknamunkával lerombolni a civil társadalom legerősebb intézményeit: rendszerhű emberekre cserélték le a kulcsfontosságú vezetőket, vagy elszánt kommunista sejteket hoztak létre a lazább szervezeteken belül.

A következő fejezetben (*A rádió*) a szerző a rádió szerepéről és annak a hatalom szolgálatába állításáról értekezik. Ez a kulcsfontosságú kommunikációs tényező mindhárom vizsgált országban fontos volt a kommunisták számára, és már a háború befejezése után szovjet segítséggel üzemeltették őket. A magyar rádió gyorsan, teljes egészében szovjet berendezésekkel, átjátszóállomásokkal és technikusokkal kezdett dolgozni, valamint szovjet tanácsadókkal. A szovjet világnézet szócsöve lett.

A politika című fejezetben Applebaum szélesebb nézőpontból mutatja be az eseményeket (Jalta és Churchill fulton-i beszéde közti időszak), ebben a részben a három főszereplő ország mellett Jugoszlávia és Bulgária is említésre kerül, ahol versengés nélküli választásokat tartottak, valódi ellenzék nélkül.

Kezdetben a Szovjetuniónak nyilvánvalóan szándékában állt megőrizni a demokratikus választásnak legalább a látszatát és bizonyos mértékig a valóságát is. Úgy gondolták, hogy a demokrácia az ő érdeküket fogja szolgálni. A kommunista pártok többsége győzelemre számított ezeken a választásokon. A szerző szerint Sztálin cinikusabb volt: nem fogta fel és értette a demokráciát és a szabad választásokat. Demokratikus pártok koalícióját akarta. A demokratikuson azt értette, hogy szovjetbarát.

Ebben a fejezetben próbálja meg bemutatni Applebaum az 1945 és 1948 közötti politikai eseményeket, a fordulatot és a kommunisták teljes hatalomátvételének a mozzanatait a három országban, azonban ez csak vázlatosan sikerül és csak egy összefoglaló áttekintést kap az olvasó.

A 10. fejezet (*Gazdaság*) a gazdaságról szól, amelyet frappáns Ulbricht-idézet vezet be: „Az új szocialista ember gondolkodik úgy, mint Lenin, cselekedik úgy, mint Sztálin, és dolgozik úgy, mint Sztahanov.” A klasszikus marxista felfogás jelenik meg: az alap határozza meg a felépítményt. A kommunista társadalom megteremtéséhez át kell alakítani a gazdaságot, ennek érdekében az állam apró lépésekben átvette az ellenőrzést a gazdaság felett. Földreformot hirdettek, földosztásokat rendeztek a térség államaiban. A háború előtti időszakban mindhárom országban szilárd jogrendszer érvényesült a kereskedelmi és vállalati szférában, valamint a szerződések területén; tőzsdék működtek, érvényesült a tulajdonjog.

Applebaum viszonylag részletesen mutat be kisvállalkozásokat, és hogy mi történt velük a háború alatt és után.

A marxista világkép szerint az ipar számított a jövőnek. Az iparosítás végső soron politikai célú volt, hiszen ha mindenkiből ipari munkás lesz, akkor mindenki támogatni fogja a kommunista pártot. A magántulajdonos osztály szétzúzása pedig erős szövetségesektől fosztja meg az ellenzéket. Az államosítás mindenütt átpolitizálta a szokásos munkahelyi konfliktusokat.

Hosszabb távon a gazdaság államosítása állandósította a háború által előidézett általános hiányt és a torz gazdasági szerkezetet. A központi tervezés és a kötött árak eltorzították a piaci viszonyokat, az egyének és a vállalkozások között is megnehezítve a kereskedést.

A könyv második nagy része *A klasszikus sztálinizmus* címet viseli, amelyben az első fejezet (*A reakciós ellenség*) a reakciós ellenséggel foglalkozik és elsősorban az egyházakkal.

1948 végére a kelet-európai kommunista pártok és szovjet szövetségesaik óriási változásokat vittek végbe az új népi demokráciákban. Potenciális ellenfeleiket eltávolították, a legértékesebb intézmények felett megszerezték az ellenőrzést. A

kommunista pártok azonban népszerűtlenek voltak, az emberek idegen ideológiának tekintették a kommunizmust, úgy vélték a párt külföldi hatalmat képvisel. A kelet-európai kommunista pártok nem választások és nem gazdaságpolitikájuk révén nyertek legitimációt. Az elkövetkező öt évben a kelet-európai államok lemásolták a szovjet bel- és külpolitikát. Ennek keretében 1948-tól a politikai vezetés hosszú távú stratégiája lett a civil társadalom intézményeinek, főleg a vallási intézményeknek a belülről való bomlasztása.

A kommunista vezetők ösztönösen gyűlölték az egyházi vezetőket, félték tőlük, és nemcsak azért, mert doktriner ateisták voltak. A vallási vezetők alternatív morális és spirituális tekintély forrásainak számítottak, önálló anyagi lehetőségekkel és erős nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkeztek. Az egyházak szervezőereje ideológiai erejüktől függetlenül is félelmetes volt. Ebben a fejezetben Applebaum nagy teret szentel a térség két jelentős katolikus személyének Mindszenty József magyar és Stefan Wyszyński lengyel bíboros bemutatásának, valamint a személyükből fakadó, eltérő taktikájuknak és sorsuknak.

A 12. fejezetben (*A belső ellenség*) a további ellenségek ismertetése során a rendszer belső ellenségei kerülnek terítékre. Eljárások és letartóztatások újabb hulláma következett a további években. A börtönök megteltek, túlszűfoltta váltak, sokakat a Gulágra küldtek. A térség államainak mindegyike munkatáborokat üzemeltetett, ezek közül a szerző Recsket mint a leghírhedtebb kényszermunkatábor és annak kialakítását ismerteti.

Az 1930-as évek szovjet kirakatpereinek mintájára az 1940-es évek végén hasonló pereket folytattak le a térség államaiban. A kiváltó okok között szerepelt a csődöt mondott gazdaságpolitika, a párttagok egyre nagyobb kiábrándulása. A perekkel levették a saját vállukról a gazdasági kudarcok felelősségét, egyúttal megszabadultak a legveszélyesebb belső ellenfeleiktől, és elhallgattatták a potenciális pártellenzéket. Applebaum hangsúlyozza, hogy a perekben kezdettől fogva részt

vettek szovjet titkosrendőrök. Moszkvai hivatalnokok rendelték el a letartóztatásokat, segítették kiválasztani az áldozatokat, irányították a vallatásokat. Célpontnak számítottak azok a kommunisták, akik a háború alatt nem Moszkvában, hanem otthon vagy Nyugat-Európában tartózkodtak.

Az újfajta embereszmény, a *homo sovieticus* bemutatásának egy külön fejezetet (*Homo sovieticus*) szentel az író. A hatalom igyekezett megnyerni a széles néptömegek lelkes támogatását, elképzelése szerint a kommunista állam polgára, ha egyszer részévé lett a totális rendszernek, soha többé nem akarja, vagy tudja majd elhagyni azt: *homo sovieticus*-szá, szovjet emberré válik, akinek a szembeszegülés gondolata még csak meg sem fordul a fejében. Az oktatás középpontjába ezért a politikai nevelést kell helyezni, már az óvodától kezdve. A kommunista rezsimek számára ugyanakkor fontos volt az egyetemi hallgatók arányának eltolása a proletár származásúak javára.

A propaganda részét képezte, hogy minden ország külön megünnepelte vezetőjének születésnapját, ezzel párhuzamosan pedig a hagyományos ünnepeket igyekeztek kiszorítani a naptárból.

A 14. fejezetben (*Szocialista realizmus*) Applebaum a korra jellemző hivatalos művészeti irányvonalat, a szocialista realizmust mutatja be. A szovjet kultúrbiztosok a szovjet művészet meghonosítását és a kelet-európai művészet új alapokra helyezését kényszerítették ki. A tömegek meg voltak fosztva a hétköznapi élet szépségeitől éppúgy, mint az örömök legnagyobbikától: a művészi önkifejezés örömétől.

A klasszikus sztálinizmus idején a szovjet építészet egyszerre akarta lenyűgözni és megfélemlíteni az embereket.

Az eszményi városok fejezetben a szerző három város keletkezését mutatja be: NDK – Stalinstad, Lengyelország – Nowa Huta, Magyarország – Sztálinváros.

Az új települések várostervezése politikai alapon zajlott. Az új városokat úgy tervezték és alakították, hogy elősegítsék az újfajta társadalmi berendezkedést és a *homo sovieticus* elterjedését. Az új gyárakat és a mellettük felnövő új városokat kezdetektől kommunista szükségszerűségek formálták, pl. a nagy építkezések a parasztokat az üzemekbe vonzották, ezáltal gyarapítva a munkásosztályt. Ezen kívül Applebaum az acélművek fontos szerepére világít rá, amelyek felgyorsíthatták az iparosodást és ennek révén a fegyverkezést.

Építészeti érdekességként jelenik meg, hogy Nowa Huta az első templom nélkül épített lengyel város.

A következő fejezetben (*Kelletlen kollaboránsok*) az mutatja be Applebaum, hogy a rendszer milyen agymosást végzett, és mi mindenre vehetett rá embereket. A szovjet kommunizmus rendkívüli teljesítménye, hogy több országban tekintélyes mennyiségű apolitikus embert rábírt arra, hogy komolyabb tiltakozás nélkül együttműködjön a rendszerrel. Néhány kiválasztott számára a kommunista rendszer komoly előrelépési lehetőséget jelentett, és kiváló sanszot kínált azoknak, akik tudtak idomulni.

A sztálinista Kelet-Európában lehetetlen volt csendes közömbösségben létezni. Senki sem lehetett apolitikus, a rendszer megkövetelte, hogy minden polgár folyamatosan dicshimnuszokat zengjen róla, még ha kelletlenül is. A legtöbb ember állami munkahelyen dolgozott, állami tulajdonú ingatlanban lakott, állami iskolába járatta gyerekeit. Az államtól függtek az egészségügy tekintetében, és állami boltban vásároltak élelmiszert. Érthetően óvakodtak attól, hogy dacoljanak az állammal, hacsak nem kerültek drámai körülmények közé.

Az utolsó előtti fejezet (*Passzív ellenállók*) a passzív ellenállókról szól, és véleményem szerint az összes téma közül ez a legkevésbé borús és komor. 1950–1951-ben Kelet-Európában már sehol sem volt érdemleges politikai ellenállás. Az emberek kívülálló jelenlétében semmi olyat nem mondtak, ami eltért volna a

hivatalos vonaltól. Nem volt aktív, sem fegyveres ellenállás, hanem viccekben, falfirkákban, névtelen levelekben fejeződött ki az elégedetlenség, többnyire burkolt és kétértelmű, passzív formában. Ez minden társadalmi rétegben és minden korosztályban jelen volt.

A humort nem lehetett folyamatosan ellenőrzés alatt tartani, az öltözködést és a vallásos érzületet sem. A nyugati divat iránti hódolat egyúttal a nyugati politikai iránti hódolatot is jelentette. A lázadó fiatalok ruhaviselete országonként némiképp eltérő volt. A csoda, zarándoklat, imádság a passzív ellenállás további formái, amelyeket az egyház kínált.

Az utolsó fejezetnek Applebaum *A forradalmak* címet adta. Ezt némiképp túlzásnak tartom, hiszen az 1956-os magyarországi eseményeket joggal forradalomnak nevezhetjük, azonban az ezt időben megelőző kelet-németországi és lengyel eseményeket inkább sztrájknak, kisebb felkelésnek, atrocitásnak, tüntetésnek.

Sztálin halála után a szovjet vezetők úgy vélték, a marxizmus eszméi helyesek, csak a vezetők követtek el hibákat. A kelet-német, majd a magyar vezetőket is Moszkvába rendelték, és elkezdődtek a személycserék. Az egész táborban azért próbáltak liberálisabb vonalat bevezetni, hogy leszereljék a tiltakozásokat és elégedetlenséget.

A szerző nagy teret szentel a fejezetben a magyar események bemutatásának, részletezve az 1956-os eseményeket megelőző évek politikáját, változásait és magát az októberi forradalmat is. Applebaum szerint a magyar forradalom Kelet-Európában, sőt az egész világon hozzájárult ahhoz, hogy örökre megváltozzon a Szovjetunió megítélése, különösen a nyugati kommunista pártokban. Ebben az 1956-os magyarországi eseményekről küldött, kiváló tudósítások is segítettek.

A szerző szerint az elemzők közül is csak kevesen hitték, hogy lehetséges a forradalom a szovjet blokkon belül. Mind a kommunisták, mind az antikommunisták azt feltételezték, hogy az agymosás szovjet módszerei legyőzhetetlenek; a legtöbben

minden kétely nélkül hisznek a propagandának; a totalitárius oktatási rendszer valóban kiírt minden ellenkezést; a civil társadalom intézményeit, ha egyszer elpusztították őket, nem lehet újraépíteni; a történelmet, ha egyszer átírták, elfelejtik az emberek.

A könyv utolsó fejezetében (*Epilógus*) Applebaum túllép az önmaga felállította időbeli és térbeli kereteken, egészen a rendszerváltozás időszakáig tekint előre. Megpróbálja összefoglalni a korszakot és a három fő bemutatott országon túl és a többire is kitekint.

Applebaum alaptétele, hogy a térség államai 1989-ig megmaradtak a Szovjetunió által lefektetett keretek között. Igaz próbálkoztak liberalizálással, azonban néhány esetben a liberalizálás erőszakkal végződött. Idővel a kelet-európai országok egyre kevésbé hasonlítottak egymásra, és mindegyik állam kitűnt valamiben a többi közül:

- az NDK volt a legnagyobb rendőrállam;
- Lengyelországban jártak legtöbben templomba;
- Románia küszködött a legsúlyosabb élelmiszerhiánnyal;
- Magyarországon volt a legmagasabb az életszínvonal;
- Jugoszlávia ápolta a legjobb kapcsolatokat a Nyugattal;

Bizonyos értelemben viszont hasonlóak maradtak ezek az országok:

- egyik rezsim sem számolt azzal hogy a lényegénél fogva hiányzik belőle a stabilitás;
- válságról válságra tántorogtak, mert maga a kommunista elképzelés volt hibás;
- a vezetők a társadalom minden szegmensét az uralmuk alatt akarták tartani, de ezzel azt érték el, hogy a társadalom minden szegmense a tiltakozás potenciális forrása lett.

Applebaum összefoglaló gondolatai szerint a kommunista ideológia és a marxista-leninista közgazdaságtan magában hordozta saját pusztulásának magvait.

A kelet-európai kormányok legitimitása a jövőbeni gazdasági felvirágzás és magas életszínvonal ígéletén nyugodott, azonban az életszínvonal sohasem nőtt olyan gyorsan, mint Nyugat-Európában, és ezt a tényt nem lehetett sokáig eltitkolni. Egyre nőtt a cinizmus és kiábrándultság, még azok körében is, akik eredetileg hittek a rendszerben. A kormányok kezdtek nagy összegeket kölcsönkérni nyugati bankoktól, hogy fenn tudják tartani a fogyasztás magasabb szintjét.

A valóság és az ideológia közt feszülő szakadék lassan felőrölte a kommunista rendszereket.

„Ahhoz hogy egy nemzetet újjá lehessen építeni, a polgárainak meg kell érteniük, hogyan rombolták le: hogyan ásták alá az intézményeit, hogyan forgatták ki a nyelvét, hogyan manipulálták az embereket. A részleteket kell ismerniük, nem pedig holmi általános elméleteket, és személyes történeteket kell hallaniuk, nem pedig a tömegekkel kapcsolatos általánosításokat. Tisztábban kell látniuk, hogy mi motiválta az elődeiket, valóságos embereknek kell látniuk őket, nem pedig fekete-fehér karikatúráknak, áldozatoknak vagy gazembereknek. Csak így lehetséges, hogy – lassan – újjáépítsék a nemzetet.” (518.)

Összegezve Applebaum gazdag forrásanyagot dolgozott fel, a frissen felszabadult országok titkosszolgálati iratanyagából vizsgált iratok mellett, emlékiratokat, memoárokat, történeti kutatásokat, személyes beszámolókat – sok, még élő szemtanú bevonásával – használt fel. Applebaum a személyes tapasztalatokat hívja segítségül a szovjetizáció mindennapi tapasztalatainak bemutatásához. Ebből is következik, hogy inkább szól a könyv az emberek személyesen átélt élményeiről, mint a ténybeli történelmi összefüggések,

párhuzamosságok feltárásáról. A könyv inkább a történelem iránt érdeklődő civilek széles közönségét szólítja meg, mint a történész szakmát.

Az írónőnek nem sikerült teljes mértékben megoldania azt a problémát, hogy a térség országairól átfogó ismereteket nyújtson, hiszen csak három országra fókuszál, és becsúsznak történelmi tévedések, csúsztatások, hibák. Ezek legfőképpen abból adódnak, hogy a totalitarizmus mint vezérfonal húzódik végig a művön, és Applebaum ehhez próbál mindenáron ragaszkodni. Ezzel az eszmével próbálja a térség történelmét egységes egészként szemlélni, ami magában hordozza a hibalehetőséget, bizonyos tények elhallgatását azért, hogy igazolhassa elméletét és gondolatait, három ország útját a sztálinizmusba a totalitárius paradigma felhasználásával.

Pál Zoltán

MODERN IDEOLÓGIATÖRTÉNET

Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 776 old.

Magyarország 1945 utáni históriájáról már számos összefoglaló munka látott napvilágot. Egy részük interdiszciplináris igényrel készült egyetemi hallgatók vagy a szélesebb olvasóközönség részére, mások kifejezetten a társadalomtörténetre koncentráltak, de akadtak elméleti igényű, historiográfiai munkák és természetesen olyanok is, amelyek a tömeges terror történetének szomorú, de fontos feltárását tűzték ki célul. Arra azonban hosszú ideig senki sem vállalkozott, hogy az államszocializmus korának hivatalos ideológiáját vegye górcső alá, és ennek tükrében elemezze a magyarországi és a szovjet rezsimek működését.

Kalmár Melinda ezt tette negyedévszázados, alapos kutatómunkájával. Már korábbi publikációiban fel-felvillantott néhány érdekes, sőt kissé talán merésznek tűnő következtetést, mindezek azonban csak szerény előzményei voltak annak a gigantikus, több száz oldalas munkának, amely 2014-ben jelent meg az Osiris Kiadó gondozásában. A kommunista diktatúrában nap mint nap lejáratott, átpolitizált és gyakran meglehetősen színvonalatlan ideológiatörténet után örvendetes, hogy egy nagy kutatói tapasztalattal bíró, nemzetközi kitekintéssel is rendelkező szerző olyan modern szemléletű művet tett le az asztalra, amely hozzásegít minket ahhoz, hogy sokkal tisztábban lássuk mindazokat a folyamatokat, amelyek döntően meghatározták a magyar (és a kelet-közép-európai térség) históriáját. Sőt, Kalmár

nemcsak a Szovjetunió és a magyarországi kommunista „elit” stratégiai gondolkodását hasonlítja össze, és analizálja imponáló részletességgel, hanem külön alfejezeteket szentel a szovjet–kínai konfliktus ideológiai hátterének vagy Moszkva harmadik világgal kapcsolatos ténykedéseinek elemzésére. Teszi ezt hatalmas levéltári forrásbázisra alapozva és a ma divatos interdiszciplináris igénnyel. Könyvét emiatt nemcsak a történészek, hanem a filozófusok, szociológusok, és politológusok is nagy haszonnal forgathatják. Még akkor is, ha a könyv számos állítása bevallottan sejtés, azonban én osztom erről a szerző álláspontját: „[...] ma is megfogalmazunk olyan feltételezéseket, melyekre még nincs elegendő közvetlen vagy perdöntő bizonyítékunk, de tudjuk, hogy ezekkel elindíthatunk újabb kutatási irányokat, melyeket majd mások bizonyítanak vagy cáfolnak. Akár így, akár úgy, közben újabb értékes eredményekre juthatunk.” (16.)

Kalmár feltételezéseinek hála, többé nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy 1972 körül, az új gazdasági mechanizmus leállításkor gyanúsán sok másodvonalbeli, reformpárti politikus és szakember halálozott el. Ahogyan amellett sem, hogy a közvélekedéssel szemben Gorbacsovnak és körének igenis volt Kelet-Európa-politikája, amely követte a száz éves orosz felzárkózási programokat. (381., 546., 549., 688.) Természetesen a sok sejtés potenciális vitákat vonhat maga után, de ez csak előreviheti a szakmát, erre maga a szerző is utal. Egyelőre azonban nem vagy alig reagáltak Kalmár grandiózus könyvére, mintha a „céh” nem tudna vele mit kezdeni. Remélhetőleg ez hamarosan megváltozik.

Már csak azért is, mert a munka a létező szocializmus súlypontjainak áthelyezésére is kísérletet tesz. A szerző pl. kiemeli az SZKP KB 1955. júliusi ideológiai ülését, amelynek messze nincs „a XX. kongresszuséhoz hasonló kultikus politikai jelentősége, noha ez fogalmazta meg az elkövetkező évtizedek szovjet politikájának meghatározó irányelveit.” (99.) Pl. a fejlettebb, minőségibb ipari termelés és állami mezőgazdaság támogatását, és a szocialista tábor államainak

rugalmasabb integrációját, a nagyobb mozgástér biztosítását. A szerző az SZKP 1961-es, XXII. kongresszusának jelentőségét is részletesen elemzi, de legalább ilyen fontos a kommunista és munkáspártok 1969-es moszkvai tanácskozása, amely egyértelmű fordulatot hozott a szovjet politikában, és visszavonhatatlanul megerősítette a tudományos–technikai forradalom jelentőségét (ez egyébként a mű egyik kulcsfogalma, nem véletlenül) és a keleti integráció igényét. Ennél fogva sokaknak talán meglepő, hogy a „történelmi galaxisok vonzásában” a rendkívül eseménydús 1968-as év inkább fiktív cezúrának tűnik. (99., 294., 354.)

Kalmár Melinda új szempontokat is ad jól ismert anyagok, események és személyiségek megismeréséhez, esetleg kiegészít korábbi, meghatározó interpretációkat. Szűcs Jenő híres 1981-es írása Kelet-Közép-Európáról pl. nemcsak földrajzi–történelmi fogalmak tisztázásáról szól, hanem többféle korporációs modell alkalmazási lehetőségéről, és Magyarország integrációs trendjeiről. Kalmár olyan tömören, mégis érzékenyen mutatja meg Szűcs pesszimista elméleti útkeresésének főbb állomásait, amelyre a szakma eddig nemigen láthatott példát. (507–508., 525.)

Az 1972-es Brezsnyev–Kádár-ellentét újszerű elemzése szintén fontos része a műnek. Kalmár kimutatja, hogy az MSZMP első embere nem (csak) azért kérte 1972-ben nyugdíjazását, hogy leszerelje a hazai balos ellenzéket, és hogy megerősítse pozícióját a Kreml urainál. Valójában az egyre öregebb, betegebb és kiszámíthatatlanabb SZKP főtitkárnak üzent ezzel a magyar pártvezér, mondván egy politikusnak nem helyes „időn túl”, „kegyeletből” pozícióban maradni, hisz ilyenkor az illető „beidegzett sablonokkal” dolgozik, és Kádár jelezte, hogy ő nem akarja megvárni, amíg ilyenné válik (más kérdés, hogy uralmának alkonyára mégis valami hasonló történt vele). Figyelemre méltó az is, ahogy a szándékosan homályban tartott szovjet Európa Ház-projekt elemzésére is kísérletet tesz a szerző. (378–380., 541–542.)

Elismerésre méltó, ahogy Kalmár Melinda mindehhez a szakirodalom és a levéltári anyagok mellett az erősen propagandisztikus, mégis jelentős pártkongresszusi jegyzőkönyveket is felhasználja, mert a sok „szocialista szóvirág” és öngazolás mellett ezek kiváló források arra, hogy jobban megismerhessük némely kommunista politikus gondolkodását és differenciált világképét.

A vezető politikus személyiségek azért is fontosak, mert a munka alapvetően a legjelentősebb szovjet párttitkárok tevékenysége alapján tagolja főbb fejezetekre a könyvet. A szerző rendszeresen kitér a Lenin/Sztálin-, Hruscsov-, Brezsnyev-, és Gorbacsov-érák közti hasonlóságok és különbségek részletes bemutatására, s arra, hogy az irányváltások miként csapódtak le Magyarországra, illetve a kelet-közép-európai (olykor távol-keleti) térség életében. Ugyanis a folyamatosan jelenlévő, aktuális SZKP-vezetőktől függetlenül meglévő elképzelések (a Nyugat-Európa semlegesítésére való törekvés, a birodalom civilizációs integritásának megőrzése, a peremterületekkel kapcsolatos bizonytalanság, az adaptációs kényszer stb.) mellett jelentős különbségek is differenciálták a sokáig monolitikus tömbként leírt szovjetrendszert. Talán ezen különbségek elemzései a legértékesebb részei a műnek.

A külső szemlélő, vagy az egykor benne élő emberek számára évtizedekig mozdulatlannak tűnő rendszerben voltak változások, olykor még a legfelső vezetésben is, és ez nem csak a személycserékben nyilvánult meg. Sztálin halála után lassan, de kezdett megváltozni a Kreml néhány politikusának hozzáállása, s kulcsszerepet kapott az 1944 és 1949 közti „népi demokratikus” rendszerek tapasztalatainak részletes elemzése, ami eltartott egészen a Szovjetunió végső bukásáig. A „koalíciós–népfrontos” formák bűvópatakszerűen fonták át a szovjetrendszert, s hozzájárultak belső erodálódásához.

Más tekintetben az évtizedekig fennálló „szovjet galaxis” sokáig ténylegesen merevnek, mozdulatlannak, egyes korszakaiban reménytelenül kilátástalannak tűnt, bizonyos ismertetőjegyei a genezistől az összeomlásig kísértettek. Voltak egymástól

kevésbé eltérő időszakok, voltak jelentős különbségek, de döntő szerepe volt a lényegi folytonosságoknak, főleg a rendszer korai időszakában (Lenin, Sztálin) és a hatvanas években. A „pangás” időszakának nevezett Brezsnyev-éráról ezért valamelyest árnyaltabban kell majd gondolkodnunk a mű alapos áttanulmányozása után. (39., 199., 229., 386., 456., 471., 541.) S talán végre egyszer és mindenkorra pontot tehetünk arra a vitára, hogy volt-e bármilyen esélye annak, hogy a Vörös Hadsereg által leigázott kelet-közép-európai régiónak más legyen a sorsa, mint amit 1944/1948 után rákényszerítettek. Kalmár meggyőzően bizonyítja, hogy nem volt, még elméleti szinten sem. (40.)

Ám más tekintetben is értékes a *Történelmi galaxisok vonzásában* című munka. A tévhitek, legendák cáfolata a történész fontos feladata, s Kalmár Melinda e tekintetben sem marad adósunk. A köztudatban pozitív társadalmi elfogadottságú új gazdasági mechanizmus mögött ugyanis korántsem volt akkora társadalmi konszenzus, mint amit számos visszaemlékezés vagy szakmunka állít.

Magáról az 1968-as reformról is lényeges megállapításra jut Kalmár, mégpedig arra, hogy az nemcsak a gazdaságra és a kulturális szférára terjedt ki, hanem már ekkor gerjesztett szerkezeti, politikai strukturális változásokat. S az sem kevésbé fontos, hogy a szerző megerősíti azt a tételt, miszerint a Kádár-korszak pozitív társadalmi megítélése jórészt utólagos konstrukció. (247., 312., 373.)

Ezen felül az is jelentős megállapítás, hogy a szabad gondolkodás és az értelmiségi ellenállás kultikus műveinek kikiáltott, Lukács-tanítványok vagy egyes szociológusok által írt modell-újraértelmezések teljesen a szovjet rezsim törekvéseivel szemben keletkeztek, „holott valójában csak részben keresztezték azokat,” (395.) mert nemcsak a Brezsnyev-adminisztráció, hanem a kádári vezetés is támogatta (bizonyos határig) az alternatív gondolkodást, az elméleti kísérletezést. Más kérdés, hogy 1973 végén és 1974 elején a magyar vezetés a birodalmi központ elvárásainak engedve, keményen fellépett a nagyobb önállóságra törekvő

társadalomtudósokkal szemben. Tíz évvel később a saját bőrén érezhette, milyen nehéz úgy reformálni, ha hiányzik a háttérből a megfelelő tudás-tőke, a kiérlelt elméleti megalapozottság. (394–395., 398., 488.)

Bár a terjedelmes írásmű a szovjet diktátorok életműve alapján strukturálja magát, nem lehet azt mondani, hogy alapvetően Szovjet-Oroszország históriája. Magyarország korántsem játszik mellékszerepet a történetben, a szerző kimutatja, hogy Budapest Moszkvával való viszonya az egész régióra kiható tanulságokkal gazdagította a szovjetrendszert, hatásában csak Lengyelország volt hozzáfogható, illetve bizonyos időszakokban Románia.

Kalmár nagyszerű érzékkel használta fel az MSZMP által megbízott szakemberek tudományos produktumait a szovjetrendszer leírására, néha kissé szájbarágósan, önisméltlésektől korántsem mentesen, de jelentős és merész következtetésekre jutva.³ Bár ennek a szintézisnek alapvetően nem az a feladata, hogy részletesen összehasonlítsa az európai szocialista országokat, néha kicsit elnagyoltnak érzem az egyes államok differenciálást, különösen az 1980-as évekbeli részeknél. A Nyugathoz való vonzódás, igazodás között ugyanis sokkal nagyobb különbségek voltak, mint ahogy ezt Kalmár leírja, talán célszerűbb lett volna mindezt vastagabb kontúrokkal megrajzolni. (473., 476., 518.)

Kalmár Melinda hosszú évek kutatása után nagyon fontos, értékes, szintetizáló igényű ideológiatörténetet írt. Következtetései, sejtései, összehasonlításai alapján megkockáztatható, hogy több tudományterületen is új eredményeket tudott közkinccsé tenni. Régi és új források alapos elemzésével, az interdiszciplinaritás eszközeit maximálisan kihasználva alkotott egy olyan összefoglalást, amelyet előtte

³ Értékesnek tartom, hogy Kalmár azt is bemutatta, hogy az 1960-as évek végétől megváltozott szovjet taktika miatt Magyarország nyíltabban fogalmazhatta meg sérelmeit, illetve vágyait, pl. a határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatban, miközben a hazai kutatók felhívták arra a pártközpont figyelmét, hogy nálunk is hódítanak a Nagy-Morva vagy a dákoromán-kontinuitáshoz hasonlítható fantazmagóriák, pl. a hun-magyar rokonság, a sumerológia vagy a kettős honfoglalás tana. A szerző ugyanakkor jelezhetné volna, hogy az utolsó elmélet a többivel ellentétben modern tudományos eszközökkel megalapozott eredményeken nyugszik. (473.)

senki sem tett még hazai relációban. Nemcsak régi teóriákat erősített vagy cáfolt meg, hanem új megközelítésben ábrázolt személyeket, eseményeket, folyamatokat, „sűrű leírásnak” vetette alá az eszméket, és az időhatárokat is kellő rugalmassággal lépte át. Alkotása azért is fontos, mert a két szélsőséges nézet (a „proletárdiktatúra” elemeinek mozdulatlansága egyrészt, a szocialista berendezkedések dinamikus változásai másrészt) között megtalálta az arany középutat, tehát mind a totalitárius, mind a „revizionista” avagy „pluralista” paradigmákon túllépett. (15.) Munkája ennél fogva nem pusztán eszmetörténeti alkotás, hanem igen részletes története annak a stratégiarendszernek, amellyel a szovjetrendszer vezetői a lehetetlenre vállalkoztak: a létező szocializmusok megtartására és továbbfejlesztésére.

Figyelő

Rosta András

EGY HADTÖRTÉNETI TANULMÁNYKÖTET MARGÓJÁRA

Glanz–Gewalt–Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie 1800 bis 1918. Szerk.: Christa Hämmerle, Martin Scheutz, Laurence Cole. Klartex Verlag, Essen, 2011. 433. old.

Az általam választott könyv bemutatása nem pusztán viszonylag friss megjelenése miatt indokolt, hanem a vizsgált témakör talán legaktuálisabb kutatási megközelítései és eredményei miatt is. A kötet ismertetése igen hálás feladat és komoly kihívás is egyben. Ennek oka nem a terjedelméből, hanem a kibontani kívánt téma megközelítésének a komplexitásából adódik. A könyvben domináló megközelítést úgy lehet a legjobban megfogalmazni, hogy az új témafeldolgozást a hadtörténelem kutatása során nem a források mennyiségének a növelésével vagy egyes területek bonyolult kifejtésével kísérelték meg bemutatni, hanem a felhasznált forrásbázist több tudományterületre kiterjedően kibővítve.

A tanulmányok ötvözik a szociológia, a pszichológia, az orvostudomány, a statisztika eredményeit a művészettörténettel, a nemzetiségi, etnikai csoportok kulturális sajátosságaival, helytörténettel, mindezt a hadtörténelem által keletkeztetett témában összefogva. A forrásbázis minőségi kibővítése maga után vonja a témák feldolgozásának több szempontból való vizsgálatát és kutatási sokszínűségét is.

Ahogy közeledett az első világháború 100. évfordulója, úgy egyre inkább indokolttá vált a Habsburg Monarchia hadseregének széleskörű vizsgálata. A hadtörténelem hagyományosnak mondható megközelítése a fókuszot többnyire a klasszikus témákon keresztül vizsgálta meg. Ez a könyv abban nyújt forradalmian új eredményeket, hogy a hadtörténelem eddig kevésbé vizsgált területeit egy szintre hozza a klasszikusnak nevezett hadtörténelmi megközelítéssel. A hadsereg háttérét az előtérbe tolja. Arra világít rá, hogy a hadtörténelem kutatása több mint pusztán uniformisban menetelő és parancsokat teljesítő emberek, a pusztá acél és ezek egyvelegeként létrejövő fizikai összeütközésekben manifesztálódó eseményeknek és körülményeiknek a minél szélesebb körű leírása.

A kötetben szereplő tanulmányok a hadsereg kulturális és társadalmi szerepére helyezik a hangsúlyt. Fontos eleme a mindennapi életnek, hogy ebben a korszakban a hadsereg milyen módon befolyásolja a társadalom alakulását. Fontos a katonaság elő- és utóélete, valamint formáló erejének hangsúlyozása a közép-európai régió soknemzetiségű közösségeiben. A „hosszú” 19. század hadserege az ekkoriban erősödő nacionalizmusnak, mint a korszak egyik domináns ideológiájának fontos tartópillérévé vált. Ebből is erednek a hadsereg kulturális és társadalmi funkcióinak a megváltozásai.

A francia forradalom és a napóleoni háborúk során előtérbe kerültek a tömeghadseregek. Ezek a közösségek azonban nem kezelhetők különálló szigetekként, hanem a mindennapi társadalmi érintkezésre komoly hatást gyakorló tényezőként kell vizsgálni őket. Az 1848–1849-es forradalmak után a Habsburg Monarchiában erőteljes remilitarizációs folyamat volt megfigyelhető, ami szintén sajátos jelleggel ruházta fel a hadsereget és katonáit. A 19. század második felében, egészen az első világháborúig gazdasági fejlődés jellemezte a Monarchiát, amelynek alapját a biztonság illúzióját jelentő hadsereg adta.

A soknemzetiségű államalakulat belső feszültségei nem múltak el 1849 után. A haditechnika fejlődése mégsem jelentette a hadszervezet forradalmi átalakulását, és a hadsereg megszervezése jellemzően a korábbi alapelvekből indult ki. Tartja a mondás, hogy az a hadsereg, amelyik rendelkezik tőkével, az fegyverkezik, amelyik nem, az öltözködik. A monarchia hadseregébe ugyan sok pénzt fektettek bele, már pusztán méretéből adódóan is, a katonai konfliktusokban való részvételekkor azonban rendre kiderült, hogy nem a megfelelő módon. Szabó István filmje, a *Redl ezredes*¹ hű tükörképét adja a 19–20. század fordulójának monarchiabeli katonai mentalitásának és morális sajátosságainak.

Ringvorlesung²

A kötet feldolgozását elősegítette a Bécsi Egyetemen (*Universität Wien*) 2012 őszi szemeszterében meghirdetett előadássorozat (*Ringvorlesung*), amelynek keretében a szerzőknek lehetőségük nyílt arra, hogy a kötetben általuk írt témát előszóban, kérdésekkel együtt megvitassák a hallgatósággal. A félévben elhangzott 11 előadás ugyan csak egy részét ölelte fel az egész kötetnek, mégis sikerült képet alkotni a téma komplexitásáról.

A *Ringvorlesung*-szisztéma lényege, hogy minden előadás egy önálló témát mutat be a szerző által. Az előadást mindig egy moderátor vezette be, aki a három szerkesztő közül került ki. A moderátor bemutatta az előadót, és röviden felvázolta az előadás tematikáját. Ezt követően az előadó tartott egy háromnegyed – esetenként egyórás – előadást. Miután befejezte, a hallgatóságnak lehetősége nyílt arra, hogy a fennmaradó időben kérdéseket és kiegészítéseket tegyen az elhangzottakhoz. A

¹ Oberst Redl; 1985. Rendezte: Szabó István; Száraz György *A kém meg a vadkan* című művében ír a történet morális sajátosságairól. Magvető Kiadó, Bp. 1985.

² Az előadássorozat címe: *Neue Militärgeschichte am Beispiel der Habsburgermonarchie*.

magyar egyetemi szisztémához képest feltűnő különbség, hogy az előadások végén egy interaktív szakaszra is sor került, ahol kérdések és hozzászólások révén párbeszéd alakult ki az előadó és a hallgatóság között.

A kötet

A *Glanz–Gewalt–Gehorsam* (Ragyogás–erőszak–engedelmisség) című kötet 2011-ben jelent meg Bécsben nemzetközi szerzőgárda tanulmányaiból. Alcíme, *Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800–1918)* (Hadsereg és társadalom a Habsburg Monarchiában (1800–1918)) jelzi a kijelölt időkört.

A kötet létrehozásában 17 szerző vett részt több ország egyeteméről és kutatóintézetéből. A szerkesztői munkát hárman végezték el: Laurence Cole, Christa Hämmerle és Martin Scheutz, akik mindhárman a Bécsi Egyetem oktatói. A kötet négy tematikus fejezetbe rendszerezi a tanulmányokat. Az első fejezetben a tapasztalati színtér köré fonódnak a cikkek, a második fejezetben a militarizálás témája köré, a harmadik fejezetben a kultúra és a hadsereg kapcsolatát vizsgálják meg, a negyedikben pedig a hadsereg köré épülő normák és a hadsereg következtében kialakult társadalmi lesüllyedés és fizikai, valamint pszichés sérülések kerülnek kifejtésre. Az ötödik fejezet segédanyagot nyújt a kötet forrásanyagának az értelmezéséhez.

I. rész

Az első nagyobb tematikai rész témáját tekintve a tanulmányok a tapasztalati színtér értelmezése köré rendeződnek. Ebben a fejezetben esik szó a nők, mint a nép lányai szerepéről, vagy például bemutatásra kerül az I. világháború alatti időszakban

dolgozó három osztrák történész (Heinrich Ritter von Sribik, Wilhelm Bauer, Hans Hirsch) életútja az egymással való levelezésük tükrében, amelyet részletesebben is ismertetünk.

Martin Scheutz tanulmányában a levelek, mint első számú források jelennek meg, ezáltal a háborúnak és körülményeinek egyfajta személyes megvilágítása is előtérbe kerül. A három kutató egy generációt képviselt, bécsi tanulmányaik után eleinte együtt is dolgoztak, Scheutz a köztük húzódó köteléket trifolium, vagyis közös barátság jelzővel illeti. A háború mindhármukat tudományos pályájuk aktív szakaszában érte, már habilitált és professzorként dolgoztak valamelyik osztrák egyetemen. Sribik Grazban, Bauer és Hirsch Bécsben. A háború kitörésekor útjuk szétvált. Bauert katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították, Hirsch a Dalmát frontra került, Sribiket pedig a grazi egyetem megvédte a bevonulástól.

Ez a három különböző szituáció a férfiakban sajátosan csapódott le. A hadseregre a korban, mint „Schule der Männlichkeit”, vagyis a férfiasság iskolájaként tekintettek. A nemzeti patriotizmus fontos pillérének számított a hadseregben való tevőleges szerepvállalás, aminek a hiánya kirekesztő hatást vont maga után. Ebből ered a nők és az alkalmatlanok megkülönböztetett kezelése. Sribik valószínűleg ezt is mérlegelte, amikor jelentkezett hétvégi frontszolgálatra, és 1915-től a Dolomitoknál harcolt.

A három barát a kapcsolatot rendszeres levelezéssel oldotta meg. Ez egyfajta kommunikációs vonalat jelentett a front, az egyetem és a polgári világ között. A témák igen szerteágazóak voltak, szó esett a levelekben a szolgálatról, a munkáról, a hazatérésről, az ellátásról, a háború értelméről. Az évek alatt, ami a leginkább leszűrhető a levélváltásokból, az az érdeklődés igénye és a növekvő kiábrándulás a háborúból. A fronton lévők beszámolókat készítettek a fronton történt élményeikről. Ami eltérésként fogható meg a levelekben az az, hogy Sribik a frontról részletes, szinte feltáró jellegű beszámolókat írt, míg Hirsch beszámolóinak a témája inkább

általános témákat boncolgatott. Írt az étkezésről, a fűtésről, a cenzúráról, témái hétköznapiak voltak, de fellelhetőek bennük a hangulati ingadozások, amik személyesebbé teszik őket. Ilyenek voltak például a karácsonyi beszámoló melankolikus elemei.

Levelezésük fontos részét képezte az egyetemi pletykák nyomon követése. Erről a legtöbbet Bauer tudott, aki benne maradt az egyetemi vérkeringésben. A fronton lévő társak komoly félelme volt, hogy elszakadnak a tudományos élettől, mert a háború alatt az élet nem állt meg, csak ők kerültek oldalpályára. Folyamatosan érdeklődtek Bauertől a kollégák előmeneteléről. Bauer számított a hírszállítónak, aki híreket adott a bécsi egyetemi életről, könyveket szerzett be, álláslehetőségeket és tanácsokat adott barátainak. A háború után az előmenetelek eltérőek voltak. A frontról való visszatérés után Hirschben megfigyelhetőek voltak a frusztráltság jelei, amin nem is lehet meglepődni. A legmagasabb tudományos szintre az otthon maradt Bauer jutott, aki elérte az Akadémia alelnöki székét is.

II. rész

A második fejezetben a militarizálás témakörét fejtik ki a szerzők. Olyan területeket érintenek, mint a „garnizonvárosok” sajátosságai, az antimilitarista ellenállás vagy a határőrvidék demilitarizációs folyamata. Chatherine Horel, a párizsi egyetem professzora a horvát–szlavón határőrvidék demilitarizációs folyamatát és jellemzőit mutatja be művében (*Die Entmilitarisierung der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1868–1881)*). A tanulmány nem a határőrvidék felszámolásának államigazgatási vonulatára helyezi a hangsúlyt, hanem a folyamat társadalmi, gazdasági és etnikai sajátosságaira. Maga a kérdéses zóna a Habsburg Birodalmat az Oszmán Birodalomtól választotta el. Az egész déli területet felölelte egy keskeny sávként az Adriától a Kárpátokig megközelítőleg 1800 km hosszúságban.

A határőrvidék három igazgatási egységből állt össze: a horvát-szlavón határőrvidékből, a bánáti határőrvidékből és az erdélyi határőrvidékből. A terület a birodalom periferiáján helyezkedett el, és pontosan meghatározott funkciót látott el. A határőrvidék fontos feladatai között szerepelt például az esetlegesen déli irányból érkező járványok kiszűrése, majd később Andrássy a területnek a szlávok elleni védelmi zóna szerepet szánta volna. A vidék összetétele a korridor vallási és etnikai összetételének sokszínűségét tükrözte. A területen éltek szlávok (szerbek, horvátok, szlovének), magyarok, németek, románok és egyéb etnikumok. Vallásilag is sokszínű régió volt, egyaránt megtalálható volt itt a katolikus, a görög ortodox, az evangélikus, a református, a zsidó, a görög unitárius felekezet. Az 1868 és 1881 közötti demilitarizációs időszak több szempontból is fontos eleme a térség további történelmének. A területen 17 regiment állomásozott, amelyek elsőszámú feladata a határok védelme volt. Ezen kívül természetesen több olyan funkciót is betöltöttek a helyőrségek, amelyek megszűnése a későbbiek során új szituációt idézett elő. A határvidéknek a hadsereg komoly lehetőségeket biztosított a fejlődésre, a régió urbanizációját például jelentős mértékben megkönnyítette a hadsereg jelenléte. 1859-ben 12 város és 17 vásártartó hely volt itt, 10 évvel később viszont már 21 várost és 27 vásártartó helyet számoltak össze. Kimutathatóan fontos szerepet játszott a határőrvidék igazgatási berendezkedése a régió oktatásában (analfabétizmus visszaszorítása). Kétszintű oktatást hoztak létre, ahol az oktatás hivatalos nyelve a német volt.

A térség demilitarizálása komoly kérdéseket vetett fel a jövőt illetően, sokan sokféleképpen képzeltek el, megkezdődött a lobbizás. A katonai funkció már nem volt domináns, tehát megmaradt a politikai funkció. Amíg a közigazgatás és a feladat egymásból adódott, addig Bécs központi akarata nem volt megkérdőjelezhető. Bécs számára azonban a korábbi berendezkedés már kezdett terhessé válni.

A demilitarizációs folyamat a térség nacionalista politikáját is aktivizálta. A szerző megjegyzi, hogy az 1848-as forradalom alatt a bánáti határőrvidék a szerb nacionalizmus egyik melegágya volt. Amíg a területen élő nemzetiségeket autonómiatörekvések jellemezték (főként a románokat és a szerbeket), addig a magyar politikai elit a Szent István-i területek egységét hirdette. A térség számára kihívást jelentettek az etnikumok egymás között felerősödő konfliktusai is, a legintenzívebb ellentét a szerbek és a horvátok között alakult ki. A két etnikum nyelvben csak igen kevésbé tért el, vallásilag és kulturálisan azonban annál markánsabban. 1869-ben Ferenc József Zágrábba utazott, ahol a megbeszélések fő témája a határőrvidék jövőjének a kérdése volt, a császár a Magyar Királysághoz való integrációt támogatta. Az integrációs folyamat az igen kényes etnikai-vallási kérdéseken túl gazdasági kérdéseket is felvetett. A régió korábban jelentős önállósággal bírt, aminek a gazdasági előnyei is megmutatkoztak. A terület mérete és elhelyezkedése végett a két legmarkánsabb kérdés az erdőhasználat, valamint a belőle származó bevételek, illetve a vasúthálózat helyzete volt. A magyar kormány ezeknek az értékesítéséből akarta bővíteni a bevételi forrásait, ami ellen a horvát és a szlavón nyilvánosság felemelte a hangját, mert kifogásolták, hogy a magyarok ezekre a területekre, mint kiárúsítható árura tekintenek. Az értékesítést szorgalmazó politikának több negatív következménye alakult ki. Megbomlott a korábbi egységes struktúra, és az állami érdekeket felváltották a privát érdekek. Komoly ellenállás alakult ki egyes csoportok részéről, ami a későbbiek során politikailag instabil hátországot eredményezett. A felbomlasztott rendszer nem segítette elő a különböző népek békés egymás mellett élését, az egymással rivalizálók közötti ellentétek elmélyültek.

1871. június 8-án jelentek meg a császári rendeletek, amelyek meghatározták a határőrvidék leszerelésének módját. Elsőként a bánáti régiót demilitarizálták, és kialakítva a megyerendszert, beolvasztották a magyar közigazgatásba. A magyar

hatóságok a lehető leghamarabb akarták az átalakításokat végrehajtani, így rendszeres volt, hogy egy-két szabályt sajátos módon értelmeztek.

III. rész

A harmadik nagyobb témába tartozó dolgozatok csoportja a kultúra és az emlékezés tárgyához tartozik. Ebben a fejezetben jellemzően a háborús emlékezés módjairól, fajtáiról és ezek társadalomformáló felhasználásáról esik szó. Ilyen például egy visszaemlékezés feltárása, amit Leighton James végzett el. Dolgozatában Michael Pauliny von Köwelsdamm báró naplója alapján mutatja be az 1792 és 1815 között lezajlott koalíciós háború körülményeit. A tanulmányból kiderül, hogy milyen megközelítés jellemezte az osztrákok gondolkodását a századforduló meghatározó időszakáról.

Oswald Überegger a háborús emlékhelyeket és a helyi háborús emlékezés fajtáit vizsgálja a két világháború között. A vizsgálat helyszíne Tirol, az első világháború utáni Ausztria egyik leginkább zavaros területe. A világháborút lezáró béke következtében Ausztria területeket veszített Tirolban, a tény feldolgozásának különböző módjai kitűnő vizsgálati lehetőséget biztosítanak a kutatónak.

Überegger megemlíti, hogy hasonló témával már az 1980-as és 1990-es években foglalkoztak a történészek, köztük a két legmeghatározóbb személyiség George Mosse és Reinhard Koselleck. Az emlékezés, emlékezet téma feldolgozásakor több diszciplína módszerei és forrásai is felhasználhatóak: a szociológia, a politológia, a történettudomány és a művészettörténet egyaránt kutatási területnek számít. A történelmen belül kiemelten fontosak a művelődéstörténeti kutatások, amelyek megvizsgálták, hogy milyen szerepet játszottak a háborús emlékművek a társadalom számára. (Emlékezés, szimbólumok, szocializáció, oktatás stb.)

A háborús emlékművek a korszak Ausztriájában leginkább helyi szinten bírtak komoly kulturális tartalommal, nem pedig egységes osszausztriai megközelítésből.

Az emlékezés elsőszámú feladata a szerző szerint az események feldolgozása. A kérdés csupán annyi, hogy milyen módon történik mindez, a politika mennyire tud rátelepedni egy ilyen területre. Az emlékezés az identitás kialakításának egyik fontos tényezője, ezért értelmezése is többszintű analízist igényel. Mi volt a motiváció, ki finanszírozta, ki készítette, milyen elképzelést kellett megvalósítani és ezt ki alakította ki? Az emlékezés eszközei elősegítették a sztereotípiák kialakítását, amelyekkel közös nevezőt lehet létrehozni a társadalomban. A probléma ott adódott, ahol a közös nevező nem létezett.

A tiroli régió az ország egyéb területeihez viszonyítva sajátos helyzetben volt, hiszen a tiroli ember volt az osztrák katona emblematikus alakja. Több legenda és képi társítás is tartozott ehhez az interpretációhoz: a tiroli sas, háborús allegóriák. Tirol esetében az emlékhelyek sajátos viszonyban álltak az ország egyéb területeivel. A legdominánsabb ellentét a főváros, Bécs szociáldemokrata felfogása és Tirol konzervatív katolikus gondolkodása között volt tetten érhető. Bécsben és Tirolban másra és máshogy akartak emlékezni, emlékeztetni. Dél-Tirol a háború alatt intenzív csaták helyszíne volt az olasz határon, az itteni helytállás vált az osztrák hősiesség szimbólumává. A világháború katonai hőskultusza kontinuitást mutatott a tiroli hőskultusszal, a tiroli háborús emlékművek egy speciális típusa volt a hősiesség korabeli értelmezésének.

A két világháború között a háborús emlékművek tömegtermelés áldozatai lettek. A kép és formanyelvezet kialakított egy homogenizált szimbólumrendszert. Az 1930-as évekre minden tartományi fővárosban állt háborús emlékmű, és ezeken kívül a kis helyi közösségek is fontosnak tartották, hogy építsenek maguknak. Ezek az emlékművek fontos elemei voltak a katonai tradíciók megőrzésének és a

társadalom katonai szocializációja elmélyítésének. Ugyanakkor egyre több téves sztereotípiát társítottak a háborúhoz.

A két világháború között a katolikus, konzervatív életszemlélet egyre dominánsabb szerepet játszott Ausztriában a hivatalos politikai véleményformálásban is. Párhuzamos tendenciaként megfigyelhető az időközben felnövekvő, új osztrák generációk gondolkodásának a változása a vesztes háború feldolgozását tekintve. A történelem megmutatta, hogy egy vesztes háború és a vele járó káosz nem oldja meg a korábbi „nagyhatalom”, immár „kisország” jövőjét. A német törekvésekhez való osztrák viszonyulás több momentuma is értelmezhető a korábbi események nem megfelelő feldolgozásaként, a frusztráció okozta rossz emberi tulajdonságok előtérbe kerülésével.

Laurence Cole az emlékezés egy másik módját mutatja be, mégpedig a kultuszteremtést és annak szerepét a mindennapokban. A dolgozat központi szereplője Josef Wenzel Radetzky tábornagy, aki 1766. november 2-án Trebnitzben született. Élete összefonódott a hadsereggel, több fronton is megmutatta katonai képességeit, többek között a Török Birodalom elleni háborúkban vagy az észak-itáliai hadszíntéren. Nagy szerepe volt az 1848-49-es eseményekben Windisch-Grätz és Jellačić-mellett, 1858. január 5-én érte a halál Milánóban.

A Radetzky-kultusz létrejötte csak úgy értelmezhető, ha a korszak politikai légkörét is megvilágítjuk. 1848–1849 után nem volt ideális a környezet egy soknemzetiségű és nagy területű birodalom egyben tartásához. A rend fenntartására az erőszak csak rövidtávon lehetett eszköz, a társadalom hosszú távú konszolidálásához vezető út egyik eszköze a közös nevező kialakítása lehetett. A birodalom területileg több nagyobb egységre volt osztható, és ezek társadalmi berendezkedése, illetve az udvarhoz való viszonya is meglehetősen eltért. A klasszikus tagolás Lajtántúlra és Lajtán inneni területre osztja a birodalmat. Laurence

Cole dolgozatában a Radetzky-kultusz kialakulásának, kialakításának 1848–1914 közötti körülményeit vizsgálja. Radetzky a Bécshez viszonyított Lajtán inneni területeken a hősiesség és a hűség szimbolikus alakjává vált. Egy személyben jelenítette meg az udvar egyik fő támpillérét, az osztrák hadsereget. A kialakított kultusz sajátossága, hogy klasszikus értelemben a személyen felülemelkedett, és azt mint jelképet testesítette meg.

Születését tekintve Radetzky cseh származású volt, ennek ellenére az ő kultikus személye nem volt köthető egyik birodalmi nációhoz sem.

A Radetzky-kultusz időben két periódusra osztható: 1848–1860-as között a nemzet megváltóját jelentette, az 1880-as évek közepétől alakja ismét felmerült, amikor Ferenc József politikájában a remilitarizációs elem egyre dominánsabban jelent meg.

Az első kultuszteremtő motívum az 1848-ban, idősebb Johann Strauss által komponált Radetzky-induló volt, amelynek köszönhetően a generális neve fennmaradt az utókor számára, és az induló elhangzása mindig egy sajátos szimbólumot jelentett meg. Az 1850-es években Radetzky neve egyet jelentett az osztrák hadsereg apjával, nagyapjával, a tábornok már életében az osztrák hadsereg megtestesülését jelentette.

1849 és 1852 között megszületett az első emlékmű is, amit Innsbruckban állítottak fel. Ezt követte az 1858. november 13-án Prágában, majd az 1860-ban Ljubjanában felállított emlékmű. A prágai emlékmű szimbolikájával is magyarázza az udvar törekvéseinek vizuális megjelenítését. A talapzaton a cseh polgárok és katonák tartanak egy pajzsot, amelyen maga Radetzky áll egy zászlóval.

Az 1880-as években Radetzky már nem élt, de szelleme újra belengte a birodalmat. 1892-ben állították fel az első Radetzky emlékművet Bécsben a régi Hadügyminisztérium előtt, amit aztán 1912-ben áthelyeztek az új

Külügyminisztérium elé. A korszakban egyre több Radetzky-t ábrázoló medál, a portréját tartalmazó album jelent meg.

A 19. század végén a politikai atmoszféra megváltozott, Radetzky a birodalmi patriotizmus megszemélyesítője lett. Egy személyben jelentette a hadsereghez és a háborúhoz való viszonyulás naivitását és a múlthoz való szelektív nosztalgiát.

IV. rész

A kötet negyedik tematikai része a társadalmi lesüllyedés és a különböző háborús sérülések témáját járja körül. Ennek a területnek a létjogosultsága, hogy a hadsereg mint intézmény, a háború pedig mint esemény nem ér véget a leszereléssel vagy a békekötéssel. Temérdek olyan, a jövőre is kihatással lévő vonulata létezik a hadsereg működésének, amely a társadalom számára a hétköznapiól teljesen eltérő szituációt idéz elő. Elegendő, ha a hadirokkantak utóéletére, rehabilitációjának a kérdésére gondolunk, vagy a korszakban egyre jelentősebb öngyilkossági ráta megnövekedésére.

Hanes Leidinger a *Suizid und Militär* (Öngyilkosság és katonaság) című dolgozatában az 1907 és 1914 közötti időszak öngyilkossági rátájának a hátterét vizsgálja. Ebben a témában kevés szakirodalom áll az érdeklődők rendelkezésére, és további nehézségeket okoz, hogy a hadsereggel összefüggésben csak kevés írásos forrás található a témában kutatók számára. A szerző célja, hogy a témában született parlamenti interpellációkat, parlamenti és a nyilvánosság előtt lezajlott vitákat kontextusba helyezze, és kiegészítse az 1907 és 1917 között báró Friedrich von Georgie miniszter által készített felmérések eredményeit.

A vizsgálódás forrásbázisát a katonai felmérések és a témát érintő jegyzőkönyvi jelentések adják. dokumentumok egyaránt keletkeztek a katonai és a politikai szférában. A hadsereg nem esett a politika hatásköre alá, a katonai vezetők

csak a császárnak tartoztak beszámolóval. A vezérkar és a politikai vezetők között érdekellentét húzódott. Ebből következhet, hogy a hadsereghez köthető öngyilkosságot mint jelenséget a politika igyekezett kihasználni pozícióinak megszilárdításához. 1869 és 1907 között csak 8 interpelláció hangzott el a témában a bécsi parlamentben, 1907 és 1909 között viszont már 23. A háborút megelőző években, amikor a Balkánon is forrongott a levegő, 1912-ben és 1913-ban egy év alatt 11 felszólalás történt. A tendencia mutatja, hogy a politika igyekezett a témát a mindennapok részévé tenni.

Az öngyilkosság nem tartozott – sem a háborúban, sem a civil életben – a hősi halál kategóriájába, ezért a politika számára fontosnak bizonyult okainak a kiderítése. Az öngyilkosságból eredő halálesetek száma a 20. század elején emelkedő tendenciát mutatott. Az ezer katonára vetített adatok alapján 1908-ban 21, 1912-ben 11, 1913-ban 27 öngyilkosságot regisztráltak a császári seregben. Az európai seregekkel összehasonlítva – a *Berliner Zeitung* szerint – az osztrák hadseregben volt a legmagasabb az öngyilkosság aránya. A világháború éveiben ezer katonára nézve Németországban 63 fő, Olaszországban 41 fő, Angliában, Franciaországban és Belgiumban 30 fő alatti volt az arány, az osztrák seregben viszont 125 fő.

Több elmélet is született az öngyilkosság okának az értelmezéséről. Egyes nézetek szerint a hadseregnek nincs köze az öngyilkossági ráta növekedéséhez, az okokat a társadalom egyéb szegmenseiben kell keresni. Tomás Garrigue Masaryk szociológusként egyik 1881-ben megjelent cikkében (Az öngyilkosság, mint a modern civilizáció tömegjelensége) azt írja, hogy az öngyilkosság a társadalom félig képzett emberei között a legnagyobb arányú. A modernitás által támasztott kihívásokkal a merevebb társadalmi csoportba tartozó emberek nehezebben tudták tartani a lépést, és az öngyilkosság egyfajta menekülőút volt a számukra, ami a vélt kudarcokra jelentette az orvosságot.

Vallásfilozófiai megközelítése is létezik a témának, ennek jeles képviselője Rudolf Hilzer volt, aki úgy gondolta, hogy a modernizációs folyamatok következtében a túlzott kötöttségeket jelentő börtön, iskola vagy hadsereg felélesztheti az amúgy is létező hajlamot az emberekben. A társadalmi fejlődéssel ezek az intézmények nem tartották a lépést, és aki bekerült, az egy általa idegen környezettel találta magát szemben. Az öngyilkosok körében a halál, mint szabadság, mint a kötöttségektől való megszabadulás jelent meg.

Émile Durkheim francia szociológus a kollektív tudatban, a stabil értékrendszerben és a konszenzusban beálló zavarokat, illetve a társadalomnak az ezen zavarok megelőzését lehetővé tevő egyesítő és együttműködő szerepét vizsgálta. Kutatásainak gyakran állt fókuszában a szuicid hajlam, amelynek vizsgálatakor arra jutott, hogy az öngyilkosságok éppen a társadalom integrációs erejében fennálló zavarokra vezethetőek vissza. Szerinte a zavarok a társadalmi értékrendben, a tradicionálisból egy modernebb társadalomba való átmenethez köthetők.

Durkheim adatai alapján a katonák körében történt öngyilkosságok a tisztek között voltak jellemzőbbek, az okok pedig igen sokrétűek lehettek: alkohol, adósság, szerelmi bánat, pszichés problémák. Amikor nincs háború, akkor a katonák szerepe és presztízse leszálló ágba kerül, a bezártság és tétlenség sok emberből előhoz bizonyos rejtett hajlamokat. A 19. és 20. század fordulóján a Monarchia hadserege egy felduzzasztott és tétlen hadsereg volt, a morálja kétségbeejtő szintre zuhant.

A téma összetettsége és jellege is megmutatja, hogy a hadsereg milyen szoros összefüggésben volt/van a társadalommal. Ugyan fal választja el a kaszárnyákat a lakóházaktól, az épületekben mégis ugyan azok az emberek élnek.

Fekete Bálint

SZÉTSZABDALT EGYSÉGBEN

Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris, Budapest, 2003. 511 old.

A Kelet-Európa története a 20. század első felében címet viselő munka előszavában a szerző, Palotás Emil komplex feladatvállalást tesz: megírja *Kelet-Európa mint régió* történetét a 19. század végétől egészen a második világháború befejezéséig. Mindebben a gazdaság-, a társadalom- és a politikatörténet kap prioritást, „a régió egészére jellemző általános vonások” kiemelése mellett. (7.) A szerzőt a „hiánypótlás” motiválta, mivel korábban sem magyarul, sem idegen nyelven nem akadt olyan munka, amely komplex módon dolgozta fel a térség történetét. Palotás az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék egykori tanszékvezetője, jelenleg oktatója, nem véletlen, hogy a most tárgyalt kötetével egyetemi tankönyvet jegyez.

Mit takar ebben a tekintélyes narratívában a fogalom: *Kelet-Európa*? A kategóriának a történeti diskurzusban jelentős szakirodalma van, több megközelítése létezik,¹ de a szerző ezzel kapcsolatos felfogásáról az olvasó hiába keres bármit (pl. az összetartó tényezőket). A nagyrégió földrajzi határait, pontosabban az elbeszélésben taglalt területeket Palotás a következő, implicit módon határozza meg: Kelet-Európa megnevezés alatt a 20. század elején széteső Habsburg Monarchia, Cári Oroszország és Oszmán Birodalom helyén létrejövő új entitásokkal foglalkozik, de

¹ Erre kitér Sajti Enikő is recenziójában. *Sajti Enikő*: Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. In: *Századok*, 139. (2005: 3. sz.) 787–790. o. A problémakör friss összefoglalására l.: *Bottoni, Stefano*: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Bp. 2014. 9–19.

ezt is tovább szűkíti a „kelet-európai polgári–nemzetállami berendezkedések vizsgálatára” (7.). Az 1917-es forradalom utáni orosz proletárdiktatúra tehát kimarad a tárgyalásból. Hasonló a helyzet Ausztriával (amelynél egyszerűen természetesnek tűnik, hogy nem alkotóeleme a nagyrégiónak) és Magyarországgal, utóbbi esetében azért, mert a hazai szakirodalom bőséges e tekintetben.² Hozzá kell tenni, hogy az egyes összevetésekben a történész nem hagyatkozik az olvasó előzetes ismereteire, és gyakran szerepelnek az elemzését kiegészítő vonatkozó magyar adatok, amelyek árnyalják a megrajzolt képet. A kötetben az érdeklődő tehát Lettország, Észtország, Litvánia, Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Albánia történetével ismerkedhet meg részletesebben.

Az korszakhatárok megválasztását illetően a végpont magyarázata egyértelműbb, kezdjük ezzel. Palotás egy helyen azt írja, hogy második világégést követő „új rend egy másik könyv feladata lesz” (469.), ezért inkább a „szakításokra” koncentrál, és elbeszélése megáll a térség *felszabadításánál*, azaz 1944/45-nél. (Sajnos Palotás tollából ilyen kötet eddig nem látott napvilágot, bár – és ezt talán e sorok is alátámasztják majd – hasznos munkával gyarapítaná a historiográfiát.) A 20. század első feléről írva Palotás a kiindulási pont esetén sem ragaszkodik a szigorú kronológiához vagy más konvenciókhoz (pl. 1914–1918), hanem a 19. század harmadik harmadában veszi fel a szálát, és ezt a megoldást a szöveg belső logikája alátámasztja.

Palotás könyve öt nagyobb egységre bontható: 1. A régió a századfordulón, 2. Kelet-Európa a világháborúban, 3. A térség újrendezésének évei, 4. Az egyes országtörténetek az önállósulástól az önállóság felszámolásáig és 5. Kitekintés a térség II. világháború alatti történetére. Az egyes részekben belül az államokra vonatkozó szűkebb időmetszetek követik a történelmi események időbeli eltéréseit.

² Romsics Ignác *Magyarország a XX. században* című szintézise más aspektusokból is jól kiegészíti a hiányos „puzzlet”. Romsics Ignác: *Magyarország a XX. században*. (Harmadik, jav. és bőv. kiadás) Bp. 2005.

Az első részben a szerző a Habsburg Birodalom, a cári Oroszország és a Balkán demográfiai (migráció, urbanizáció stb.), műveltségi, gazdasági tendenciáit (pl. a modernizációban kimutatható „nyugat-kelet lejtőt”, illetve a tér- és időbeli eltolódást) vázolja fel. A kötet érdeme, hogy a különféle módszerrel gyűjtött adatokat hozza közös nevezőre, és ezeket nem hagyja reflektálatlanul, a térséget leíró eredményeket az összeurópai és a nyugat-európai adatokkal is egybeveti, továbbá megállapításait lehetőleg több nézőpontból is igazolja. Pozitív, hogy Palotás nem áll meg az általános kép megrajzolásánál, hanem egy-egy részegységet alaposabban is bemutat (pl. a gazdaság esetén ipar és mezőgazdaság felosztásban). A szerző földrajzi Kelet-Európa fogalma a statisztikai adatok alapján is körvonalazódik, alátámasztást nyer, bár a térségen belüli olykor óriási eltéréseket is regisztrálja (akárcsak a későbbiekben). Ezt követi az általános politikatörténet, amelynek fókuszába a kormányzatok, az uralkodó nemzetek és a nemzetiségek viszonyrendszerének dinamizmusa került. Az egységet a két balkáni háborút, és a forrongó szomszédok kapcsolatrendszerét összegző sorok zárják. A történész tehát ezt az időszakot tekinti kiinduló állapotnak, és innen építkezik tovább.

A kronológiát követve tér rá a szerző a második témára, a 100. évforduló okán az elmúlt időben sokféleképpen megközelített világháborúra. A centenáriumi évben olvasva a könyvet leginkább az tűnik értékesnek, hogy Palotás – mint más esetekben is – konzekvensen érvényesíti sajátos szempontját: a világháború menetéből kiemeli az egyes hadviselő felek (nemzet)stratégiai céljait, motivációit, háborús programjait. Ezekhez képest tekinti át a kelet-európai népek világháborús szereplését, az emigrációk működését, illetve a formálódó államokban tapasztalható szociális és nemzetiségi feszültségeket.

A harmadik részt Palotás az újrendeződésnek szenteli. Ezúttal is az egyes államokra, kisebb régiókra jellemző sajátosságokat kidomborító, nagyobb léptékben igazolható általános vonásokat ismerheti meg az olvasó elsőként. A szerző ezek után

tér rá arra, hogy az egyes államok saját esetükben hogyan igyekeztek kimunkálni a jogilag deklarált, ténylegesen azonban sok sebből vérző – és ez a kulcsszó – egységet. Ez esetben a bonyolult és közel sem konfliktusmentes területi elhatárolás ismertetése után a belső reformokat taglalja a történész (alkotmányozás, jogi, szociális reformok stb.). Utóbbiak közül a birtokviszonyok újrendezését szolgáló földreformokat érdemes kiemelni (még ha sikerük nem is egyértelmű), mivel ezek alkalmasak voltak a korábbi „elnyomó” etnikumok kiszorítására, azaz a földtulajdon nacionalizálására. A fejezet természetesen nem mellőzheti, hogy – bőséges adatokkal alátámasztva – rámutasson a háború gazdasági következményeire: a korábbi ökonómiai egységek felbomlása, szerkezeti aránytalanságok, pénzügyi káosz, korszerűtlen termelési módok, társadalmi struktúrák stb. jellemezték az egész térséget, változó mértékben.

Ezen a ponton Palotás megkezdí annak a koncepciónak a kibontását, amely szerint a kelet-európai nagyrégióban a világháború után karakterisztikusan két politikai-államigazgatási szakasz követte egymást: kezdetben alkotmányos-parlamentáris rendszereket hoztak létre, amelyeket tekintélyuralmi periódusok követtek. A tárgyalt fejezet az első szakasz alapozását tekinti át ország(csoport)onként. A történész itt is folyamatosan reflektál az általános és a régió más országaiban kimutatható változásokra is (pl. a Baltikum kisállamait indokolt esetben együtt kezeli).

A következő nagyobb egység Kelet-Európa két világháború – és tehetjük hozzá: két nagyhatalom, Németország és Oroszország – közötti történetébe vezet be. Mielőtt rátérne az országtörténetekre, Palotás az egész régióra kiterjedő összefoglaló képet alkot. A társadalom és gazdaság állapotát (ismét általánosan, majd országokként részletesebben) felmérve Palotás olyan mutatókra tér ki, mint például a „nemzetállamnak” titulált új entitások nemzetiségi arányai, a népességmozgások, a társadalmak foglalkozásszerkezete, a gazdaságokban mutatkozó konjunktúrák

hullámvázai stb. Az egyes államok „egyéni” teljesítményei így nem maradnak kontextus nélkül.

Ezek után következnek az 1920–1930-as éveket feldolgozó – egyes esetekben mindeddig magyar nyelven hiányos – országtörténetek, ismét a legmodernebb Csehszlovákiától kezdve a legelmaradottabb Albániáig. A tagoláshoz tartozik, hogy Palotás a Baltikumot egy egységben (de az országokat külön-külön) tárgyalja, és csak Albánia esetén tér el attól, hogy további alfejezetekre bontsa elbeszélését. Az egyes országoknál a szöveg kitér a gazdaság egészére (gépesítés, nyersanyagok, termelési módok, szerkezeti specifikumok stb.), a demográfiai mutatókra (mortalitás, egészségügy stb.), majd a pártküzdelmekre, a kormányváltásokra és -váltásokra, a társadalmi mozgalmakra, a politikai antiszemitizmusra, valamint hangsúlyosabban a politikai modell első és második fázisára, azaz a parlamentarizmusokra és a tekintélyuralmi rendszerek kiépülésére és működésére. Utóbbiak jellege igencsak változatos képet mutat, amiben nagy szerepe volt az azt létrehozó személyeknek.

Az áttekintés végére a kronologikusan felépített „országtörténet-mozaikokból” összeáll a korszak Kelet-Európájáról egy olyan kép, amely – még ebben a nagyobb léptékben is – igencsak változatos: a szerző ugyanis figyelembe veszi, hogy eltérő vagy hasonló adottságokkal rendelkező országok társadalmi (pontosabban döntéshozói) milyen eltérő vagy hasonló válaszokat adnak eltérő vagy hasonló problémákra, kihívásokra. Az elemzések során kitűnnek a sajátosságok a nyugati ipari-gazdasági szinthez legközelebb álló, legmodernebb Csehszlovákiától kezdve a még gyakran törzsi konfliktusoktól zajos Albániáig. Azaz Palotás rekonstruálja, hogy az egykori birodalmak helyén – lehetőségeikhez és korlátaikhoz képest – mit értek el egy-egy vizsgált területen a függetlenségük alatt az egyes államok.

A mintegy félezer oldalas munkát kitekintésként a térség II. világháborús története zárja. A történész ez esetben sem téveszt irányt: fegyelmezetten koncentrálna

a térség politikai aktorainak dilemmáira, és mellőzi a részletes hadtörténeti elemzéseket. Az olvasó ezúttal is nyomon követheti a Kelet-Európa térképén végbement átrendeződéseket, majd megismerheti, hogy milyen szerepet töltöttek be az egyes – megszállt (Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia), bábállami (Szlovákia, Horvátország) vagy csatlós (Bulgária, Románia) szerepre kárhóztatott – államok a Harmadik Birodalom által elképzelt „európai új rendben”. A szerző a kitekintésben kitér a zsidó közösségek sorsára, az ellenállási mozgalmakra, valamint a háború végjátékára.

Palotás Emil mindezt tárgyilagos, jól követhető, fegyelmezett módon adja elő. Elbeszélését fűszerezik olyan, a narratívába szőtt elemek, mint pl. az „ötjelzős” választási rendszerek magyarázata, egy-egy politikus vagy szervezet jellemzése (sajnos fényképekkel nem találkozunk), továbbá azok a kritikai megjegyzések, amelyek helyreigazítanak egy-egy, a környező országok történetírásában élő téves megállapítást. Bár az egységes elbeszélés folyamatát megtörhetné, de azt mégis kifejezetten sajnálhatja az olvasó, hogy forrásokból vett idézetekkel csak szabályt erősítő kivételként találkozhat.

Mindezek miatt a kötet elsősorban az egyetemi hallgatók, kutatók érdeklődésére tarthat számot. A tájékozódást természetesen bibliográfia segíti, de talán hasznos lett volna, ha az ajánlott irodalom fejezetenként vagy (rész)témánként kerül közlésre. A szövegbázisú kötet táblázat- és térképpapparátussal egészül ki. A táblázatok jól áttekinthetőek, adataik forrása visszakereshető (sajnos ez a szöveggközi adatközlésekre nem mondható el, nincsenek lábjegyzetek). A térképek is segítik a bonyolult viszonyok közti eligazodást, de Juhász József – e tekintetben is – rámutatott néhány pontatlanságra.³

³ Juhász József: Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. *Múltunk* 50. (2005: 4. sz.) 266.

„A szintézis egyben azt jelenti, hogy valamiről hallgatunk. [...] A szintézis hasznos és elkerülhetetlen, de mindössze egy »igaz történet« és nem maga a teljes valóság.” – írja John H. Arnold a *Történelem* című rövid munkájában.⁴ Hasonló vállalkozás esetében nyilvánvalóan rengeteg dologról kénytelen lemondani a szerző, de ez egyben lehetőség is arra, hogy a történészek folytassák a kelet-európai régió történetének feldolgozását: Palotás összefoglalójában a nagyobb politikai, gazdasági és társadalmi változásokra koncentrál, de felvethető annak vizsgálata, hogy a társadalom különböző szintjein hogyan élték meg az emberek mindazt, ami ebben a viharos félszázadban lezajlott. További munkák igazolhatnák, hogy – a palotási értelemben vett – Kelet-Európa (és lakossága) nem csak földrajzilag, az egyes statisztikai adatokból kiolvasható tendenciák vagy politikai mechanizmusok tekintetében sorolható egy gyűjtőfogalom alá. A kultúr-, életmód- vagy médiatörténeti elemzések további utakat nyithatnak.

A narratíva tehát – még ha egy ponton országtörténetekre is bomlik – egységes szempontok alapján, a megválasztott politikai-, gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítést érvényesítve mutatja be a nagyrégiót alkotó államok (közösségek) eltérő útjait, azaz maradéktalanul teljesíti az előszóban vállaltakat. Palotás Emil recenziói azonban nem érdemtelenül értékelték pozitívan (Sajti Enikő egyenesen *alapműnek* nevezi) a *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című munkát.⁵ Legalább ilyen jó visszacsatolás lehet, hogy jelen sorok írója egy sok kéz nyomát viselő, „leharcolt” könyvtári példány forgatott.

⁴ Arnold, John H.: *Történelem*. Nagyon rövid bevezetés. Bp. 2005. 109–110.

⁵ Sajti Enikő és Juhász József mellett Niederhauser Emil is méltatta a kötetet. *Niederhauser Emil: Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Magyar Tudomány 166. (2005: 6. sz.) 782–783.

Galambos Péter

KÁDÁR, CEAUȘESCU ÉS A NEMZETI- NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989
Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 562 old.

Földes György kutatási területe Magyarország 1945 utáni története, így kiemelten foglalkozik a Kádár-korszak politikatörténetével, illetve Kádár János politikai életpályájával, továbbá a II. világháború utáni magyar–szovjet kapcsolatok alakulásával és Magyarország 20. századi gazdaság- és társadalomtörténetével. 2010-ben a Magyar Tudományos Akadémia doktori fokozatát nyerte el a *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989* című munkájával.

A szerző meglátása alapján a 20. század hidegháborús Európájában „egyes országok esetében a kétoldalú kapcsolatok meghatározó része volt a nemzetiségek helyzete és jövője”. Ebből a szempontból a legkritikusabb, mint ahogy azt a könyvben is nyomon követhetjük, a magyar–román viszony volt. Ezzel kapcsolatban pedig Földes kulcskérdéssé teszi, hogy az elemzett időszakban „a kádári politika [miért] nem tudott érdemlegesen segíteni az erdélyi magyar kisebbségnek.” (23.)

Földes György elkészített munkájában tudományos igényvel nagy mélységben használt fel forrásokat. A kötetben hangsúlyos a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi szerveinek, a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériumának Romániára vonatkozó irat-együttesének, valamint a

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár egyes gyűjteményeinek (Kádár János személyi-, illetve Fazekas János és Farkasfalvi József gyűjteménye) felhasználása. Ugyanígy a magyar politikai és szellemi elitnek (Aczél György, Berecz János, Kádár János, Komócsin Zoltán), az erdélyi magyarság vezetőinek (Balogh Edgár, Gáll Ernő, Sütő András), sőt egyes román politikusok (Ceașescu, Gheorghiu-Dej) írásai, megnyilatkozásai is felhasználásra kerültek. A felhasznált szakirodalom is széles spektrumban öleli fel a témához kapcsolódó köteteket és cikkeket, ugyanígy újságokból, folyóiratokból – kiemelten a *Népszabadságból* és az *Előréből* – is bőségesen idézett a szerző. Dicsérendő, hogy nem ragadt le Magyarországnál, s francia, angol, német és orosz nyelvű cikkeket, köteteket idéz. Ugyanígy román nézőpontot megjelenítő könyvek, írások is bőven akadnak a műben. Érdeemes felhívni azonban a figyelmet arra a tényre, hogy a *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból* című kiadvány felhasználása miatt több alkalommal csak közvetettek az idézetek.⁸

A *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989* leginkább politika- és diplomácia történeti mű, de néhol felbukkan benne többek között gazdaság- és kultúrtörténeti vonal is. Kiemelendő, hogy az oly sokszor elmaradó világpolitikai háttér Földes György könyvében megjelenik. Sőt a Magyarország és Románia külkapcsolatait meghatározó nemzeti-nemzetiségi problémát nemcsak a két ország viszonyrendszerében törekszik elemezni, hanem beemelésre kerül a szovjet és a szocialista blokk több államának aktuális hatása, ráhatása, megjelennek a nyugati államok és az ENSZ felvetései, továbbá a nemzetközi média adott eseményekre gyakorolt hatását is igen részletesen elemzi a szerző. Ugyanígy hangsúlyos a

⁸ Ugyanígy érdekes tény, hogy a szerző saját bevallása szerint nem, vagy keveset tud románul. Így a román félre vonatkozó források felhasználása láthatóan egy nézőpontú. A román politikai, közéleti személyiségek megnyilatkozásait túlnyomó többségben magyar forrásokból ismerhetjük meg. A jövőre való tekintettel esetleg elképzelhető lenne a téma elemzése, kiegészítése kifejezetten román levéltári forrásokra fókuszálva.

nemzetközileg hol feszültségekkel teli, hol nyugalmasabb 1945–1989 közötti időszak periódusainak beemelése is.

A kötetben jól kidomborodik, hogy mind a magyar, mind a román fél 1956 után egyfajta külön utas reformpolitikára esküdött fel. Magyarország részéről ez a közismert gazdasági reform, az 1968-tól életbe lépő új gazdasági mechanizmus, valamint a csendes nyitás Nyugatra az életszínvonal-politika fenntartása érdekében. Román részről az elsődleges cél a szatellit államok köréből történő kitörés volt. Az 1960-as évek a szovjet tábortól való fokozatos távolodás, függetlenedés jegyében teltek. Gondolhatunk itt az el nem kötelezett országok, az USA és Kína felé kiépített jó diplomáciai kapcsolatokra, a Varsó Szerződés „elhanyagolására” vagy az 1968-as csehszlovák invázióból való kimaradásra is. Az 1970-es évek közepétől kezdve a román politika neosztálinista fordulatot vett, ami láthatóan kihatott az állam belügyeire és később külpolitikájára is.

Voltak olyan kérdések az elemzett időszakban, amiben akár egyetértés is létrejöhetett volna a magyar és román fél között, így például Magyarországon a kulisszák mögött pozitív fogadtatásra talált a román kezdeményezésre történt diplomáciai kapcsolat felvétele az NSZK-val (1967. január). Ez a magyar gazdaság szempontjából kiemelten fontos cél lett volna, de mivel a szovjetek nem támogatták az ez irányú terveket, így csak az 1970-es évek elején lesz hivatalos, nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolat Magyarország és a nyugat-német állam között.

Jól látható Kádár János politikájával kapcsolatban, hogy az MSZMP a táboron belüli egyéni (magyar gazdasági) reformok miatt nem vállalhatott és nem is vállalt komolyabb konfrontációt olyan téren, ahol nem számíthatott a Szovjetunió jóindulatára és támogatására. Az erdélyi magyarság kérdése sajnos ilyen pont volt. A nemzetiségek hídszerepe a magyar – román kapcsolatokban emiatt inkább csak háttérben, másodsorban tematizálódott, már ha egyáltalán szóba kerülhetett a gazdasági, tudományos és turisztikai kapcsolatok mellett. Pedig a külön utas román

politika néhány lépése hátrányosan érintette az erdélyi magyarságot, jogait fokozatosan szűkítették, korlátozták. Földes gyakorlatilag három fontos elemet emel ki ebben a bilaterális viszonyban. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a kádári vezetés internacionalista alapokon és a lenini (nemzetiségi) elvek mentén képzelte el a határon túli magyarok helyzetének kezelését. Másrészt ezzel párhuzamosan kiemeli azt a kádári kulcsmondatot is, hogy csak Magyarország és a magyarok itthoni sikerei segíthetik az erdélyi magyarságot. Végül, de nem utolsó sorban az is kiolvasható, hogy a fenti elemek miatt a magyar külpolitika többnyire csak szemlélő. Sem ereje, sem valós akarata nem volt ahhoz, hogy valódi cselekvővé váljon.

Kulcskérdés, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdést az elemzett időszakban mindkét ország egyezményesen belügynek tekintette. Ebben gazdasági és társadalmi hatások miatt az 1960-as évek második felétől törés következik be. Az 1970-es évektől kezdve pedig részben a magyar értelmiség (a szerző több helyen a közvélemény fogalmát használja), részben pedig a nyugati sajtó (média) nyomására vetődik fel a probléma hivatalosan, külügyi szinten. Kádár számára egyfajta kényszerré válik a magyar–román viszony egyrészt nemzetközi tematizálása miatt, másrészt azért, mert Ceaușescu neosztálinista fordulata komoly kérdéssel szembesíti a magyar politikai (reform) elitet.

A szerző által folyamatosan használt „egy lépés előre, két lépés hátra”⁹ politikája ettől a ponttól kezdve nem funkcionált a korábbi módon. Már ha egyáltalán „működésnek” nevezhetjük a nemzeti-nemzetiségi politika 1956-tól kezdődő internacionalista, gazdasági–politikai megközelítését. Kádárék számára világossá vált, hogy tenni, lépni kell. Azonban a maguk által megszabott szűk mozgástéren talán csak a debreceni és nagyvárad kettős Kádár–Ceaușescu

⁹ A megfogalmazás teljesen korrekt, hiszen a nemzeti-nemzetiségi kérdés szőrmentén való kezelésére, megoldására történtek tapogatózó, előremutató lépések a magyar kormányzat és az MSZMP részéről, de végeredményben ezek nem vagy alig javították az erdélyi magyarság helyzetét, sőt konfrontációs pontokat hoztak létre a két ország és a két állampárt között.

találkozón sikerült túllépni 1977-ben. És ekkor is – magyar szempontból – kevés sikerrel. Ez után folyamatosan ragaszkodott a magyar külpolitika ahhoz az elvhez, hogy a két elsőszámú vezető nem találkozhat hivatalosan egymással, mivel egy ilyen találkozó az erdélyi magyarok számára előnyökkel nem járna, az Bukarest politikáját viszont legitimálná minden téren, így nemzeti–nemzetiségi ügyben is.

Nem teljesen egyértelmű, inkább többtényezős a magyar külpolitika kezdeményezőbbé, offenzívabbá válása a '80-as években. Földes a Magyar Népköztársaság aktivizálódását a magyar kisebbség ügyében, az irányukba történő nyitás okát egyrészt belpolitikai – részben gazdasági, részben társadalmi – okokra vezeti vissza.

Jól érzékelhető ekkor már, hogy hatalmas a szakadék az életszínvonal tekintetében Románia és Magyarország között. A magyar politikai vezetés Ceaușescu erőltetett gazdaságpolitikájával szemben, pontosan a '80-as évek elején hoz határozatot a gazdasági reform be- vagy újraindításáról. A reformban érdekelt politikai erők, pedig nemcsak gazdasági téren, hanem ennek sikerein felbuzdulva például az erdélyi magyar kisebbség ügyében is túl akartak lépni a korábbi szocialista-internacionalista trendeken, paradigmákon. Ezt egyfajta társadalmi nyomás is sürgette. Ugyanis egyre nyíltabb ismeretet szerzett a magyar társadalom a határon túliak sanyarú helyzetéről. Az erdélyiek megpróbáltatásai a közbeszéd tárgyává lettek, így a pártnak lépnie kellett valamilyen irányba, ha továbbra is biztosítani akarta a társadalom támogatását a reformok kivitelezéséhez. Földes úgy fogalmaz, hogy „a konfliktus belpolitikai szükségletté vált”. Egyfajta szelep szerepet töltött be ezáltal Erdély és az erdélyi magyarok ügyének napirenden tartása idehaza.

A nyitás másik oka sajátosan magyar és nemzetközi is egyben. A magyar minta, a „legvidámabb (legsabadabb?) barakk” képezte nemzetközi kihasználhatósága a magyar diplomácia számára hatalmas lehetőségeket rejtett magában. Nemzetközi megítélésében talán ekkor volt a csúcson Magyarország és

(egy ideig) maga Kádár is. Ebből az elismertségből fakadóan az MSZMP vezetése remélte, hogy a Nyugat kisebbségi-jogi kérdésekben fel fogja emelni a hangját, és az erdélyi magyarok ügyében Magyarországot támogatja majd Romániával szemben. Az 1975-ös helsinki nyilatkozat – amit mindkét állam ratifikált –, valamint annak 1985-ös bécsi utórendezvénye is ebbe az irányba mutatott. Román részről ezt a hangulatot tovább erősíti a neosztálinista represszió, mely már nemcsak a nemzetiségeket (magyarok, szászok, szerbek), hanem magukat a románokat is érinti.

Emellett azonban talán kevésbé hangsúlyos a kötetben, hogy a korábbi politikai vezetés elöregedett. Kádár társai kihaltak, nyugdíjba vonultak, s a fiatalabb nemzedék újult erővel tenni akart valamit. Közülük Földes jól láthatóan Pozsgay Imrét, Grósz Károlyt, Németh Miklóst, Horn Gyulát és Várkonyi Pétert emeli ki leginkább. Persze ezek a politikusok nemcsak felebaráti, a határon túliak iránt érzett szeretetből, hanem saját politikai megmaradásukért, esetleges elismerésükért cselekedtek így. A szerző könyvben szereplő értékelése alapján ugyan az MSZMP-nek „nincs kidolgozott stratégiája a modellváltás levezénylésére”, azonban az erdélyiek ügyével való törődéstől komoly eredményeket vártak. Egyfelől azt, hogy ily módon kifogják a szelet a magyar, demokratikus ellenzék vitorlájából, másfelől pedig fellépésükkel erőt tudtak demonstrálni, és bizonyíthatták, hogy még mindig érdemesek az ország vezetésére. Ha nem így cselekszenek, akkor valóban tarthattak volna attól, hogy az állampártot és személy szerint az MSZMP fiatal politikusait elsöpri a népharag.

A hivatalos szinten túl persze Földes György részletesen számba veszi a közvélemény, valamint az értelmiség, kvázi a demokratikus ellenzék erdélyi magyarokkal kapcsolatos nézeteit is. Az események ívéből úgy tűnik, hogy az Erdély-téma folyamatos napirenden tartása katalizátorként hatott a politikai elitre. Itt persze a hétköznapi magyar állampolgáron túl megnevezésre kerül az Erdélyből Magyarországra menekült értelmiségiek kis csoportja (Balogh Júlia, Kertész Attila,

Ara-Kovács Attila), továbbá magyar történészek (Köpeczi Béla, Pach Zsigmond Pál, Gosztonyi Péter), írók (Csoóri Sándor, Sütő András), újságírók (Hajdú János), valamint a demokratikus ellenzék képviselői, elméleti szakemberei (Csurka István, Kis János, Tamás Gáspár Miklós, Mészöly Miklós, Konrád György, Litván György) is. A valós hatalommal nem rendelkező ellenzék megjelenítése valószínűleg azért ilyen fontos, mert a szerző ezzel is hangsúlyozza, hogy komoly nyomás nehezedett az MSZMP-re a közvélemény irányából. (Az persze más kérdés – és ezzel a szerző kevésbé foglalkozik –, hogy valójában a társadalmi elégedetlenség mekkora veszélyt rejtett magában, valamint, hogy valójában az értelmiség sirámai eljutottak-e a párthoz, és ott lehetett-e vélemény és egyben politikaformáló mindez.)

A nyíltsisakos támadás az 1980-as évek második felétől egyfajta „kis hidegháborús helyzetet” idézett elő a két ország viszonyában, amit csak a román neosztálinizmus bukása oldott meg. Hihető a szerző megjegyzése, miszerint minden héten történt egy-egy fontos esemény, megnyilatkozás 1988–89-ben, de talán egy kicsit eltúlzott a korábbi időszakokhoz viszonyított jóval hosszabb terjedelem. (Ennek okai főleg a szerző személyes élményei és a hozzáférhető források bősége lehetnek.)

Felvetődik az a kérdés, hogy az író milyennek látja Kádár János személyét. Érzékelhetően jó taktikusként tekint rá, akinek valójában kevés lehetősége volt stratégiai döntések meghozatalára. Emellett nagyon jól rajzolja meg azt a kettősséget, amellyel Kádár pályája során folyamatosan küzdhetett. A szovjetekkel a háta mögött leginkább egy dologra koncentrálhatott: a növekvő életszínvonal biztosítására, ami az ország szocialista berendezkedésének támogatásáért kötött társadalmi szerződés feltétele volt. Ez a koncepció nem engedett túl nagy teret az élet más területein. A Romániával való nyílt konfrontáció pedig megengedhetetlen volt még akkor is, ha az erdélyi (külföldi) magyarok beolvasztására nyílt kísérletek történtek, s a szovjet–román viszony sem volt az elemzett időszakban végig felhőtlen. Ebben a kötetben

végeredményben Kádár pozitív személy, nem úgy, mint például Grósz Károly, akit a szerző élesen bírál, főként az 1988. augusztus 28-ai aradi kétoldalú találkozó miatt.

Összességében Földes György munkája a klasszikus, eseménytörténetre fókuszáló történetírói iskolát követi, ám a különböző fejezetekben kiemelten keresi válaszokat az adott események miértjeire. (Miért passzív a magyar külpolitika? Milyen okból nem cselekszik, nem cselekedhet? Miért észlelhető változás? Mi motiválja a nyílt konfrontáció politikáját?) A kötet láthatóan a mozgástér és kényszerpálya paradigmáját helyezi előtérbe, és ez alapján értékeli az aktuális külpolitikai eseményeket. Néhol érezhető az egyéni, kevésbé objektív hangvétel, de a szerző maga is megemlíti, hogy a közelmútnak a jelenhez ezer szállal kötődő eseményeit teljes tárgyilagossággal nem lehet elemezni. A történelem iránt érdeklődő közönség elégedett lehetne, ha nemcsak a magyar–román viszonylatban készülne ilyen részletes elemzés a határainkon kívül rekedt magyar kisebbségről.

Beszámolók

Fekete Bálint – Zámbó Lilla

ISHA BUDAPEST: A TÖRTÉNÉSZ HALLGATÓK NEMZETKÖZI SZÖVETSÉGE*

„Aki nem ismer idegen nyelveket, mit sem tud a magáéről.” Goethe találó sorai juthatnak eszünkbe, amikor a nemzetközi nyitás, perspektíva esszenciális voltát szeretnénk hangsúlyozni történetírásunkban. Ahogyan a más szakterületeken tanulóknak, a történész hallgatók számára sem csupán az idegen nyelvekben való jártasság, de a nemzetközi tudományos szcénában való eligazodás, és az ebben való aktív közreműködés is elengedhetetlen (lenne).

Mint ahogy az egy, a történettudomány helyzetéről tartott vitán elhangzott, e téren sajnos nem állunk túl jól.¹ A felzárkózásra, legalábbis a „szocializáció” megkezdésére egyedülálló lehetőséget kínál a történész hallgatók nemzetközi szövetsége, az *International Students of History Association* (ISHA),² amely több ország történeti tanulmányokat és kutatásokat folytató hallgatóit tömöríti. Az ISHA azon túl, hogy nemzetközi konferenciákon való részvételre és publikációkra biztosít lehetőséget (a szervezet saját kiadványa *Carnival* címen jelenik meg³), egy remek közösséghez való csatlakozást, szakmai és személyes kapcsolatok létrehozását, építését is lehetővé teszi.

* Az írás az eredetileg az Újkor.hu oldalon megjelent cikk bővített változata. <http://ujkor.hu/content/isha-budapest-tortenesz-hallgatok-nemzetkozi-szovetsege> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

¹ Szilágyi Adrienn – Fekete Bálint: Kör(kor)kép a történettudományról – Történészvita 2015. Újkor.hu <http://ujkor.hu/content/korkorkep-tortenettudomanyrol-torteneszvita-2015> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

² Bővebb információk: <http://www.isha-international.org/> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

³ A *Carnival* számai elérhetőek: <http://www.isha-international.org/Files/Carnival> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

1. kép

ISHA Nyári szeminárium, Ljubljana 2014

Alapítás és újraalapítás: Budapestről Budapestig

„We the participants of the founding conference of the International Students of History Association declare the establishment of a world-wide network for students and recent graduates interested in history and related sciences.” – olvashatjuk az ISHA alapító nyilatkozatában, amely Budapestről indult 1990. május 9-én. A vasfüggöny leomlásakor az Európa különböző pontjairól érkező hallgatóknak először nyílt lehetőségük összegyűlni, megosztani és megvitatni saját és közös történelmüket.

Kezdeményező félként és a szervezet életre hívójaként az Eötvös Loránd Tudományegyetem adta az ISHA első elnökét Zarándy Zoltán személyében, de az alapítók névsorában találjuk Czoch Gábort, Csapodi Zoltánt, Litkei Józsefet, Kóthay Katalint és Fenyő Krisztinát is. Az alapító nyilatkozatot pedig az első konferencia előadásainak anyagával együtt a fiatal történészek folyóirata, a *Sic Itur ad Astra* 1991-es különiadása közölte *The European Paradigm* címmel (Dr. Poór János felelős szerkesztősége alatt).

Az ambiciózus célkitűzés nem holt hamvába, ezt követően minden év tavaszán sor került az ISHA fő rendezvényére, az éves konferenciára, majd 1996–1997-től kezdve megjelentek a szemináriumok is, amelyek rendszerint nyáron, ősszel és újévkor zajlanak, mindig más városban, különböző tematikák köré szervezve.

Az ISHA felépítését tekintve szekciókból és egy évente választott nemzetközi tisztségviselői testületből áll. A szekciók városonként szerveződnek, azaz a hallgatók egy városon belül több egyetemről is érkehetnek, de szekcióként együtt vesznek részt a szervezet munkájában. A rendes tagság feltétele az éves tagdíj befizetése, de létezik megfigyelői státusz is.

Sajnos az alapítás lendülete a magyar fővárosban a 2000-es évekre kifulladt, és egy évtized alatt az ISHA neve teljesen kikopott az ELTE kampuszáról. A szervezet viszont nem felejtette az „alapító nemzetet”, nem véletlen, hogy a szekció újraindítását a 2011 őszén az ELTE-n tanuló, a szófiai ISHA-tagozatot vezető Konstantin Golev kezdeményezte az akkori elnök, Sven Mörsdorf megbízásából.

2. kép

Konstantin Golev az ISHA 25. éves konferenciáján

Nem lehetett kétséges, hogy a magyar történész hallgatók nem maradhatnak távol tovább ettől a fórumtól, így Bak Bálint és Fekete Bálint (akkor az ELTE mesterszakos hallgatói) megkezdtek a budapesti szekció reintegrációját. Az ISHA Budapest végül 2012. szeptember 19-én az ELTE Bölcsészettudományi Karán, az ELTE BTK Történeti Intézete, a Történeti Intézeti Képviselő és a diákok tudományos és közéleti tevékenységét támogató hallgatói szervezet, az I. Tóth Zoltán Kör támogatásával ismét elindult. Jelenleg is azon dolgozunk, hogy a szekció aktívan részt vegyen a szövetség munkájában, és hogy a

magyar hallgatók (BA, MA és PhD képzésben tanulók egyaránt) előadásaikkal rendszeresen jelen legyenek a külföldi konferenciákon és szemináriumokon.

3. kép

ISHA 25. éves konferencia, nyitó ceremónia, Budapest 2014

Eredményeink és terveink

Miután Bak Bálint részt vett a 2012-es jénai éves konferencián (*Identities in Transition*), a szervezés újabb lendületet kapott a magyar tervek fogadtatása és az ott tapasztaltak miatt. 2012 ősze óta Budapest rendes tagsággal rendelkezik, de az első jelentősebb mérföldkövet az ELTE BTK-n 2012. november 21-én megrendezett *Mini-ISHA* elnevezésű, angol nyelvű előadásokat felvonultató esemény jelentette, amelyet követően a magyar hallgatók először mint résztvevők (Leuven, Berlin, Helsinki – 2013) kapcsolódtak be az ISHA világába. (Szilágyi Adrienn beszámolója a 2013-as leuveni konferenciáról a *Modern Magyarország* korábbi számában olvasható.⁴)

Természetesen hamar felmerült, hogy a budapesti szekció méltó visszatérése az lehetne, ha a 2014-ben megrendezendő, 25. éves konferenciát a magyar fővárosban tartaná a szervezet. A vállalást a szekció 2013-ban megtette, az ISHA nemzetközi vezetése pedig mindenben támogatta.

⁴ Szilágyi Adrienn: International Students of History Association (ISHA). Leuven után újra Budapesten. *Modern Magyarország* 2. (2013: 1. sz.) 359–362. <http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/05/Modern-Magyarorsz%C3%A1g.pdf> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

4. kép

ISHA 25. éves konferencia, Budapest 2014

A hosszas szervezés eredményeként 2014. április 14–19. között az ELTE BTK-n megrendezett konferencia címe – emlékezve a 2014-es évfordulókra, illetve az ISHA alapításának körülményeire – *Images of the Other: Relations between Western and Central-Eastern Europe in History* volt. A rendezvény méreteit jelzi, hogy 20 ország 31 városából több mint 120 fő volt jelen. A rendezvényt Dr. Sonkoly Gábor plenáris előadása nyitotta meg, amelyet *The Use of History in Heritage Building* címmel tartott. A következő napokban a tíz workshop résztvevői és vezetői prezentációk, majd az ezeket követő beszélgetések során vitathatták meg egymás eredményeit, és reflektálhattak az elmúlt közel két és fél évtized európai történetírására. (A workshopok címei: *Conflict, War and Peace; Anniversaries, Narratives and Collective Identities; Gender, Identities, Everyday Life; Arts, Sciences, Networks; Literature, Press and the Public; Regional Antagonism and Cooperation; Socio-Economic Patterns, Systems and Ideologies; Intercultural Contact and Stereotypes; Empires, Federations and Unions; Travellers, Emissaries, Soldiers.*)⁵

⁵ Részletesebb beszámoló: Öhler Katalin – Bak Bálint – Fekete Bálint: Beszámoló a 25th ISHA Annual Conference rendezvényről. <http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/05/ISHA-Besza%C3%A1mol%C3%B3.pdf> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

5. kép

Workshopok, 25. éves konferencia, Budapest 2014

Az esemény legfontosabb hozadékanak – azon túl, hogy a konferencia programja és szellemisége segített az egymásról való gondolkodás különféle szempontjainak megértésében és elfogadásában – az ISHA Alumni életre hívását tartjuk, amely a régi és az új tagok közötti kapcsolatfelvételt, tehát egy történészgenerációkon átívelő szakmai hálózat létrehozását teszi lehetővé. Ezt segítette a *There and Back Again: History Students Crossing Borders, 1989–2014. Why it Matters and Where it Leads* című kerekasztal, ahol Frerik Kampman (egykori elnök, Hollandia), John Blake (egykori elnök, Nagy-Britannia), Zarándy Zoltán (alapító elnök, Magyarország) és Jonathan Evan-Zohar (EUROCLIO, Hollandia) Sven Mörsdof (egykori elnök, Németország) moderálásával beszélgetett az ISHA-ról.

6. kép

Kerekasztal-beszélgetés, 25. éves konferencia, Budapest 2014

A kísérőprogramokat – a kultúrséták és múzeumlátogatások (Magyar Nemzeti Múzeum, Országház) mellett – a szekciók működését segítő *How to ISHA?* és a *Fundraising Workshop*, Jonathan Even-Zohar interaktív előadása (*Do Facts Lead to the Truth? Multiperspectivity in History Education*), a Dr. Pók Attilával a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központjának Történeti Intézetében folytatott beszélgetés és az ISHA legfontosabb döntéseit meghozó *General Assembly* jelentette.

7. kép

General Assembly és Dr. Pók Attilával az MTA BTK TTI-ben folytatott beszélgetés, 25. éves konferencia, Budapest 2014

A visszajelzések alapján elmondható, hogy a 25. éves konferencia sikeres visszatérést jelentett. A budapesti rendezvény óta a Ljubljanában, Pulában, Olmützben és Bukarestben tartott szemináriumokról sem hiányoztak a magyarok, sőt a 2015. szeptember eleji grazi eseményen is jelen voltunk.

Az ISHA Budapest jelenlegi vezetése (Zámbó Lilla és Bayer Árpád), valamint a szekciót alkotó hallgatók az (újra)alapítók teljesítményéhez és eszméihez méltó tudományos és kulturális rendezvények szervezésére törekednek. A havonta megvalósuló informális hangulatú gyűlések mellett (amelyekre gyakran közös kulturális programok, például múzeumlátogatások után kerül sor) az aktuális szeminárium, illetve konferencia előtt *Preparing Mini-ISHA event* címmel felkészítő eseményeket rendezünk, ezeken a soron következő ISHA-eseményen részt vevő hallgatók angol nyelven ismertethetik előadásukat budapesti oktatóik és társaik körében.

8. kép

Újévi szeminárium, Olmütz 2015

Az ISHA Budapest nemzetközi dimenziójának, valamint interdiszciplinaritásra való törekvésének szellemében ezen alkalmak szervezése során szekciónk különböző tudományágak hallgatói szervezeteivel működik együtt. A legutóbbi, 2014. december 5-én *Associating through History* címmel megrendezett, az olmtützi újévi ISHA-szemináriumot megelőző alkalmat a *Tihany Center Political Analysis* (TCP) nevű szervezettel rendeztük meg. Ennek során a történeti előadásokon túl egy kerekasztal-beszélgetés is megvalósult Odze György igazgató úr és vendégei, Benda László újságíró és Alex Wang, a Pekingi Egyetem Nemzetközi Diák Fórumának vezetője között Kína és a „keleti nyitás” témájában.

9. kép

Associating through History című felkészítő workshop, Budapest 2014

A következő, 26. éves bukaresti ISHA konferenciára (2015. április 23–30.) felkészítő eseményt 2015. április 16-án rendeztük az európai földrajz hallgatók szervezete, a *European Geography Association – for Students and Young Geographers* (EGEA) budapesti szekciójával együtt *Local vs. Global* témában.

10. kép

Bak Bálint beszámolója a Magyar Történelmi Társulat 2014. évi közgyűlésén

Az ISHA Budapest innovatív légkörének köszönhető, hogy a szekció tagjai 2015. augusztus 23–26. között megrendezték az első ún. regionális szemináriumot 40 fő részvételével. A *Common History and Society in the Post-Habsburg States* címet viselő rendezvényre Balatonakaliban került sor, azaz az ISHA hagyományaitól eltérően nem egy egyetemi városban. A cél elsődlegesen a térség szekciói közti kapcsolat erősítése volt, de érkeztek hallgatók a régió kívülről is (pl. Franciaországból és Belgiumból). További újdonságot jelentett, hogy az előre kijelölt témákat (*The importance of Central Europe through history; Central-European History Textbook. Dream and Reality; Mitteleuropa, Central Europe, East-Central Europe to be or not to be? Does Central Europe exist?; Cross-border regions; 1000 years of Central Europe – Expansion and Regression; The influence and the remembrance of the Habsburg Empire today; Art and Culture in Central Europe, 19th-20th century; Liminal states*) a hallgatók kerekasztal-beszélgetések formájában vitatták meg, amely lehetőséget adott az intenzívebb párbeszédre, az eltérő érvek ütköztetésére. Különösen érdekes volt az Odze György vezette beszélgetés, amelyen a TCP vezetőjének migrációval kapcsolatos felvetéseire reagáltak – olykor igencsak vehemensen – a résztvevők.

11. kép

Regionális Balatonakali–Balatonfüred 2015

A *Tihany Centre*-rel kialakult együttműködéseknek köszönhetően a szekció tagjai már korábban is eleget tettek az intézet meghívásának, 2015. május 8–10. között a történezhallgatók is ott voltak a *Biztonságpolitikai kihívások és regionális együttműködés Közép-Európában* című nemzetközi konferencián Tihanyban.

*

Célunk és reményünk, hogy szekciónk élni tud a szervezethez való újracsatlakozás által megnyitott lehetőségekkel, és az általunk rendezett programokon keresztül a jövőben is aktív, valamint egyre több hallgatót számláló tagja marad ennek a közösségnek.

Nagy szeretettel buzdítunk hát minden a történelem, valamint a társadalomtudományok iránt érdeklődő hallgatót az ISHA Budapesthez való csatlakozásra, programjainkon való részvételre, illetve saját szekció alapítására, amihez minden támogatást megadunk.

Fekete Bálint

TANSZÉKI RETROSPEKTÍV

Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének egy éve (2014/15-ös tanév)

Az idő rohan, és ezt még azok is érzik, akik a múlttal foglalkoznak. Az egyetemen hasonló a tapasztalat: a gólyák még alig vették fel első óráikat, máris elkezdődött a téli vizsgaidőszak, amit alighogy sikerült kihevernie az oktatóknak és a hallgatóknak egyaránt, máris záróvizsgázókkal és friss diplomásokkal telik meg a kampusz. Közben talán fel sem tűnik, vagy nem tudatosul, hogy a kurzusok és vizsgák vég nélküli körforgásán túl – akár tanszéki szinten is – mi minden zajlik, amitől egy felsőoktatási intézmény hivatali–szolgáltatói szervezete valódi *universitasként* működik. Az *universitas* márpedig az oktatók és a hallgatók *közössége*, és ezt a közösséget folyamatosan építeni, formálni kell. Az alábbiakban azt tekintem át, hogy az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszéke mit tett hozzá az egyetemi közülethez a 2014/15-ös tanévben.

Mindennek persze nem az öndicséret a célja, csupán a számvetés, ami semmiképp sem lehet teljes, hiszen épp az marad láthatatlan, ami a legfontosabb: az a rengeteg befektetett plusz munka, amely nélkül aligha valósulhatott volna mindaz, amiről szó lesz a következőkben, valamint az a rengeteg élmény és tapasztalat, amivel az egyetem polgárai és az érdeklődők gyarapodtak.

A tanszék számokban

Elöljáróban fontos leszögezmem, hogy az elektronikus regisztráció és ügyintézés korszakában is szinte lehetetlen pontos számadatokat megtudni. Az alábbiakban közöltek éppen ezért inkább tájékoztató jellegűek, de a tendenciákat viszonylag jól tükrözik.

Mivel a tanszéki munka javarészt az oktatási feladatok ellátásból áll, ezért elsőként ezt a témát tekintem át. Az alábbi táblázat a tanszék kurzuskínálatát foglalja össze (azzal a megjegyzéssel, hogy valószínűleg nem minden kurzus indult el).

	I. félév	II. félév	Összesen
BA	41	43	84
MA	9	23	32
PhD	8	8	16
Összesen	58	74	132

1. táblázat

Alapszakon (BA) a kínált 84 kurzusból 55 szeminárium, 11 előadás és 18 zárószeminárium volt. Mesterszakon (MA) a két félév alatt 25 szemináriumot és 7 előadást hirdetett a tanszék. A 32 óra közül 21 szakirányos mesterszakosoknak, 7 tanári képzésben részt vevőknek, 4 muzeológusoknak szólt.

Az óriási óraterhelésnek köszönhetően rengeteg hallgató került kapcsolatba a tanszékkel. Bár mindenre kiterjedő pontos számok nem ismertek, de leszögezhető, hogy a Történeti Intézetben az egyik legmagasabb hallgatói létszámmal dolgozik a tanszék. Mesterképzésre I. évfolyamon 18, II. évfolyamon 14 fő iratkozott be (és vannak túlcúsúszók is!), a doktori képzésben 21 hallgató vett részt. A magas létszám a minden képzési szintre, formára vonatkozó témavezetésekben mutatkozik meg leginkább: alapképzésen negyvenhatan, mesterképzésen tizenhárman adták le záródolgozatukat. Külön ki kell emelni, hogy hét sikeres doktori védés volt az elmúlt évben: Cúthné Gyóni Eszter, Vér

Eszter Virág, Grósz András, Herber Attila, Kárbin Ákos, Soós Viktor Attila és Szécsényi András szerzett sikerrel fokozatot.

A fenti áttekintés jelzi, hogy az oktatás önmagában is bőséges feladatokat ró a tanszék „gerincét” alkotó oktatói gárdára, amely mindössze tizenegy főből áll: Izsák Lajos professor emeritusként, Föglein Gizella, Varga Zsuzsanna, Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Pajkossy Gábor, Sipos Balázs, Szerencsés Károly és Zeidler Miklós habilitált egyetemi docensként, Manhercz Orsolya tanársegédként oktatott az Erdődy Gábor egyetemi tanár által vezetett tanszéken.

Az oktatói gárda tudományos teljesítménye – a 2014-es naptári évre vonatkozóan – a következőképpen összegezhető:

Könyvek és könyvfejezetek, magyar nyelvű	12
Tanulmányok, cikkek, magyar nyelvű	26
Könyvek és könyvfejezetek, idegen nyelvű	1
Tanulmányok, cikkek, idegen nyelvű	2
Hazai konferencián való részvétel (alkalom)	20
Nemzetközi konferencián való részvétel (alkalom)	7

2. táblázat

A kurzusok megtartása – szerencsére – nem kizárólag a státuszban lévőkre hárul, hiszen több mint 20 vendégoktató segítette hosszabb-rövidebb ideig az eligazodást a 19–20. századi magyar történelemben. A különféle intézetekből és műhelyekből (pl. MTA BTK TTI, PTI, NKE) érkező felkért oktatók színesítették a palettát mind témákat, mind módszereket illetően.

A már fokozattal rendelkezőkön túl a PhD-hallgatók és doktorjelöltek közül heten kaptak lehetőséget arra, hogy egy egész féléven át oktassanak, de egy-egy óra erejéig többen is katedrára álltak. Ehhez természetesen minden segítséget megkaptak, sőt a doktori program újdonságaként, kísérleti jelleggel bevezetésre került az a rendszer,

amelynek első lépcsőfokát egy kötelező tanításmódszertani kurzus jelenti, amelyet egy hospitációval összekötött társ-oktatói félév követ (néhány önálló óra megtartásával, konzultációkkal). A folyamat lehetőséget ad arra, hogy a gyakorlattal nem rendelkező doktori hallgatók folyamatosan csiszolják oktatói képességeiket, mielőtt önálló, egész szemesztert felölelő kurzusokat tartanának.

Ide kívánczik, hogy a rengeteg adminisztrációval, előkészülettel járó oktatási és egyéb feladatokban is számíthatunk segítségre. Tanszéki előadóként Sallai Gabriella segíti a munkát, és újabban a hallgatók közül, pályázat útján választott önkéntesek, ún. tanszéki demonstrátorok is közreműködnek a programok szervezésében, lebonyolításában (Angyal Katalin, Matolcsy Réka, Nádasdi Szandra és Kósa Kristóf).

Az oktatáson túl...

A tanszék szakmai és kulturális programkínálatának kialakításakor a legfontosabb az, hogy a kiemelt évfordulókról rendre megemlékezzünk. Ezeken az alkalmakon arra is törekszünk, hogy sor kerüljön a nemzeti ünnephez kapcsolódó, a történeti kontextust árnyaló szakmai beszélgetésekre, előadásokra.

Csikány Tamás előadása – 2014. október 8.

Kötetbemutató – 2015. március 25.

1. tábló

A már hagyományosnak tekinthető október 6-i és március 15-i előadások keretében ősszel Csikány Tamás ezredes tartott előadást *A szabadságharc tábornokai* címmel, tavasszal pedig öt 1848–1849-es témájú, frissen megjelent kötet bemutatására került sor (Hermann Róbert – Benkő Levente (szerk.): *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*; Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben* c. munkájának új kiadása; Csikány Tamás: *Kisháború Háromszéken – 1848. december*; Hermann Róbert: *A honvesztéstől a honmentésig. Perczel Mór téli hadjárata*; Süli Attila: *Erdélyi arisztokrata sors a „csudák évében”. A gróf Mikes család tagjainak szerepe az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban*).

2. tábló

Az egyetemi identitás kapcsán kiemelt jelentőségű az október 23-i megemlékezés, amelyet idén is az I. Tóth Zoltán Körrel közösen szerveztünk. Ennek során – Pajkossy Gábor a rendszerváltás körül aktuálissá vált, ELTE-seket érintő rehabilitációkkal kapcsolatos bevezetője után – az *Eötvenhat* című filmet vetítettük, amelyben számos egykori ELTE-s hallgató szóval meg, köztük kiváló történészek, akikkel a mai hallgatók már nem találkozhatnak (pl. Szabad György, Szakács Sándor stb.). Szerencsére néhány, még élő egykori ELTE-s polgárt sikerült meghívni.

3. tábló

A filmvetítést koszorúzás és mécsesgyújtás zárta a Főépület aulájában. A rendezvény sikerét mutatja, hogy novemberben egy önálló beszélgetésre is sor került. Ekkor Kelemen Elemér, Trencsényi Imre és Vadász Sándor is megosztotta élményeit a megjelentekkel, és a témát kutató Dr. Borsodi Csaba intézetigazgató úr is rengeteg érdekes adalékkal szolgált.

Külön ki kell emelni, hogy 2014 novemberében átadott „Névsor a fugákban” emlékmű⁶ háttérkutatásait Csonka Laura végezte, aki tanszékünk doktori programjában

⁶ A részleteket l. <http://emlekhely.btk.elte.hu/> (Utolsó megtekintés: 2016. május 15.)

vesz részt. Az emlékmű átadásán oktatóink és hallgatóink is nagy számban képviseltették magunkat.

A szakmai programkínálatban rendre szerepelt egy-egy frissen megjelent kötet bemutatója. Szerencsére az is elmondható, hogy a legtöbb esetben a tanszékhez kötődő szerzők munkáinak méltatására került sor. A már említett 1848–1849-es köteteken túl Réfi Attila *A császári-királyi huszárság törzstiszti kara...*, Anssi Halmesvirta *Kedves rokonok*, Stefano Bottoni *A várva várt Nyugat*, Molnár Ferenc *A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben*, illetve Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula munkásságáról szóló *A történelmi Magyarország eszménye* c. könyvét ismerhették meg az érdeklődők.

Mindezekon felül folytatódott a Dr. Pritz Pál vezette teadélután-sorozat, amely egyfajta posztdoktori műhelyként működik, és amelyeknek egyes alkalmairól az érdeklődők a moma.elte.hu oldalon beszámolót olvashatnak. Kísérleti jelleggel megrendezésre került az OTDK-n indulóknak és szakdolgozóknak egy módszertani műhely (Cieger András és Fónagy Zoltán részvételével), amely eligazodást kínált módszertani kérdésekben. Ide kívánczik, hogy Kisőrsi Zsófia II. helyezést ért el az OTDK-n a „Magyar gazdaság-, társadalom és életmód a 20. században” szekcióban.

A tanszéken folyó kutatások közül lezárult a Dobszay Tamás vezette OTKA-kutatás (*Az 1843–44-es országgyűlés kerületi üléseinek naplója*), amelyről novemberben a résztvevők, Szilágyi Adrienn és Dobszay Tamás tartottak beszámolót. A beszámoló előadásokat kerekasztal-jellegű szakmai beszélgetés követte.

4. tábló

Természetesen nem csak hazai, de külföldi vendégeket is fogadtunk. A bonni egyetemről érkező Dr. Hermann-Josef Scheidgen három előadást tartott április folyamán. A legutóbbi tanszéki doktori konferencián pedig Johanna Mellis mutatta be folyamatban lévő kutatásait, amelyek a magyar sportolók és sportvezetők helyzetét vizsgálják a szocializmus időszakában.

A „szakmán túl”

Természetesen nem csak a előadókban, szemináriumi termekben fordultunk meg az elmúlt két szemeszterben. Az egyetem falain kívül és belül is több olyan programunk volt, amely alkalmat adott arra, hogy kötetlenebb, szabadabb légkörben, egy-egy látványosság megtekintése közben, vagy egy-egy pohár hűsítő, üdítő mellett megvitassuk a minket érdeklő kérdéseket.

Doktori kirándulás a
Zsámbéki-medencében – 2014. október 11.

Doktori kirándulás a Pilisben
2014. április 25.

A 7. közös kirándulás az I. Tóth Zoltán Körrel: Dél-Magyarország és a Vajdaság
2014. november 15–16.

5. tábló

Az oktatók és a doktoranduszok közül az edzettebbek ősszel és tavasszal is gyalogtúrára indultak. Októberben a Zsámbéki-medencében, áprilisban pedig a Pilisben barangoltak a magyar új- és jelenkort kutató ELTE-sek.

A már szintén hagyományos, I. Tóth Zoltán Körrel közös kirándulás ősszel ezúttal a Dél-Alföldre és a Vajdaságba vezetett. A mintegy húszfős társaság – Csapó Csaba szakmai vezetésével – november közepén ellátogatott Kecskemétre, Kiskunmajsára, Szabadkára, Csantavérre, Zentára és Hódmezővásárhelyre.

Az órákhoz kapcsolódva több, kisebb volumenű program volt. Csapó Csaba a rendőrmúzeumot és a frissen avatott Országgyűlési Múzeumot kereste fel hallgatóival, Dobszay Tamás várostörténeti sétát vezetett Budapest belvárosában a muzeológusoknak, míg Csikány Tamás tavasszal Komáromban kalauzolta az érdeklődő egyetemistákat.

6. tabló

Külön ki kell emelni Manhercz Orsolya és Szilágyi Adrienn várostörténeti kurzusát, amelynek keretében több budapesti célpontot felkerestek. A kurzus igen népszerű, és ezért különösen „piacképes” történelmi–kulturális séták világába engedett betekintést, és ami fontosabb, innen kinőve valósult meg az országosan megrendezett *Múzeumok Éjszakája* Trefort-kerti programja: egy egyetemtörténeti séta, valamint a kampuszt az érdeklődőkkel játékos formában megismertető mobilapplikáció a *Mistory* szoftverfejlesztő csapattal közreműködve. A szervezés, lebonyolítás során nagyban támaszkodhattunk a hallgatókra, és a várt siker nem is maradt el, rengeteg látogatót sikerült becsalogatni az ELTE bölcsészcampusára.

7. tábló

Az egyik legnépszerűbb, legjobb hangulatú tanszéki program a *Hozd magaddal a bögrédet!*, amelynek alapgondolata az volt, hogy a folytonos rohanás közben lehetőséget adjunk arra, hogy a hallgatók (BA-sok, MA-sok, PhD-sok) és az oktatók, dolgozók az órákon kívül, egy-egy csésze tea vagy üdítő mellett kötetlen formában beszélgethessenek. Ehhez kapcsolódva idén már második alkalommal rendeztük meg a fotópályázat eredményhirdetését. A pályázatra bárki szabadon jelentkezhetett a megadott témákhoz kapcsolódó képpel. Az idei kiállításon végül a pályaművek és tanszéki életképek kaptak helyet (szerencsére bőven volt miből válogatni!).

8. tábló

Hallgatói szervezetek, hallgatói aktivitás

Mivel az áttekintés a tanszék doktori konferenciájára készült, elsőként ide kíváncsozik, hogy a PhD-hallgatók mivel járultak hozzá a Doktoranduszok Országos Szövetsége Történelem- és Politikatudományi Osztálya (DOSz TePo) sikeres működéséhez. A tanszékről – eddig – Fekete Bálint, Pettinger-Szalma Vendel és Sós János csatlakoztak a szervezethez.

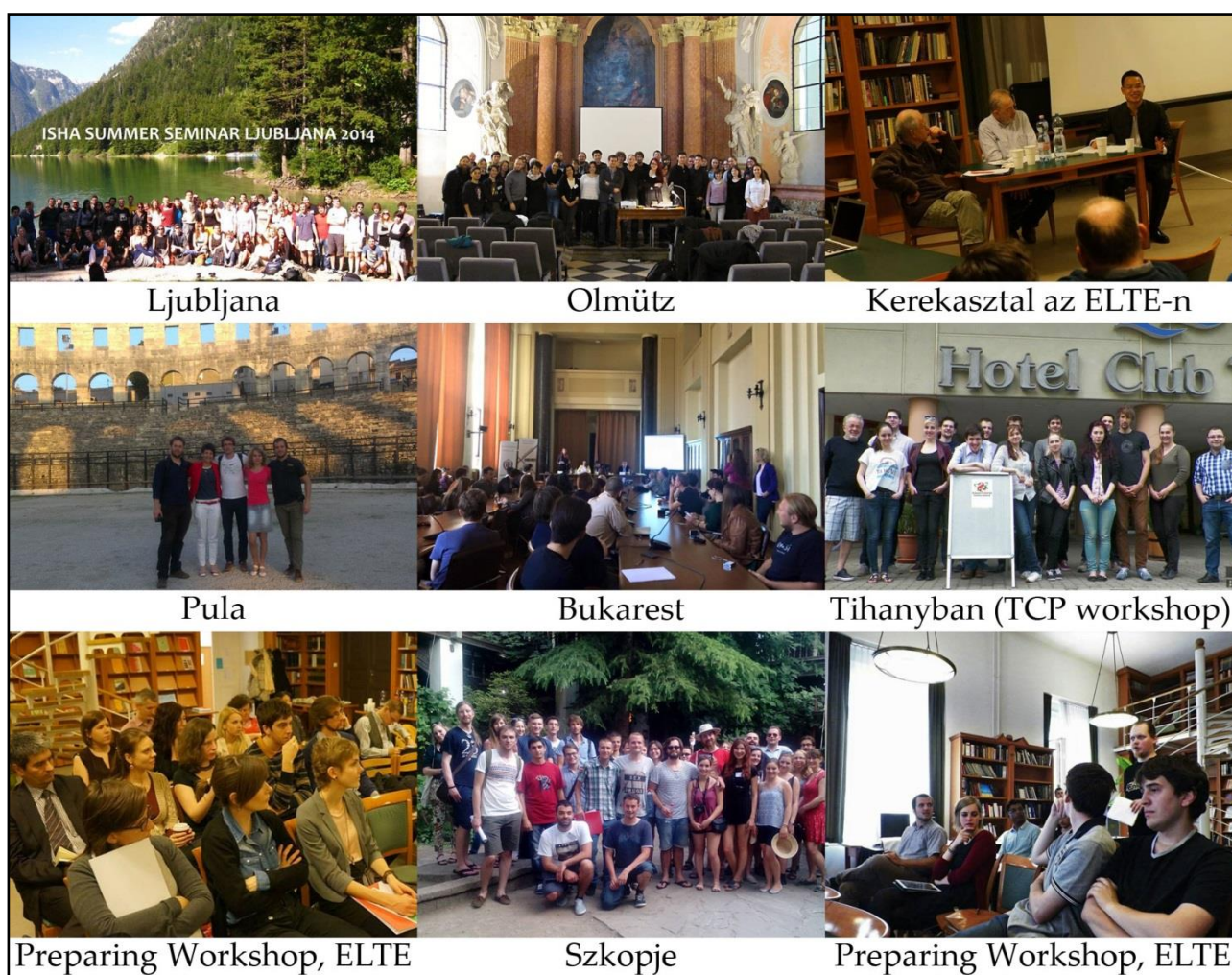
Nemzet(politika) és emlékezet(politika) – DE, 2014. november 19.
Megújul(t)-e a történelemtanár eszköztára? – ELTE, 2015. március 20.

9. tábló

Az osztályüléseken túl szervezőként részt vettek a *Nemzet(politika) és emlékezet(politika)* című debreceni rendezvényen, ahol Zeidler Miklós tartott előadást a történettudomány alakulásáról, feladatairól, illetve az emlékezetformálás és a politika kapcsolatáról. Külön ki kell emelni a DOSz Café sorozat márciusi állomását, amelynek az ELTE adott helyet *Megújul(t)-e a történelemtanár eszköztára* címmel. A rendezvényen – az aktualitás és a kiemelt érdeklődés okán – szóba került a történelemtanítás helyzete, az új törvényi környezet és természetesen az új tankönyvsorozatok is.

Ezen felül említést érdemel, hogy a tanszék képzésein tanuló hallgatók közül többen is rendszeres és aktív résztvevői az *International Students of History Association* (ISHA) rendezvényeinek (pl. Kisőrsi Zsófia, Szabó Csaba). Az angol munkanyelv

gyakorlása és a nemzetköziesítés szempontjából lényeges, hogy hallgatóink az elmúlt egy évben nem hiányoztak egyetlen rendezvényről sem, ott voltak Ljubljanában, Pulában, Olmützben, Bukarestben és legutóbb Szkopjében is. A külföldi rendezvények mellett rendszeressé váltak az ezeket előkészítő ún. „*Preparing Workshop*”-ok is, illetve az – az egyelőre kizárólag az ELTE BTK történész hallgatóiból álló – ISHA Budapest szekciója sikeresen együttműködik a *Tihany Centre for Political Analysis*-szal, aminek köszönhetően többen részt vettek egy tihanyi műhely-hétvégén.

10. tábló

Remélhetőleg a jövőben is jelen lesznek az ELTE hallgatói, és különösen a tanszék mester- és doktori képzésben tanulói mindkét szervezetben.

*

Végezetül illő köszönetet mondani mindazoknak, akik lehetővé tették, hogy az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszéke az oktatási feladatok ellátásán túl kivehesse a részét a tudományszervezésből, továbbá kulturális programokat kínálhasson a nagyközönségnek. Természetesen köszönet illeti az ELTE BTK Történeti Intézetét, valamint az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatát, amiért támogatták a programok megvalósulását, csakúgy mint a résztvevőket – legyen szó az egyetem polgáraitól vagy más érdeklődőkről –, akik nélkül nem lenne teljes a sor. Végül köszönetet kell mondani azoknak, akik felvállalták azt a rengeteg, szervezéssel, kivitelezéssel járó plusz munkát, amely nélkül igencsak rövid áttekintés született volna, és ami még fontosabb, amely nélkül nem lenne ilyen pezsgő és jó hangulatú a tanszék. Reményeink szerint lesznek követőik, és legalább ilyen terjedelemben számolhatunk be a *Modern Magyarország* elkövetkező számaiban a Múzeum körúti Főépület második emeletén folyó életről.

Az illusztrációként szereplő fényképek, plakátok a Tanszék hallgatóinak és oktatóinak munkái. A táblákat Fekete Bálint készítette.

Interjúk

„TÖRTÉNETKUTATÓ, EGYETEMI OKTATÓ, AKI A 19. SZÁZAD TÖRTÉNETÉVEL FOGLALKOZIK”

**Interjú Pajkossy Gábor történésszel, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar
Történeti Tanszékének egyetemi docensével**

Modern Magyarország: Mikorra vált nyilvánvalóvá a történelem iránti érdeklődése? Mikor fogalmazódott meg Önben, hogy történész lesz?

Pajkossy Gábor: Kamasz koromban építész akartam lenni, aki műemlékvédelemmel foglalkozik, és ezért a gimnáziumban matematika–fizika tagozatra jelentkeztem. Hamar kiderült azonban, hogy nem vagyok jó matematikából, viszont egész jó vagyok történelemből, és akkor fokozatosan – 15-16 éves koromtól kezdve – érdeklődésemnek kitüntetett tárgya a történelem lett.

M.M.: A családjának milyen szerepe volt abban, hogy a történész szakma felé orientálódott?

P.G.: Itt a szüleim szerepét emelném ki, akik egy olyan családban voltak filozofok, amelynek tagjai alapvetően természettudományos érdeklődésű emberek voltak. Anyám is, apám is tekintélyes könyvtáros volt, anyám Szekfű tanítványa, és nála doktorált. Indulásomat sokban megkönnyítette, hogy mindkettőjüket sokan tisztelték és szerették, és a könyvtárakban, levéltárakban nagyon kedvesen bántak velem, ami nem annyira a személyemnek, hanem inkább a szüleimnek szólt.

Nagyapám szerette volna, ha természettudományos pályára lépek, öcsém így is tett, elektrokémikus lett. De a nagyapám nagyon nyitott volt például a művészettörténet iránt, ő jól tudott görögül és latinul is. Odahaza tehát nem állt szemben a humán és a természettudományos műveltség.

M.M.: Mikor kezdte az egyetemet?

1969-ben jutottam be a ELTE bölcsészkarának angol–történelem szakára, és 1974-ben végeztem, történelem–levéltár szakon.

M.M.: Kik voltak azok a későbbi pályatársak, akikkel együtt indult és hatással voltak Önre?

P.G.: Akkoriban a gólyákat úgynevezett tanulmányi csoportokba sorolták be: a 11 angol–történelem szakos hallgató alkotta az 1/1-es csoportot. Egészen kiváló csoport volt a mienk. Közülük történészként a legnagyobb karriert Klaniczay Gábor futotta be, aki ma a CEU professzora, nemzetközileg elismert történész. Rév István az *Open Society Institute* igazgatója. Gazdik Gyulából politológus, Közel-Kelet szakértő, Csákvári Ferencből a *Hadtörténelmi Közlemények* főszerkesztője lett, és így tovább. Ring Éva is évfolyamtársam volt, őt már a levéltár szakon ismertem meg. A velem egy évjáratba tartozó kollégáim közül mindössze Gyáni Gábor hiányzik – ő ugyancsak 1974-ben, ám Debrecenben végzett és ebben az évben ismertem meg. Alattam járt Erdődy Gábor és Csorba Csilla, Karsai László, Draskóczy István, kettővel alattam Poór János, eggyel fölöttem Pók Attila és Donáth Péter. Talán így jellemezhetném az elhelyezkedésemet az évfolyamok egymást követő sorában.

M.M.: Hogyan találta meg a kutatási témáját?

P.G.: H. Balázs Évától kaptam azt a témát, amelyből a szakdolgozatomat, később pedig a bölcsészdoktori disszertációmát írtam. Ebben az országgyűlés által kiküldött, 1791 és 1793 között működő közpolitikai vagy közjogi bizottság elaborátumaival foglalkoztam. A témaválasztásból azonban jól kitapintható, hogy a reformkor története már akkor is érdekelt: akkoriban ugyanis tartotta magát az a vélekedés – magának a Professzor Asszonynak is az volt feltételezése –, hogy a reformkor kezdetei egészen idáig nyúlnak vissza. A magam szerény eredményei végül inkább

azt igazolták, hogy ezekben a törvénytervezetekben valójában a magyar rendiség utolsó fellobbanása manifesztálódott.

M.M.: A megszakítottság–folyamatosság vitába illeszthető ez a gondolat.

P.G.: Igen. Én inkább a megszakítottság álláspontját képviselem. Az mondhatnám, hogy „mérsékelt diszkontinuista” vagyok, a kontinuitás híveivel szemben.

M.M.: Kit/kiket tekint mesterének?

P.G.: Többen is voltak, és nemcsak az egyetemen. Elsőként mindenképp H. Balázs Éva professzor asszonyt említeném, aki meghatározó szerepet játszott pályám alakulásában: már azt is ő javasolta, hogy a bölcsészkarra jelentkezsem. Másodikként Szabad Györgyöt említem. Kiváló, méltán népszerű előadó volt, kitűnő kutató és rendkívül széles ismeretekkel rendelkezett a 19. század közepének magyar történetével kapcsolatban. Szabad szenzációs órákat tartott Kossuthról, az önkényuralom történetéről, a kiegyezéshez vezető útról, ezeket a speciálkollégiumokat, mintegy elszántságunkat is tesztelve, szombat reggelre hirdette meg: az órákat rendre tucatnyian látogattuk.

A Magyar Országos Levéltárban Sashegyi Oszkártól kezdve Trócsányi Zsoltig számos kiváló idősebb, tapasztalt történész–levéltáros kollégával találkoztam, akik nagy szeretettel tanítottak meg a szakma alapjaira. Aztán a Történettudományi Intézetbe kerültem: itt Hanák Péter lett a főnököm, nagyon jó főnököm. Rengeteget beszélgettem Vörös Károllyal, és nagyon sokat tanultam tőle, aki – azt mondhatnám – a társadalomtörténeti nézőpont megalapozója volt a magyar történetírásban. Óriási tárgyi, levéltári tudással rendelkezett, remek beszélgetőpartner volt, nagyszerű mesélő. Őket mind a mestereimnek tekintem.

M.M.: Ön szerint mitől történész egy történész?

P.G.: Eredetileg levéltáros akartam lenni, a történésszé válásom folyamata jó néhány évig eltartott: talán 35 éves korom tájára váltam – úgy ahogy – történésszé. Mostanában már jó néhány éve egyetemi oktatóként határozom meg a foglalkozásomat, vagy azt mondom, hogy történelmet tanítok a Bölcsészkaron. Mára a történész szó teljesen devalválódott. A BA-s egyetemi hallgatót is történésznek nevezik, pusztán azért, mert történelemmel foglalkozik. Én magam más okból is idegenkedem attól, hogy a történész megnevezést magamra alkalmazzam. A történész (ha a szó eredeti értelmében vesszük) nem csupán szaktudományos munkákat jelentet meg, hanem határozott elképzeléssel, vízióval rendelkezik az emberiség történetének a kívánatos irányáról, és képes olyan munkákat írni, hogy utána a szakmabeliek, de a nagyközönség is másként lássák a világot vagy legalábbis annak egy részét. Én a magam státuszát történetkutatóként, egyetemi oktatóként határoznám meg, aki a reformkorral vagy a 19. század történetével foglalkozik, és azt oktatja az egyetemen.

M.M.: Az elődök közül, a 20. században kiket tekint történészeknek?

P.G.: Nemzetközi viszonylatban ilyen volt Eric Hobsbawm, a 20. század egyik legnagyobb történésze, akire ezek a kritériumok mind ráillenek. Magyar részről Szekfű is az volt, bár én egyáltalán nem rokonszenvezem sok mindennel, amit ő kifejtett. Feltétlenül nagy történésznek tartom Szűcs Jenőt, Kosáry Domokost, Szabad Györgyöt, Hanák Pétert, és akik velem szemben nyilván vállalnák is, hogy történészek.

M.M.: Voltak-e olyan életszakaszok, olyan pillanatok, amikor úgy gondolta, hogy talán mást kellett volna választani? Vagy egyenesen vezetett az út a pályán?

P.G.: Egyenes volt, eltekintve az említett kamaszkori kitérőtől, ami utólag tévútnak bizonyult. Szerencsém volt, hogy sokakkal ellentétben nyomban arra a helyre kerültem, ahová szerettem volna, az Országos Levéltárba, azon belül is a legnagyobb presztízsű osztályra, az úgynevezett feudális kori kormányhatóságok osztályára. Ez mindjárt az egyetem után történt. Majd nagyon gyorsan – talán túl gyorsan is – átkerültem a Történettudományi Intézetbe. Akkoriban, az 1970-es évek közepén újrakezdődött Kossuth Lajos összes munkáinak kiadása (az ún. kritikai kiadás): legjobb tudomásom szerint H. Balázs Éva hívta fel Hanák Péter, a projektet irányító osztályvezető figyelmét rám.

M.M.: A szakterületén kívül milyen egyéb témák érdekelték/érdeklík?

P.G.: Mint már említettem, először a francia forradalom korával foglalkoztam. Levéltárosként persze 16–18. századi forrásokat kellett segédletelnem, céduláznom. Amikor a Kossuth-kötet összeállításával megbíztak, egyértelmű volt, hogy a reformkorban kell elmélyülnöm, és most is a reformkor, 1848–1849, az önkényuralom és a kiegyezés, nagyjából az 1830 és 1875 közötti, tehát a reformkor kezdete és a dualista rendszer megszilárdulása közti közel fél évszázadban mozgok otthonosan. Egyszer volt egy kitérőm: nyolc évvel ezelőtt felkérést kaptam arra, hogy foglalkozzam a nem sokkal korábban elhunyt Lócsei Pál, Nagy Imre híve életpályájának 1956 és 1958 közötti, drámai fordulatokban gazdag szakaszával. Eredetileg úgy gondoltam, hogy a szükséges kutatást néhány hónap alatt elvégzem, eredményét tanulmányban foglalom össze: a feladat végül – megszakításokkal – évekig fogva tartott, és aztán a kutatás eredményeként végül egy kismonográfia

született.¹ De ez volt az egyedüli kitérő az életemben, és nem szándékozom már ehhez hasonló kalandokba bocsátkozni.

M.M.: A Kossuth-forráspublikáció volt az első nagy munkája.² Ez körülbelül mennyi időt vett igénybe? Mennyire volt nehéz ez a munka? Módszertanilag hogyan dolgozott?

P.G.: 1979-ben fogtam hozzá érdemben a munkához és 1982 nyarára produkáltam egy házi vitára bocsátható szöveget. Miután a lektori vélemények beérkeztek, a javított és véglegesnek szánt szöveget 1984 őszén nyújtottam be az Akadémiai Kiadónak. Az akkori kiadási viszonyokkal függ össze, hogy a kézirat csak öt évvel később jelent meg. Persze ez alatt az idő alatt is javígtattam, finomítottam a szöveget. Tehát azt mondhatnám, hogy összesen négy-öt évi munka volt benne.

M.M.: Akkor ez gyors volt, tekintve, hogy mekkora nagy munkáról van szó.

P.G.: Lehet, de hol vagyok én Barta Istvántól?! A Kossuth kritikai kiadás elsősorban az ő nevével forrt össze: 1948 és 1966 között tíz(!) kötetet rendezett sajtó alá és jelentetett meg. Mindenesetre itt szólni kell külön arról, hogy akkoriban a forráskiadó teljesen más technikai feltételek között dolgozott. Barta – nem lévén még xerox – kézírással másolta le a kiadandó szöveget a levéltárban, ezt legépették, ezután Barta visszament a levéltárba és összeolvasta a gépiratot a kézírással. Én már valamivel jobb helyzetben voltam, mert volt már xerox, gépelni természetesen tudtam, de gépíró nélkül, számítógép hiányában nyilvánvalóan nem tudtam volna megoldani a feladatot. Akkoriban természetes volt, hogy az Intézet rengeteg gépírónt foglalkoztat, akinek az a dolga, hogy a kutatók munkáit legépelje.

¹ Pajkossy Gábor: Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956–1958. Bp. 2013.

² Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december. S. a. r. Pajkossy Gábor. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái VII.) Bp. 1989.

M.M.: Innen nézve hogyan tekint a mostani kutatási feltételekre?

P.G.: A mostani technikai feltételek mellett – mármint a számítógép megjelenésére gondolva – egy csomó munka hárul az emberre: a másolástól egészen a lektorálásra kész szöveg leadásáig magának kell előállítania mindent. Ez azonban sokkal megnyugtatóbb a közlés, a jegyzetek és általában a munka színvonala szempontjából. Sokkal többet foglalkozhat az ember a szöveggel, akár saját szövegről legyen szó, akár másnak a munkájáról. Régebben, ha az ember tanulmányt írt, kézírással készítette el az első változatot, legépelte, ezt kézzel javította – szerencsés esetben ez lett a végleges, de mindenképpen az utolsó előtti változat (én legalábbis így dolgoztam). Ma 8-10-szer is végigmegyek egy szövegen, mielőtt azt kiadnám a kezemből, a fáradság nem több, viszont sokkal többet tudok vele foglalkozni.

M.M.: A kutatói, alkotói munkát hogyan tudja összeegyeztetni az oktatással, és hogyan hat egymásra a kettő?

P.G.: Természetesen nagyon nehéz összeegyeztetni. Amikor átkerültem az Egyetemre – 1991-től fogva tanítok, korábban kétszer tartottam megbízott előadóként szemináriumot, 1992-től főállásban vagyok az ELTE-n – az első két-három év nagyon nehéz volt, meg kellett szoknom, hogy mi is az oktatás, és milyen feladatai vannak az oktatónak. Szemben a kutatóintézeti munkával, itt hétről hétre produkálni kell, legalábbis a szorgalmi időszakban és a vizsgaidőszak jó részében. Mindig minden órára készülni kell, később is, újra és újra készülni kell, mindmáig készülök is (persze már van bizonyos rutinom). Az új feladatkör sokkal jobban megtanított gazdálkodni az idővel, és a publikációs tevékenységem is javult. Egyetemi oktatóként többet publikáltam, mint kutatóintézeti munkatársként (bár a publikációs listám így sem valami hosszú): ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy a Kossuth-kiadással foglalatosskodva sok anyagom gyűlt össze, amelyeket később már könnyebben tudtam tanulmányokban feldolgozni. És persze a rendszerváltás óta egyre inkább

érvényesül a *publish or perish* parancsa, amely ugyancsak intenzívebb teljesítményre sarkallja az embert.

M.M.: Oktatóként milyen módszereket alkalmaz az óráin?

P.G.: Az egyetemi oktatás minden szintjén tartottam és tartok órákat, és mindig más és más technikák alkalmazására van szükség, mert mindig mások a célok. Nagyon szeretek előadni. Az előadásaimon a Gergely András szerkesztette tankönyv³ egy vagy több fejezetét adom elő. A tényanyag megtanulható a tankönyvből, én inkább a problémákra, a kulcsfontosságú kérdésekre koncentrálok. Ami a BA-s gyakorlatokat illeti, ott azt szeretném – és talán néha sikerül is – elérni, hogy a hallgatók tudjanak tájékozódni a rendelkezésre álló szakirodalomban, vegyék észre, hogy a szakirodalom nem egy egységes valami, hanem különböző megközelítésmóddal, értékszemponttal, különböző forrástájékozottsággal bíró történészeknek egyfajta versengése, és hogy próbálják az azonosságok mellett a különbözőségeket is felfedezni.

M.M.: Mennyire mások a mai diákok, hallgatók, mint mondjuk a pályája elején?

P.G.: Úgy gondolom, hogy az MA-s hallgatók színvonala semmiben vagy nem sokban különbözik a húsz évvel ezelőtti megfelelő korosztály felkészültségétől, képességeitől. A BA-s hallgatóknál számolnunk kell azzal, hogy első- vagy másodévesen még nem szokták meg az egyetemi követelményeket, nehezen alkalmazkodnak hozzájuk.

M.M.: Szerencsésnek tartja ezt a kettéosztottságot, tehát a 3+2-es rendszert?

P.G.: A formát illetően, ahogyan az megvalósult, vannak kétségeim. A tantervek kidolgozói (akik a szakmából, az egyetemi szférából kerültek ki) mintha arra

³ Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2005.

törekedtek volna, hogy lehetőség szerint mindent zsúfoljanak bele a BA-s képzésbe. Egy-egy kollégám azt állítja, hogy a Gergely-féle egyetemi tankönyv anyaga nem sajátítható el a BA-s rendszerben, és éppen ezért a vizsgán a nagyközönségnek szóló összefoglalásokat kéri számon.

M.M.: Mi az, ami örömet szerez Önnek a tanításban?

P.G.: Mint már említettem, szeretek előadást tartani. Kevésbé szeretem a BA-s gyakorlatokat. Az ember a saját szövegét jobban kontroll alatt tudja tartani, a gyakorlatokon a kitűzött cél megvalósítása sokszor nehézségbe ütközik. Különböző okokból: felkészületlen a referens, egyszerűen a tervekkel ellentétesen alakul az óra stb. Nagyon szeretem, hogy az MA-s és a PhD-s képzésen olyasmivel foglalkozhatok, ami engem is nagyon érdekel. Évről évre tartok kutatósmódszertan órát (MA), más kurzusok keretében az országgyűlés 1861-től fogva digitálisan is hozzáférhető nyomtatványai alapján egy-egy törvény létrejöttét, egy-egy vita lefolyását elemezzük. PhD-szinten iratokat, immár kéziratokat, részben latin és magyar, de főleg német szövegeket olvasunk és elemzünk. A 19. századdal foglalkozó kutatónak nemcsak németül kell tudnia, de el is kell tudnia olvasni a gót betűs írott és nyomtatott szövegeket. Tapasztalataim szerint egy szemeszter alatt jól, vagy legalább úgy-ahogy, mindenki el tudja sajátítani ezt a képességet, ami számomra is örömet jelent. Végül tartok olyan kurzust is, amely a történeti források kiadásának kérdéseivel foglalkozik. Itt aztán tényleg azt csinálhatom, amit szeretek.

M.M.: Milyennek tartja a PhD-oktatás jelenlegi állapotát?

P.G.: Fájdalommal látom, hogy egyre kevesebb 19. századdal foglalkozó PhD-dolgozat születik. Eleve jóval kevesebben jelentkeznak 19. százados témákkal. Másfelől viszont örömmel látom, hogy milyen érdekes 20. százados dolgozatok születnek. Magyarország 20. századi története mindig is érdekelt, de amikor én a

pályámat kezdtem, még a két világháború közötti időszakkal való foglalkozás is bizonyos politikai akadályokba ütközött.

M.M.: Látja annak különösebb okát, hogy miért csökkent az érdeklődés a 19. századi témák iránt?

P.G.: Nem tudom. Lehet, hogy mi oktatók sem vagyunk elég vonzóak, nem törekszünk arra, hogy magunkhoz vonzzuk a tehetséges hallgatókat. Annak idején Szabad György tudományos felkészültsége, lelkiismeretes tanári munkája és vonzó személyisége egyaránt közrejátszott abban, hogy körülötte valóságos iskola alakult ki. És még valami miatt volt Szabad attraktív: meggyőződéses demokrata volt a pártállam idején is, aki, anélkül, hogy élt volna a célozgatás eszközével, sőt inkább kerülte azt, gondosan felépített előadásain keresztül képes volt azt is nyilvánvalóvá tenni hallgatói (legalábbis az erre fogékony hallgatói) előtt, miként vélekedik az 1960–1970-es évek Magyarországának politikai berendezkedéséről.

M.M.: Milyen ideológiai kötöttségekkel kellett szembenéznie a kutató pályájának az elején?

P.G.: Nekem semmivel, akkor már a marxizmus eszköztárának az elsajátítása nem volt kötelező. Akik a 20. századdal foglalkoztak, azoknak természetesen igen, ideológiai és politikai kötöttségekkel is.

M.M.: Úgy tudom, hogy Történettudományi Intézet ilyen szempontból szabadabb légkört teremtett, mint az Egyetem.

P.G.: Magam is így láttam és látom: az egyetemi korlátokat persze a pályájukat itt kezdő kollégáim jobban ismerik. Az Intézetben szabadon lehetett olvasni a *Neue Zürcher Zeitung*ot és a *Spiegel*t – olvastam is rendszeresen. Az Intézet vezetése pedig végig védte Szabó Miklóst, a később politikussá vált történészt, a politikai rendőrség nyomásával szemben. Ránki György, az ügyvezető igazgató, majd igazgató bele volt

ágyazva a nemzetközi tudományosságba, ilyen háttérrel egyfelől megengedhette magának, másfelől úgy érezte, hogy kötelessége is megtenni, hogy védje a munkatársait.

Több idősebb intézeti kollégámmal szemben ugyanakkor a Kar részéről ellenérzés érvényesült. Hanák Péter például 1956-ig itt tanított a Karon, azután 1972-ben tarthatott először előadást, igaz, később már fokozatosan beleágyazódott a Kar életébe. Szűcs Jenővel szemben is érvényesült egy ilyesfajta elzárkózás.

M.M.: Milyen szakmai kapcsolatot tart fenn külföldi kollégákkal, illetve határon túli kollégákkal, intézményekkel?

P.G.: Nem nagyon tartok fenn kapcsolatot. Két olyan amerikai magyar történészt tudnék említeni, akivel szakmai kapcsolatban álltam, és akinek sokat köszönhetek. Az egyik Deák István, a new york-i Columbia Egyetem professzora, akivel még Kossuth-monográfiája kapcsán kerültem kapcsolatba. Deák nevét monográfiái, professzori működése, konferencia-előadásai mellett a *New York Review of Books* és a nagyközönség által kedvelt más folyóiratok hasábjain a 20. század történetére vonatkozó könyvekről írt összefoglaló esszéi is világszerte ismertté tették. Vermes Gábor, a Rutgers Egyetem tanára – Tisza-monográfiáját itthon is jól ismerik – életének 18 évét szentelte annak, hogy Magyarország 18–19. századi, 1711–1848/49 közötti történetét az itthon megszokottól eltérő módon összefoglalja. Ez szakmai kapcsolatot teremtett köztünk. A munka előbb magyarul jelent meg. Sajnos, Vermes Gábor 2014 márciusában meghalt, és már nem érhettem meg, hogy a *Central University Press* kiadásában az angol verzió is megjelenjen.

M.M.: A korszellem hogyan dolgozik a történész munkájában? Lehet-e ettől függetlenítenie magát a történésznek?

P.G.: Nem, valószínűleg nem. Én történészként arra törekszem, amikor éppen a választott téma szükségessé teszi, hogy a magyar történelmet állandóan európai összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban, összehasonlítva vizsgáljam. Nyilvánvaló, hogy nagyon fontosnak tartom azt, hogy Magyarország csatlakozzon Európához. Úgy gondolom, hogy ez egy olyan vállalkozás, olyan lehetőség Magyarország számára, amely évtizedek óta nem létezett. Elkeseredve látom azt, hogy milyen széles körben hódít az a nézet, hogy az egyesült Európa nem egy siker-, hanem egy kudarctörténet. Elkeseredve látom, miként erősödik Magyarországon a provincializmus, az elzárkózás, a xenofóbia, és olyan politikák lesznek népszerűek, amelyek a választóközönségnek nem a tájékoztatására, nevelésére koncentrálnak, hanem sokkal inkább a legrosszabb ösztönökre apellálnak. És szomorúan látom azt, hogy az az eszmei-politikai rendszer, amelynek én is híve vagyok, a modern liberalizmus, lassan szitokszóvá válik Magyarországon, holott a liberalizmus, a liberális jelző a nagy nyugat-európai demokráciákban, mind a konzervatív, mind pedig a demokratikus baloldali pártok esetében természetes összetevő. Ezek a nézeteim óhatatlanul érvényesülnek a munkáimban is, azokban a munkáimban is, amelyek más korszakról szólnak. Mindazonáltal hangsúlyozom: 19. százados kollégáimmal nagyon sokan – különböző pártokban – valamilyen politikai szerepet vállaltunk a rendszerváltás idején; ma is eltérően gondolkodunk ugyan azokról a fejleményekről, ami Magyarországon folyik, de szakmailag, a 19. századi közös témánkat illetően általában egyet szoktunk érteni.

M.M.: Mit gondol a mostani történetírás helyzetéről? Milyen feladata van ma a történetírásnak?

P.G.: Akkor először tisztáznám a magam pozícióját. Hagyományos, ha tetszik, *mainstream* történész vagyok, akit a politika, a politikai eszmék, a politikai struktúrák, a társadalmi nyilvánosság foglalkoztat. Ugyanakkor az elmúlt 30 év egyik legnagyobb vívmányát abban látom, hogy a társadalomtörténet-írás teljes körű polgárjogot nyert, intézményesült. Számos kitűnő társadalomtörténeti nézőpontú munka születik, ezeket érdeklődéssel olvasom.

Új vonásnak tekintem még, hogy fellendült a művelődéstörténet kutatása, az életmódkutatás. A fiatalabb, ma 30-40 éves generáció az én generációmhoz képest történelemelméleti kérdésekben sokkal tájékozottabb. Az én generációmban a marxizmustól való idegenkedés sokszor egyfajta általános elméletellenességgel társult, ami persze nem volt jó. Természetesen vannak olyan kiváló kollégáim, akik kifejezetten érzékenyek a történelemelméleti kérdések iránt (Klaniczay Gábor, Gyáni Gábor, Kövér György). Ma örömdetesnek látom, hogy mind többen és többen tájékozottak elméletileg is, és amellet jelentős kutatási tapasztalattal rendelkeznek.

M.M.: Milyen tervei vannak a jövőre nézve?

P.G.: A legsürgetőbb teendőm egy hosszabb ideje tartó munka befejezése. A *Kölcsey Ferenc minden munkái* című sorozatban (ez a kritikai kiadás) azokat az írásokat jelentetem meg, amelyeket Kölcsey Wesselényi védelmében írt élete utolsó hónapjaiban. Megszakításokkal már két évtizede dolgozom ezen. Kellene néhány hónap, amikor tényleg csak erre tudok koncentrálni.

Másodiként bölcsészdoktori disszertációm továbbfejlesztését említeném. Szeretném ezt újabb kutatások figyelembevételével és saját kutatásaimat is elmélyítve és folytatva, kismonográfiává formálni és megjelentetni.

Több mint negyedszázada vagyok adós Kossuth 1844 és 1847 között keletkezett beszédei és írásai (a kritikai kiadás keretei közötti) megjelentetésével, noha az iratok túlnyomó részét összegyűjtöttem, szövegüket rögzítettem. Ezt a régi adósságomat is le akarom róni.

Végül szeretném a reformkori rendi és társadalmi nyilvánosság kérdéskörével foglalkozó tanulmányaimat, további új tanulmányokkal bővítve tanulmánykötetté, vagy esetleg monográfiává formálni.

S ez nem egy ambíció nélküli terv.

Készítette: Cúthné Gyóni Eszter és Marchut Réka

(Budapest, 2015. június)

„.... MARADT A MÁSIK SZENVEDÉLY.”

Interjú Ring Évával

Modern Magyarország: Honnan jött az indíttatás a történész szakma iránt? Milyen más tervei voltak gyerekként, középiskolásként?

Ring Éva: A történelem mindig nagyon érdekelt, és ez összefüggésben van a családommal. Apám is nagyon szeretett olvasni, így rengeteg olyan könyvet adott a kezembe, amelyeknek azért volt történeti háttere. Tíz éves koromig Verne összes könyvét kiolvastam, amelyek tele voltak romantikus történeti eseményekkel. Szerettem olvasni, és nagyon érdekelt a múlt, de azért nem ez volt a kizárólagos érdeklődés. Sokáig foglalkoztam azzal, hogy orvos legyek, de aztán be kellett látnom közvetlenül a felvételi előtt, hogy az én biológiai felkészültségem nem elég, hogy felvételt nyerjek az orvosi karra, így maradt a másik szenvedély. Abban a meggyőződésben választottam a történelmet, hogy a „történelem az élet tanítómestere”, Ha már egyszer nem gyógyíthatom az embert fizikailag, akkor legalább lelkileg próbáljam gyógyítani, azt kutassam, hogy milyen tanácsokat lehet meríteni a múltból. Tudom, hogy ez nem igazán elfogadott gondolat a szakmában, de ezzel együtt úgy érzem, a történetírás mindig óhatatlanul a saját korának a kérdéseire próbál választ találni. Nem teljesen megalapozatlan tehát az a hit sem, hogy a múltból lehet okulni, hogyha erre az emberek hajlandóak.

M.M.: Milyenek voltak az egyetemi évek? Kik voltak a szaktársai?

R.É.: Nagyon jó társaságba kerültem. Igaz, történelem–orosz szakra iratkoztam be, de a baráti köröm végig történelem–angol szakosokból tevődött ki: Pajkossy Gábor,

Klaniczay Gábor, Gazdik Gyula, Pók Attila vagy Karsai László. Másokat is sorolhatnék, de így hirtelen ők jutottak eszembe, akik a szakmában is maradtak. Egy csapatot alkottunk, általában együtt mentünk szemináriumokra. Eldöntöttük, hogy kinek az óráját tartjuk érdekesnek, majd többé-kevésbé egyszerre iratkoztunk be. Az orosz szakot nagyon gyorsan le is adtam, mert romantikus elképzelésből úgy gondoltam, hogy elsősorban a Balkánt kellene tanulmányozni Kelet-Európa történetéből. Ne felejtsük el, hogy 1969-ben kezdtem egyetemre járni, akkor a kelet-európai szolidaritás a prágai események miatt rendkívül erős volt. Ekkor ismerkedtem meg egyébként a férjemmel is, aki 1969-ben cseh szakosként kint volt Prágában, és hazajövet az Eötvös Klubban tartott erről egy előadást, aminek következtében majdnem kirúgták. Úgy ismerkedtünk meg, hogy ugyanabba a szláv intézetbe jártunk, ő cseh szakra, én pedig felvettem bolgárt. Kezdetben nem sok hasznát láttam a nyelvtudásomnak, aztán belehúztam, és attól kezdve mindketten tolmácsoltunk, úgyhogy anyagilag egészen jól jöttünk ki az egyetemi tanulmányokból.

Amikor másodévesként találkoztam a későbbi tanárommal, H. Balázs Évával, akkor azt mondta, hogy édes lányom, ez akkora hülyeség! Ekkor már túl voltam az első bolgár ösztöndíjas tanulmányúton, és kezdtem belátni, ha valaki a Balkánt akarja tanulmányozni, annak meg kell tanulnia törökül, másrészt ez nem egy nőnek való téma. H. Balázs Éva azt is mondta, ha komolyan gondolom, hogy a térséggel akarok foglalkozni, akkor meg kell tanulni lengyelül és franciául is. Egyébként ő mondta azt is, hogy olyan gondolkodásom van, mint egy fiúnak. Ez is bátorított, hogy a történelemmel kezdjek foglalkozni. Végül elfogadtam a tanácsát, úgyhogy a következő nyáron megérdeklődtem, hogyan lehetne Lengyelországba menni tanulmányútra. Perényi tanár úr, aki ezt a tanszéket vezette akkor, annyit mondott: hát mi baja lehetne, legfeljebb megtanul lengyelül. Elmentem Varsóba, ahol a bolgár és az orosz tudásom alapján egy fél év alatt elég jól megtanultam lengyelül.

M.M.: Hogyan alakult ki végül a kutatási témája? Milyen szerepet játszott ebben később H. Balázs Éva?

R.É.: Amikor kimentem Varsóba, akkor már tudtam, hogy mindenféleképpen a felvilágosodás korát választom, és ez nemcsak H. Balázs Éva miatt alakult így, hanem egy tudatos döntés volt, mert nem akartam olyan témát választani, ami politikailag befolyásolható, vagy ami nagyon erős politikai kontroll alá tartozik. Úgy gondoltam, hogy az összes történelmi korszak közül a felvilágosodás az utolsó periódus, amely még nem érdekli a politikusokat, és amelyről az ember meglehetősen szabadon írhat, illetve kutathat. H. Balázs Éva ragaszkodott ahhoz, hogy az ember levéltárba is járjon, így később felvettem a levéltár szakot is.

Az életemben valóban meghatározó volt egyrészt H. Balázs Éva szerepe, másrészt a Varsói Egyetem. Azt azért el kell mondanom, hogy ott másként tanították a történelmet, a nemzeti történelem és az egyetemes történelem nem volt, és azóta sincs, szétválasztva. Másrészt nagyon szigorúan vették a szakdolgozat elkészítésének a folyamatát. Olyan szakdolgozati szemináriumra jártam, ahol a másodévestől az ötödévesig mindenki ott ült, aki azzal a korszakkal foglalkozott, mindenkinek beszámolót kellett tartania. Egymás beszámolóiból rengeteget tanultunk, másrészt Andrzej Zahorski professzor megbírált mindenkit. Nekem külön a lelkemre kötötte, hogy meg ne merjek szökni, merthogy volt már egy külföldi diákja, aki – mielőtt a dolgozatát elkészítette volna – inkább hazautazott. Mi még évekkel később is tartottuk a kapcsolatot, és mindig úgy mutatott be mindenkinek, hogy ez az a magyar lány, aki nem szökött meg. Erre nagyon büszke voltam. Már nem él, de a neve még ma is jól cseng a történészek körében Lengyelországban.

M.M.: Milyen egyéb benyomások érték Varsóban?

R.É.: Mielőtt kimentem Lengyelországba, H. Balázs Éva adott nekem egy jelzetet, ami egy lengyel folyóiratra vonatkozott, amelyben megjelent egy recenzió Benda

Kálmánnak a magyar jakobinusok iratairól szóló első kötetről. A kötet 1957-ben jelent meg, és ez a recenzió talán 1960-ban született. A szerzője pedig Jan Reychmann, egy olyan lengyel történész volt, aki a második világháború alatt Magyarországra menekült, és aki kitűnően tudott magyarul, tehát tényleg értette azt, amiről Benda írt. Egyébként pedig orientalista volt, a török birodalommal és a keleti kapcsolatokkal foglalkozott. A recenzióban eléggé elmarasztalta a forráskiadványt. Azt írta, látható, hogy a magyar történészeknek nagyon kevés fogalmuk van arról, hogy mi történt a világban a francia forradalom idején, és a keleti kapcsolatokkal sincsenek tisztában, ő nem merne ilyen kategorikusan állást foglalni Martinovics pályafutásával kapcsolatban. Mindig mondtam H. Balázs Évának, hogy én mindent hajlandó vagyok megcsinálni, csak a Martinovics összeesküvéssel nem akarok foglalkozni. Ennek ellenére megbízott azzal, hogy olvassam el a recenziót. Elolvastam, és azt mondtam, ha ez igaz, akkor becsületbeli kötelessége minden történésznek, hogy utánanézzon a dolgoknak.

M.M.: Ez nyilvánvalóan egy kényes ügy volt. Hogyan sikerült megoldania?

R.É.: Elkezdtem kikérni azokat az anyagokat, amelyekre Reychmann hivatkozott. Akkor láttam, hogy mi mindenről nem tudunk, hogy mennyire nem ismerjük ezt a korszakot. Például a francia forradalom nemzetközi kapcsolatairól megjelent a 19. század végén Párizsban egy 12 kötetes mű, amely a források feldolgozásán alapszik. Ez a mű nem volt elérhető Magyarországon, a lengyeleknél sem volt meg, később vettem egy vagyonért Párizsban. Soha senki nem látta, pedig ha valaki a magyar jakobinus mozgalom történetével akar foglalkozni, és állást akar foglalni, akkor ez egy alapmű. Fraknói Vilmos egy helyen hivatkozik rá, de ott is rosszul. Gyakorlatilag kiderült, hogy a magyar történészek nem vettek tudomást arról, hogy volt egy ilyen sorozat. A szerző Albert Sorel, aki a francia külügyi levéltár megfelelő részlegének a vezetője volt, és mint levéltáros élete során kiadott 30-40 kötetnyi forrásanyagot.

Az látszott tehát, hogy van egy olyan mozgalom, amelyik azt állítja magáról, hogy voltak lengyel, francia, osztrák kapcsolatai, a magyar történetírás pedig ezt kizárólag a magyarországi források alapján próbálja megcáfolni. Reychmannak teljesen igaza volt, hogy ez így nonszensz.

Ez nagyon nem tetszett H. Balázs Évának, de tudta, hogy ő adta ezt az irányt, és akkor elkezdtek megvizsgálni, hogy milyen források állnak rendelkezésre. Mindenki azt mondta, hogy amíg Benda Kálmán él, addig ezt kérdést nem lehet piszkálni. Ennek ellenére írtam egy cikket a *Századok*ba, hogy 1797-ből ismeretes egy közös lengyel-magyar felkelési terv. A legnagyobb megdöbbenésemre kaptam egy levelet Benda Kálmántól, aki érdekesnek találta a cikket, de nem értette, hogy miért nem foglalkozom a jakobinus mozgalom történetével. Elmentem hozzá az Intézetbe, és elmondtam, hogy nekem mindenki azt mondta, ez az ő témája, és ezt nem illik kutatnia egy fiatalnak. Azt mondta, hogy ez butaság, ő ezzel már réges-régen nem foglalkozik, nyugodtan csináljak, amit akarok. Majd mindenki legnagyobb megdöbbenésére kicsit szárnya alá is vett.

Ettől kezdve Benda Kálmánnal utazgattam, ami azért még az osztrákoknál is némi meglepetést váltott ki, hiszen nyíltan bíráltam az koncepcióját. Neki az ötvenes években nem volt lehetősége külföldi levéltári kutatásokat folytatni, így tulajdonképpen természetesnek vette, hogy valaki folytatja a munkáját. Úgy könyveltek el, mintha az ő tanítványa lettem volna, holott ez nem így volt.

A párizsi tanulmányúton újabb forrásokat találtam, és akkor H. Balázs Éva is megbékélt azzal, hogy a saját utamat járom, és nem egészen azt, amit ő szánt nekem. Az eredmények sok tekintetben engem igazoltak. Végül életem első hosszabb párizsi ösztöndíjas útján a francia forradalom Közép-Európa átalakítására vonatkozó elképzeléseit kutattam. A tartózkodásom utolsó napján megtaláltam Dumouriez-nak azt a tervét, amelyben kifejtette, hogy a Habsburg monarchia helyén három köztársaságot kellene létrehozni: egy osztrák–morva köztársaságot, egy cseh

köztársaságot és egy magyar–horvát köztársaságot. Erdélyt és a román fejedelemségeket pedig függetlenné akarta tenni. Ennek a szövetségi koncepciónak a kidolgozása Charles François Dumouriez külügyminisztersége idejében történt meg, ami mellett a franciák lényegében 1793 nyaráig kitartottak, és ezt különböző külügyminiszterek is átvették. Ez alapján nyilvánvalóan új megvilágításba kellett helyezni a magyar jakobinus mozgalom nemzetközi hátterét, ami nem azt jelentette, hogy negligálni kellett Martinovics konfidensjelentéseit. Az újraolvasásuk nagyon érdekes volt, mert Martinovics nagyon sok információval rendelkezett. Gyakorlatilag 1792 nyarától egy kettős ügynök szerepét játszotta 1793 szeptemberéig. Ugyanakkor a francia forradalmárok között szintén több, nem különösebben rokonszenves figurát lehet találni, akik pozíciót váltanak, átmennek egyik táborból a másikba, tehát ez egyrészt a forradalmárookra, másrészt a korszakra is jellemző volt.

M.M.: Volt más oktató, aki elősegítette, hogy a történelmi pályát válassza?

R.É.: Igen, még egy lökést kaptam Szabad György tanár úr szemináriumán, ahol sok mindent tanultunk, olyan apró technikai dolgokat is, hogy hogyan kell jegyzetelni, cédulázni. Ezeket korábban nem mutatta meg senki, dacára annak, hogy levéltár szakos voltam. Szabad György rengeteget beszélt, mindig kifutott az időből, és felhalmozódott egy csomó dolgozat nála, amit még fel kellett volna olvasni. Az egyik utolsó órán azt mondta, hogy a rengeteg dolgozat közül az én dolgozatomat javasolná, de természetesen a társaságra bízta, hogy melyiket akarják meghallgatni. Valami mást választottak, de az, hogy Tanár Úr az enyémet tartotta érdemesnek a felolvasásra, azt az érzést keltette bennem, hogy talán mégiscsak van valami érzésem a szakmához, és a későbbiekben talán tudok ezzel valamit kezdeni.

M.M.: Hogyan alakult a pályája az egyetem után?

R.É.: Amikor befejeztem az egyetemet, akkor tudományos ösztöndíjasként bent maradtam a Közép- és Koraújkori Magyar Történeti Tanszéken, és a magyar–lengyel kapcsolatokról írtam a kisdoktorimat. Utána jelent meg a *Századokban* publikált cikk, aztán átmentem a kelet-európai kutatócsoportba, ami szintén a bölcsészkaron volt, de akadémiai finanszírozással. Olyan nagyságok dolgoztak ott, mint Bojtár Endre, Kiss Gy. Csaba, Spiró György, Kovács István. A kutatócsoport elsősorban az irodalmárok révén volt ismert, de Arató Endrének volt egy elképzelése, hogy legyen történeti része is, azonban ő rövid időn belül meghalt. Utána kérdésessé vált, hogy mi lesz a kutatócsoporttal, mert az új vezető, Király Péter nyelvész volt, a történeti témákkal nem akart foglalkozni. Végül az Akadémia berkeiben az megoldás született, hogy áthelyezik a kutatócsoportot a Közgazdaságtudományi Egyetemre, a Gazdaságtörténeti Tanszék mellé, amit akkor Berend T. Iván vezetett. Ez a döntés az irodalmároknak volt hátrányos, úgyhogy ki is váltak a kutatócsoportból. Berend T. Iván próbált felépíteni egy új kutatócsoportot, ami elsősorban történeti témákkal foglalkozott, de ezen belül eléggé domináns szerepet kaptak a gazdaságtörténeti témák. Őszintén szólva eleinte nem találtam a helyem, mert annyira más volt a szellemisége az ottani oktatásnak, illetve a gazdaságtörténetnek.

M.M.: Mégsem lett gazdaságtörténész. Milyen kiutat kínált az élet?

R.É.: Felmerült, hogy jöjjenek vissza az ELTE-re, de akkor Berend T. Iván kitalálta a *Helyünk Európában* című kötet összeállítását, és ezzel engem bízott meg. A munka eltartott 1981-től 1983-ig. Ezután a kiadóban feküdt a kötet, nem tudták elszánni magukat, hogy kiadják. Végül a kiadás mellett döntöttek, amikor 1985-ben Berend T. Ivánt az Akadémia elnökévé választották, de azzal kikötéssel, hogy a második kötetet teljesen ki kell cserélni. Az átdolgozott második kötet talán a historiográfia szempontjából érdekes, de messze nem annyira, mint amilyen eredetileg volt.

Sokszor felmerült bennem, hogy ki kellene adni az eredeti kötetet, amelyben az emigráns történészek véleménye is szerepelt, és volt benne egy Nagy Imre-tanulmány, de sajnos a sok oktatói feladat mellett eddig nem jutott rá idő.

M.M.: Hogyan alakult a sorsa az akadémiai kutatócsoportban?

R.É.: Kiderült, hogy a kutatócsoport másként működik, mint az egyetem. Úgy, ahogy nyugaton az intézetek szoktak. Majdnem hetente volt külföldi vendég, aki előadást tartott. Rendszeres beszámolókat kellett tartani a saját munkásságunkról, és azt is meg kellett vitatni. Ezekből nagyon sokat lehetett tanulni. Én azt hiszem, hogy a mai fiatal kutatók el sem tudják képzelni, ki mindenki fordult meg akkor Magyarországon. Immanuel Wallerstein többször járt itt, még vacsoráztunk is vele. Maga Fernand Braudel is vendégünk volt. A velük folytatott vitákon az ember megismerte, hogy a nemzetközi szakma hogyan gondolkodik a történelemről, a múltról. Ezt nagyon tanulságosnak tartottam, és amikor később néha bejöttem az egyetemre, csodálkoztam, hogy itt semmi nem változott: sem a nevek, sem a témák, mintha megállt volna az idő a bölcsészkaron.

Ebben az is döntő szerepet játszott, hogy az Akadémiánál nagyon sokat lehetett utazni külföldi tanulmányutakra. Az intézménynek a gazdaságtörténet volt a fő profilja, de nem akadályoztak abban, hogy folytassam a saját kutatásomat. Sokat tudtam a lengyeleknél és a cseheknél kutatni, és a szomszédos országokba is nagyon könnyen el lehetett jutni. Így például Prágában rájöttem, hogy azok a dokumentumok, amelyekről azt hisszük, hogy elpusztultak a bécsi *Allgemeines Verwaltungsarchiv* anyagának elégeésekor 1922-ben, azoknak egy jó része másolatban fennmaradt Prágában. Miután a monarchia adminisztrációja úgy működött, hogy a döntések másolatait elküldték az összes tartományba, ezért a prágai Gubernium anyagában vagy Brnóban meg lehetett találni ezeknek a dokumentumoknak a másolatát.

M.M.: Mennyi időt töltött Prágában?

R.É.: Sokat jártam Prágába, ráadásul a férjem, aki közben a Corvina Kiadónál dolgozott, kapott egy ajánlatot, hogy menjen ki a Prágai Magyar Kulturális Központba dolgozni. Én mondtam, hogy szürke és nyomasztó szocialista ország ez a Csehszlovákia, de levéltáros szemmel egy kincsesbánya, így végül belevágtunk. Utólag kiderült, hogy a minisztériumban azt hitték, hogy az utolsó percben vissza fogunk lépni, mert 1989-ben senki nem akart Csehszlovákiába menni.

1989 júliusában mentünk ki, éppen előtte volt egy nagy világkongresszus Párizsban a francia forradalom 200. évfordulója alkalmából, amelyen teljesen spontán módon nagy vitába keveredtem a csehszlovák delegációval. A delegációból kiállt egy hölgy, és nagy ovációval bejelentette, hogy felfedezték a *Marseillaise* latin fordítását, amelyet Abaffy Ferenc készített. Fiatal voltam és szemtelen, jelentkeztem, hogy ez mind nagyon szép, de nem tudom, hogyan lehet felfedezni valamit, ami már húsz éve nyomtatásban is megjelent. A felszólalásomat nagy felháborodás követte a csehszlovák delegáció részéről. Nem tudom, melyik akadémikus volt a vezető, aki felpattant, és nekem szegezte a kérdést, hogy Hajnóczy magyar volt-e vagy szlovák. Nem értettem, hogy hogy kerül a csizma az asztalra, hogyan jutottunk ide az Abaffy-féle fordítástól. Hirtelen elfogott az indulat, felálltam, és azt találtam mondani, hogy a vádlottakat a kivégzés előtt megkérdezték, hogy milyen nemzetiségűnek tartják magukat. Mindegyikük úgy nyilatkozott – még azok is, akik egyébként alig tudtak néhány szót magyarul, és az anyanyelvük láthatóan a német volt –, hogy magyarnak, *hungarusnak*. Ezután, tettem fel a kérdést, kinek van erkölcsi joga ahhoz, hogy kétségbe vonja azt a nyilatkozatot, amit ezek az emberek a vérpad előtt tettek. Ismerni kell a franciákat ahhoz, hogy tudjuk, ennél jobb végszó egy francia elnöknek nem kell. Az akkori elnök, Georges Castellan, aki Közép-Európa szakértő volt, ezután egy félórás beszédet tartott a történészek morális felelősségéről, és hogy mi

mindent kell mérlegelni a források elemzésénél. Az nem derült ki, hogy mi köze volt egymáshoz a két kérdésnek.

Miután kijöttünk, Kosáry Domokos azt mondta, hogy ami azt illeti, ez nem a legjobb kezdet a csehszlovákiai utazáshoz. Ez tényleg így volt, de akkor ezt nem igazán tudtam, csak arra gondoltam, hogy Benda Kálmán ott ül mellettem, és nem jelentkezhetsz, hogy bocsánat, ő már kiadta ezt az iratot 20 évvel ezelőtt, amivel a szlovákok dicsekszenek.

M.M.: Mindez azonban nem akadályozta meg a csehszlovákiai utazást?

R.É.: Nem. Elutaztunk Csehszlovákiába, de nagyon rövid időn belül kiderült, hogy a rendszer annyira elviselhetetlen, hogy ennek egy gyereket nem lehet kitenni. Eltökélt szándékunk volt, hogy egy éven belül hazajöjünk. Természetesen voltak szakmai kapcsolataim, a kollégák azt mondták, hogy már mindenhol változik a világ, csak itt nem. Majd novemberben tényleg ledőlt a fal, és akkor volt néhány izgalmas perc, amikor nem lehetett tudni, hogy nem fognak-e löni. Prágában a katonák fegyvert is használhattak, de végül nem kaptak tűzparancsot. Némileg javult a helyzet, így kint maradtunk.

Amikor kint voltam, a család miatt nem igazán tudtam levéltárba járni, mert a mindennapi élet nagyon nehéz volt. Furcsa elképzelni, de a csehek nem ismerték az önkiszolgáló üzleteket, mindenért sorba kellett állni, és mivel a férjem állandóan dolgozott, ezért a lakásberendezéstől az autó javíttatásáig mindent nekem kellett intézni. A gyerekek miatt pedig cseh irodalmat olvastam, így végül jól megtanultam csehül. Nem beszélek hibátlanul, viszont olvasni jól tudok, sőt most már szlovákul is. Akkoriban kezdtem megírni a meglévő anyagaimból a kandidátusi dolgozatomnak az alapját, amit aztán befejeztem, amikor hazajöttünk.

M.M.: Mikor került vissza az egyetemre?

R.É.: 1993-ban jöttünk vissza, mert nem akartuk, hogy a gyerek Prágában járja ki a középiskolát. Visszamentem dolgozni, és befejeztem a kandidátusi értekezésemet. Ekkor Palotás Emil szólt, hogy nagyon örülne, ha visszajönnék, át kellene vennem Niederhauser Emil óráit. 1994 decemberében jöttem vissza az egyetemre. Akkor is az volt a benyomásom, hogy sok minden nem változott. A társadalomtörténet, a gazdaságtörténet vagy a *gender studies* hiányzott az egyetemi oktatásból. Ráadásul az én időmben még nem volt ritka az olyan tanár, aki 5-6 nyelvet beszélt, de idővel egyre kevesebben maradtak. Pedig a történelem nem egy nemzeti tudomány, amit a világtól elszigetelten lehet értelmezni, tehát a hallgatókat arra kell buzdítanunk, hogy tanuljanak nyelveket.

M.M.: Ön több nyelvet beszél, és a diákokat is arra buzdítja, hogy minél több nyelvet tanuljanak meg. Hogyan lehetett és lehet ezt elősegíteni?

R.É.: Miután visszakerültem a Közgazdaságtudományi Egyetemre, újra felvettem a szakmai kapcsolatot Franciaországgal, így kötöttünk az akkori francia kulturális attasé, Françoise Allaire kezdeményezésére egy Erasmus-szerződést a bordeaux-i egyetem és a Közgazdaságtudományi Egyetem között. Ez akkor teljesen új volt Magyarországon. Mikor kicsit bejártódott, akkor itt, az ELTE bölcsészkar Történeti Intézetében is megcsináltuk az első Erasmus-szerződést, majd sorra a többi a francia egyetemekkel. Mindez azért is nagyon jó volt, mert akkor még sok diák tanult franciául, jöttek is a pesti gimnáziumokból. Számukra jó lehetőséget jelentett, hogy ki lehetett menni Franciaországba, választhattak, hogy Párizsba vagy vidékre akarnak menni. Természetesen Béccsel és más egyetemekkel is hoztunk létre ilyen szerződéseket. Egészen 2006-ig gyakorlatilag én voltam az Erasmus-koordinátor a Történeti Intézetben.

M.M.: Ez egy nagyon hosszú időszak. Voltak benne kanyarok?

R.É.: Igen, voltak kisebb szünetek, például 2001-ben megkaptam a PAST-ösztöndíjat. Akkor Magyarország még nem volt az Európai Unió tagja, és a nyugati országok, hogy ne essenek az agyelszívás bűnébe, de azért valahogy mégis profitáljanak a kelet-európai oktatókból, olyan rendszert alakítottak ki, hogy fél évet itt kellett tanítani, fél évet pedig ott. Három évre írtam alá egy ilyen szerződést, és ennek keretében kellett részben Párizsban a *Sorbonne Nouvelle*-en, részben a Marne la Vallée-i Egyetemen tanítanom. Nagyon tanulságos volt, mert itt profitáltam először abból, hogy az összes visegrádi nyelvet tudom. Kiderült, arra nem igazán van hajlandóság, hogy a nyugatiak meghívjanak valakit, aki egy ország történetét ismeri, de ha valaki elvállalja, hogy az egész visegrádi térség történetét tanítja, akkor arra vevők. Ez nekem is nagyon tanulságos volt, mert szembekerültem például olyan Erasmus ösztöndíjas cseh diákokkal, akik rettenetesen felháborodtak, amikor Csehszlovákia nemzetiségi politikájával kellett foglalkozni, különösen, amikor Tomáš Masarykot idéztem. Mondtam, tessék beülni a nemzeti könyvtárba, és elolvasni a könyvét. Kezükbe adtam az idézeteket. Ez érdekes volt, de a franciáknak talán még inkább, hiszen kívülről figyelték, hogy mi zajlik ott. Egy hónapig az *École Pratique*-ban is tanítottam, ami a Sorbonne doktori iskolája. Ebből vált ki a Braudel-féle *École des hautes études en sciences sociales*. A két intézmény között ideológiai küzdelem zajlott. De voltam vendégtanár Bordeaux-ban is.

Összességében nagyon tanulságos volt, hogy a nyugatiak hogyan néznek Európára, és nyilvánvalóan a francia diplomáciatörténetből is tanultam valamit.

M.M.: Franciaországból is érkeztek diákok az Erasmus-kapcsolatok keretében?

R.É.: Igen. Most is van két francia diák, akik az Esterházyak, Festeticsek, Batthyányak történetéből írnak szakdolgozatot, de nem tudnak se magyarul, se latinul és németül sem. Mégis ide küldik őket, miközben nem igazán ismerik a magyar történelmet

vagy a monarchia történetét, ezért borzasztó sokat kell dolgozniuk, hogy meg tudják írni a dolgozatot.

M.M.: Hogy alakult a pályafutása a francia ösztöndíj után?

R.É.: 2003-ban habilitáltam az *Államnemzet és kultúrnemzet választóján* című könyvemmel, majd 2005-ben jött egy nagy törés az életemben, amikor egy nagyon súlyos betegséggel operáltak, és utána is kezelést kaptam. Gyakorlatilag nem is jöttem vissza 2010-ig. Ez nem azt jelenti, hogy végig beteg voltam, hanem hogy emiatt vállaltam, hogy elmegyek a férjemmel Szlovákiába, aki 2007-ben a pozsonyi nagykövetségre került. Úgy éreztem, nem tudom vállalni az egyetemi verkit nap mint nap. Eltöltöttem három évet Szlovákiában, az első Fico-kormány idején, aminek megint megvoltak a maga hozadékai, és a szlovák nyelvvel is jobban megismerkedtem. Tulajdonképpen a nacionalizmusra vonatkozó ismeretek és irodalom ekkor került igazán a látókörömbe. Dacára annak, hogy ma már a nemzetközi történetírás teljesen más irányokba mozog, és sokkal kevésbé átpolitizált, mint nálunk, én úgy gondolom, hogy nem lehet kikerülni azokat a kérdéseket sem, amelyek az embereket foglalkoztatják, mert túlságosan sok minden van szőnyeg alá söpörve. Miközben tudom, hogy teljesen más dolgokat is kéne csinálni. Erre szoktam mondani a hallgatóknak, hogy a francia posta vagy a Hennessy konyakgyár is ajánl ösztöndíjakat Franciaországba, ha valaki hajlandó lenne az ő történetükkel foglalkozni, de soha senki nem jelentkezik rá. Nem a nyelvtudás hiánya miatt, hanem azért mert ez perifériusnak tűnik az itteni hallgatók számára.

M.M.: Mennyire követi a magyar történetírás a nemzetközi irányokat?

R.É.: Egyelőre nem látom igazán lehetőségét annak, hogy a magyar történetírás új irányokat vegyen, talán a *gender studies* törhet magának utat, mert annak a negligálása már tényleg botrányos. Szlovákiában is sokkal fejlettebb az ilyen irányú

kutatás, mint mondjuk Magyarországon, a cseheknél egyetemi tanszékek foglalkoznak a témával korszakokra lebontva. Ez a terület valószínűleg nálunk is erősödni fog, mert egész egyszerűen a mindennapi események ki fogják kényszeríteni. Azt viszont nem hiszem, hogy a magyar történetírás politikai orientáltsága a közeljövőben megszűnne.

M.M.: A külföldi tartózkodások során keresett/talált új kutatási témákat? Mi foglalkoztatja mostanában?

R.É.: Most itt vissza kell kanyarodnom a 18. századhoz, amit tényleg nagyon szeretek. A terveim között szerepel egy Jeanne-Marie Leprince de Beaumont nevű hölgy életének vizsgálata, aki a 18. században több pedagógiai könyvet írt, egyrészt a lányok nevelésére vonatkozóan, majd a későbbiekben ezt tovább bővítette a munkásokra is. *Magasin des Enfants* volt a középiskolás korosztály számára írt könyvének a címe, amely aztán megjelent *Kinder Magazin* címen német fordításban, és később lefordították magyarra is. Mint kiderült, Európában ez az egyik legelterjedtebb ilyen könyv, mindenhol több tucat kiadása van. Gyakorlatilag egész generációk nőttek fel rajta. A könyv, illetve a különböző változatai nagyon fontos szerepet játszottak abban, hogy a felvilágosodás eszméi eljussanak a hétköznapi emberekhez. A könyv hozzájárult ahhoz, hogy egy egységes európai látásmód alakuljon ki a fiatalabb generációkban azzal kapcsolatban, hogy hogyan kell viselkedni a társaságban, hogyan kell viszonyulni egymáshoz.

M.M.: Milyen szempontok merülnek fel egy ilyen kutatásban?

R.É.: Nagyon tanulságosnak tartom azt, hogy mikor és milyen nyelven jelentek meg a fordítások. A Monarchiában a munkásoknak szánt kötet csak németül, illetve csehül jelent meg, ellenben a filozófiai jellegű gondolatokat tartalmazó kötetek, illetve a *Magazin des Enfants* magyarul és rögtön utána szerbül is. Mindez azt tükrözi,

hogy ahol volt igény a társadalmi mobilitásra, és ahol próbálták magániskolában neveltetni a lányokat, ott ezeket a köteteket megvették és használták.

Szeretnék erről szemináriumot tartani, illetve írni egy tanulmányt, mert lesz egy világkongresszus a felvilágosodásról, és ott egy napot szentelnek ennek a hölgynek. Aki olvassa a korabeli sajtót, tudja, hogy létezett, de soha senki nem vette figyelembe, hogy végül egész Európában, még Oroszországban is lefordították a könyvét, vagyis egész Európa nőnevelésére, és azon keresztül a társasági élet alakulására is nagy hatást gyakorolt.

Már önmagában az életútja is érdekes: elvált, de egyedül nem tudott megélni Hollandiában, ezért átköltözött Angliába, és ott írta az említett műveket. Nem egy Voltaire vagy egy Rousseau, de műveinek a mindennapi emberekre gyakorolt hatása talán nagyobb volt, mint ezeké a filozófusoké.

M.M.: Ha már szóba került a gender studies és a nőnevelés, jelentett Ön számára bármilyen előnyt vagy hátrányt ezen a pályán, hogy nő?

R.É.: Nőnek lenni ezen a pályán mind a mai napig hátrány. Most nagyon cinikusan azt mondhatnám, hogy lehet, hogy ezt részben magunknak is okozzuk, mert ha jön egy hallgató valamilyen problémával, akkor én biztos nem fogom úgy lerázni, mint sokan mások. A nők ilyen szempontból empatikusabbak, és ezért talán némileg a hallgatók problémáival is többet foglalkoznak. Egy másik példa: ha nekem azt írja valaki, hogy azért nem tudja befejezni a tanulmányait, mert hiányzik neki egy bizonyos a kód, és hirdessem meg az órát, akkor valószínűleg nem fogom azt mondani, hogy nem teszem meg. Bár mostanában már kezdek besokallni, mert ugyanakkor nagyon nagy terhet jelent a sok óra. Visszatérve a kérdéshez, ez egy férfi szakma. Egyfelől a férfiak számára hatalmi kérdés, hogy pozíciót szerezzenek, de utána eszükbe nem jut, hogy az azzal kapcsolatos feladatokat elvégezzék. Ennek ellenére nem igazán akarnak minket a pozíciók közelébe engedni. Másfelől ott a

család. Én azért tényleg igyekeztem mindig megfelelni és otthont biztosítani a családnak, és ez rengeteg energiát jelent.

M.M.: Ez valóban egy patthelyzet?

R.É.: Valóban. Ha az ember férfi szakmát választ nőként, annak az lesz a következménye, hogy vagy felbomlik a családja, vagy pedig rengeteg időt kell rááldoznia, és akkor pedig a karrierről kell lemondania. Én ezt egy idő után tudomásul vettem, és azt mondtam, hogy nem is érdekel, örülök, ha azt tudom csinálni, amit szeretek. Bár az oktatást most egy kicsit sokallom, de ugyanakkor szeretem is. Vannak témák, amiket szerintem feltétlenül tanítani kell, mint például a soknemzetiségű Magyarország kialakulása, és gyakorlatilag nincs senki, aki erről beszélne. Mindig meg vagyok döbbenve, amikor 1848–1849 szóba kerül, hiszen ez az téma, amit mindenki ismer a középiskolából, de azt, hogy a monarchia másik felében mi történt, azt már nem tudják a hallgatók. Azt megérteni, hogy a magyar forradalom és szabadságharc miért bukott el, hogy a nemzetiségek reakciója miért volt olyan amilyen, logikai képtelenség, ha nem tudjuk, hogy mondjuk a Kremsierben összegyűltek mit akartak. Ugyanezt éreztem, amikor a férjem egy Csehország történetével foglalkozó kötetet fordított, hogy a csehek pedig azt nem látják, hogy Magyarországon mi történt. Mintha földrajzilag ketté lenne vágva ez a térség, még az ilyen döntő eseményeknél is, és egyszerűen nincs fogalmuk arról, hogy a másik félnek milyen ötletei, elképzelései, követelései voltak. Ebből a szétszakítottságból így az életben nem lehet kimászni, az biztos. Ezekkel a dolgokkal igenis foglalkozni kell, még akkor is, ha az ember szíve szerint mást csinálna. Aki az ELTE diplomájával fog rendelkezni, akármi lesz belőle, annak fogalma kell, hogy legyen a múltunkról, olyan ismerete, ami kicsit közelebb áll a valósághoz, mint az elképzelések.

Sajnos az sem segít, hogy a tudomány pozíciója sokat veszített a presztízséből. A rendszerváltás óta a tudomány tekintélye folyamatosan süllyed, és ez nagyon elkeserít. Mindenféle „zöldségek” ugyanúgy megélnek, mint a hiteles szakmai álláspont.

M.M.: Egy fontos témához érkeztünk: az oktatáshoz. Hogyan viszonyul az oktatói tevékenységhez, mit próbál átadni a diákoknak?

R.É.: Az oktatás tényleg kezd teherre válni, de azért nagyon szeretem. A Kelet-Európa Történeti Tanszék profiljából adódóan hihetetlenül nagy korszakot és nagy területet kell átfogni. Az egyik félévben például négyen írtak hozzám szakdolgozatot. Egyikük a jezsuiták tevékenységéről Báthory István lengyel királysága idején a 16. században. Két francia lány, az egyik Batthyány-Strattmann Eleonóra, a másik a Festetics- és az Esterházy-család kastélyépítése és enteriőrje témájával foglalkozott. A negyedik hallgató pedig a kassai csendőrség felállítását vizsgálta az I. bécsi döntés után. Nyelvileg és korszakban is teljes más világ volt mindegyik.

A francia lányok hozzám hozták a magyar és a német nyelvű leveleket, mert azokat nem tudták elolvasni. Őket a múzeumba vittem, a viselettárba, a textilgyűjteményt, a porcelángyűjteményt kellett megnézniük. A jezsuitákkal foglalkozó diáknak, itthon nem áll rendelkezésére szakirodalom, de szerencsére az amerikai egyetemeken rengeteg anyagot digitalizálnak mostanában. Egy ilyen, digitalizált lengyel művet fordítottunk 2 hónapon keresztül közösen. A kassai témához van magyar nyelvű irodalom.

Azt szeretem, ha a gyerekek olyan témát választanak, amivel valami újat tudnak mondani. Annak semmi értelme, hogy megírják a 25. verziót a szlovákiai magyar kisebbség II. világháború utáni történetéről. A mi időnkben bevett nézet volt, és nyugaton ma is az, hogy a szakdolgozat egyfajta befektetés a későbbi karrierbe, tehát

annak csak akkor van értelme, hogyha az ember valami olyasmit választ, ami tényleg érdekli, és ami másokat is érdekel. Arra ösztönzöm a hallgatókat, hogy valami újat válasszanak, ahogy annak idején H. Balázs Éva ebben nekem segített.

M. M.: Tudna példát mondani a jó témaválasztásra?

R. É.: Cser Erika, aki doktoranduszom volt, és most a közigazgatásban dolgozik, a szegénység történetéről írt egy dolgozatot. Nagyon örültem neki, mert egyrészt társadalomtörténet, másrészt új dolgok voltak benne, és én is nagyon sokat tanultam belőle. Azóta mondogatom, ha nem látjuk azt, hogy a nyugati országokban milyen hihetetlen kirekesztés és elkülönítés övezte a szegényeket a 19. században, akkor nem értjük meg, hogy náciizmus miből született. A mentalitás és a gondolkodás egészen a szegények fizikai megsemmisítésig, a szegénygyarmatok létrehozásáig jutott el, ami egyenes utat mutat a 20. századi megsemmisítő táborokig. Erika a téma magyarországi részét is feltárta, hogy az arisztokrata hölgyek milyen szervezeteket hoztak létre, illetve hogy a szabadkőművességen belül a jótékonyosság milyen fontos volt. Nem tudtam például, hogy a szociális célú lakásépítések a szabadkőműves mozgalomtól indultak. Ez csak egy példa, mindegyik doktoranduszomtól nagyon sokat tanultam.

M. M.: Mondhatjuk, hogy a történelem az élet tanítómestere?

R. É.: Úgy vélem, muszáj elemezni a múltbeli társadalmak működését, etikáját ahhoz, hogy a magyar társadalom át tudjon alakulni.

M.M.: Az ilyen szintű oktatói munka mellett jut ideje a kutatásra?

R.É.: Nagyon élvezem a kutatást. A kutatás legélvezetesebb pontja, amikor az ember a levéltárban dolgozhat, de ez az a luxus, amit nagyon ritkán engedhetek meg magamnak. Ezen sokat lehetne javítani, az akadémiai intézmények és az egyetemek

szétválasztása szocialista találmány volt. Nyugaton nem véletlenül nincs így, hanem valamilyen szervezeti formában összekapcsolódik a kettő. Ha Magyarországon is megszűnne ez a szétválasztás, és közös kutatási projektek lennének, amikben az egyetemi oktatók és az akadémiai kutatók összeállnának, és utóbbiak legalább a doktori képzésbe bekapcsolódnának, akkor ez részben tehermentesítené az oktatókat, részben a doktori képzésnek is használna. Az akadémiai kutatók nyilván a részkérdésekben is el tudnának mélyülni, amire a doktoranduszoknak szükségük lenne. Aztán a hallgatók kiválaszthatnák, hogy kivel akarnak dolgozni. A kutatók és oktatók pedig saját kutatási témájukból tarthatnának kurzusokat.

Ezt én sokkal életrevalóbbnak tartom. Szerintem a doktori képzés jelenlegi formájában nem igazán lett végig gondolva, közelíteni kellene a nyugati modellhez, és akkor nyilvánvalóan a fejlesztés is más lenne, mert így most két intézményrendszert kell fejleszteni. Ha a beruházások a témákhoz lennének csoportosítva, akkor kiegyensúlyozottabb lenne a tudomány fejlődése. Nem véletlen, hogy az angolszász modell sokkal sikeresebb.

M.M.: Hogyan látja a történetírás, a történelemtudomány és a történelemoktatás jövőbeni helyét és szerepét?

R.É.: Én úgy gondolom, hogy a történetírás tekintélye csökkent és nem a színvonala. A szakma a rendszerváltás előtt is kitermelte azokat a normákat, amelyeket illet betartani. Magyarországon nem lehetett akármit leírni már 1985-ben sem. Pontosan azért, mert – mint korábban mondtam – mi nagyon nyitottak voltunk, hozzánk jöttek az amerikai és a nyugati történészek. Talán kicsit később nyitott Magyarország, mint a lengyelek, 1977 után, de főleg a mátrafüredi konferenciák után nagyon intenzív kapcsolataink alakultak ki a nyugati világgal. Ennek bizonyítéka, hogy számtalan világkongresszust tartottak nálunk: gazdaságtörténetit, felvilágosodás korit 1987-

ben. Ez utóbbival kapcsolatban a mai napig emlegetik, hogy egyike volt a legnagyobb létszámúaknak, és nagyon színvonalas volt.

Nagyon jó kapcsolataink voltak tehát korábban is, ami megkövetelte azt, hogy bizonyos szakmai normákat teljesíteni kellett. Többek között azt, hogy illet több nyelven beszélni, és a másik irányból pedig olyan témákkal előállni, amelyek szakmailag hitelesnek számítottak, képesnek kellett lenni megvédeni az álláspontokat stb. A rendszerváltás a magyar történetírásban nem hozott igazán kiugró változást, csak annyiban, hogy olyan témákat is lehetett kutatni, amelyeket korábban nem, mert nem volt hozzáférés a forrásokhoz.

Ebből a szempontból tehát javult a helyzet, merthogy új témákat is be lehetett vonni a kutatásba. A Trianon-kutatásban és a 20. század kutatásában rendkívül jó eredmények születtek. Talán éppen ezért a 18. század és a 19. század kutatása kicsit háttérbe szorult. Lehet, hogy nehéz megmagyarázni a Habsburgokhoz való viszonyt, a nemzeti érzelmek szempontjából talán problematikus időszakok ezek, nem tudom. Volt egy nagy triász: H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos, de akár mondhatnám Heckenast Gusztáv gazdaságtörténeti kutatásait vagy Wellmann Imrét is. Az ő haláluk is visszavetette azokat a munkálatokat, amelyek folytak.

M.M.: Milyen egyéb okai lehetnek annak, hogy a magyar történetírás nem tudja tartani a lépést a történetírás fejlődésével?

R.É.: Ezt már részben érintettem. Vannak olyan kutatási területek, amelyek nagyon kevésbé jelentek meg Magyarországon. Többek között a nőkutatás, de említhetném a regionális kulturális sajátosságoknak a vizsgálatát, ami nem az országhatárokhoz, hanem a régiókhoz köthető. Gondoltam rá, hogy akár ilyen doktori programot is lehetne indítani, hiszen a politikai változások miatt megjelentek olyan régiók, amelyek korábban önálló országok voltak, de aztán beolvadtak egy nagyobb egységbe. Ezekről hallottunk, de a hallgatók szinte semmit nem tanulnak róluk.

Katalónia éppen három mondat erejéig tűnik fel a 16. században a *reconquista* kapcsán, aztán megint elsüllyed. Említhetném Skóciát is, az írekről már nem is beszélve. A bajorok is csak felvillannak, akárcsak az ukránok.

A társadalmi mentalitás történetével is sokkal többet foglalkoznak külföldön, a konfliktuskezeléssel, a konfliktusok természetével. Hatalmas iskolája van a könyvtörténetnek is, amibe időnként én is bekapcsolódtam. Ez nagyon hiányzik itthon, merthogy van egy olyan irányzat a nyugati történetírásban, ami egyfajta fokmérőnek tekinti a könyvkiadást egy ország civilizáltságának a leírásánál. Az, hogy hány könyvet adunk ki, mennyit vásárolnak meg, honnan hozunk be és milyen könyveket, az sokat mond egy ország fejlettségéről. A korábban említett Jeanne-Marie Leprince de Beaumont műve is mutatja, hogy egy könyv időnként akár forradalmi hatást tud kiváltani.

Vannak témák, amik nagyon hiányoznak Magyarországon. Másrészt kevesen vagyunk, pedig lassanként ismét az ezer fős létszámot közelíti a történelem szakos hallgatók száma, miközben elfogyott az oktatói gárda.

M.M.: Mik a tervei a jövőre nézve?

R.É.: Kihasználva a kötelességekből adódó terheket és ismereteket, a 18. századi nőoktatást szeretném kicsit vizsgálni, illetve a Beaumont-könyv visszhangját. Korábban kutattam az egyetemi nyomda könyvterjesztő hálózatát, és tudom, hogy ott pontos adatok vannak arról, hogy 1804 után melyik ország részben hány példányt adtak el ebből a könyvből. Készíthetek egy térképet, hogy hol milyen nyelven rendelték meg a művet. Aztán utána lehet járni annak, hogy ott milyen lánynevelő intézet vagy más intézmény létezett. Vagy említhetem Karl von Zinzendorfort, aki a 18. század egyik nagy utazója volt. Zinzendorf 13 éven keresztül utazott a Habsburgok költségén szerte Európában, és az élményeit közel 60 kötetben írta meg. Ő volt az első ember a bécsi udvar részéről, aki feltérképezte Galíciát, utána pedig

tett egy villámlátogatást Lengyelországban és Oroszországban 1774-ben, tehát rögtön az elcsatolás után, látta a korábbi harcok romjait, hallotta az ehhez kapcsolódó emlékeket. Az erről szóló naplót nem adták ki. Szeretném feldolgozni a művet, és majd egyszer – ha az unokám nagyobb lesz – szeretném befejezni a Martinovics-összeesküvés történetét is, de ahhoz mindent újra kell olvasni, ami legalább 2-3 éves munka. Vissza kell térni a kezdetekhez.

Készítette: Matolcsi Réka és Szilágyi Adrienn
(Budapest, 2015. április)

„NEM AKAROK AZ ÉRTELMISÉG TANÁRA VAGY MORALISTA LENNI.”

Interjú Anssi Halmesvirta finn történésszel

Modern Magyarország: Mesélne az egyetemi éveiről? Hogyan nézett ki a képzés Finnországban?

Anssi Halmesvirta: 1977-ben kezdtem az egyetemet, az évfolyamunkon 45-en voltunk. Hatéves képzésben vettem részt, és 1983-ra meg is szereztem történelemből a magiszteri fokozatot, de filozófiát és szociológiát is hallgattam. Az egyetemen Prof. Aira Kemiläinen volt rám nagy hatással, ő a nacionalizmus megjelenéseit kutatta, sajnos már elhunyt. Nála szakdolgoztam, a dolgozatomat az angol történeti filozófiából írtam. Később ez megjelent könyv formájában is.

M.M.: Az egyetem után mivel foglalkozott? Oktatott, kutatott, vagy más jellegű állást talált? Könnyen találtál állást akkoriban történész diplomával?

A.H.: Az egyetem befejezése után mint asszisztens dolgoztam Prof. Kemiläinennel, ő ajánlott állást. Ez gyakorlatilag csak kutatást és egy könyv (*Turians and Negro Gentlemen. Studies in British Racism*, 1993) szerkesztését jelentette. Oktatási feladatom nem volt, persze így is lekötött, hiszen ez teljesen új irány volt számomra, de valami munkát kellett találnom, hiszen kényszerhelyzetben voltam.

M.M.: *Ezután a munka után ment Angliába?*

A.H.: Igen, pontosabban Sussexbe. Szerettem volna továbbra is történetfilozófiával foglalkozni, és adódott egy jó lehetőség. Egy alapítvány három évig támogatott anyagilag, és az alatt átírtam a doktori dolgozatomat.

M.M.: *Kikkel dolgozott ott?*

A.H.: Három angol történészt emelnék ki, az első John Burrow. Sajnos már meghalt. Aztán dolgozhattam Stefan Collinival, aki írt egy jelentős munkát *Public Moralists* címmel. A harmadik pedig Donald Winch eszmetörténész, aki Adam Smithről írt.

M.M.: *Hogyan telt ez a három év Angliában? Kutatott és órákra is járt?*

A.H.: Mindkettő. Naponta beutaztam Brightonból Londonba, a *British Museum*ban kerestem forrásokat a dolgozatomhoz. Sussexben csak hetente egyszer volt doktori szemináriumom, ahol egymás témáit vitattuk meg. Volt, hogy csak hárman voltunk, egy norvég, egy olasz és én. A norvég barátom francia történelemmel foglalkozott, az olasz hazája történelmével, én pedig a finn–brit kapcsolatokról írtam. Nagyjából így telt el az idő.

M.M.: *Hogy érezte magát Angliában? Szeretett ott élni?*

A.H.: Nagyon szerettem. Brighton sokkal közelebb állt hozzám, mint London. London számomra túl zavaros, Brighton viszont nagyon szép, nyugodt. A kampusz Brighton közelében, egy kisebb faluban található. Valamikor a hatvanas évek elején építették a South Downs völgyben. Érdekes hely, mert külön áll mindentől. Külön vasútállomása van, kollégiumok, boltok, szinte minden. Egyszóval nagyon ideális, csendes környezet. Persze amennyire lehetett, bejártam Angliát, három év sok idő, és jó ösztöndíjam volt.

M.M.: Ahogy tudom, Finnországban egy kis faluban nőtt fel.

AH: Igen, de csak hét évig éltem a szülőfalumban, utána egy nagyobb városba költöztük. A szülőhelyem azóta teljesen tönkrement, most semmit sem találunk a helyén. Az emberek fokozatosan elköltöztek, fölhagytak a mezőgazdasággal. Túl kicsi volt, kevés lehetőséggel. De sok emlék köt oda, a nagymamám például megtanított gombászni, és azóta is kijárok az erdőbe gyűjteni, ha tehetem. Varga Zsuzsanna jóvoltából kóstolhattam már magyar erdei gombákat is.

M.M.: Térjünk vissza az akadémiai karrierjéhez! Hogyan került vissza Finnországba?

A.H.: Elkészült a disszertációm, és 1987-ben visszamentem Finnországba. Ott sikerült elhelyezkednem a Jyväskylä-i Egyetemen lektorként. Aztán elkezdtem tanítani a viktoriánus és edwardiánus Anglia időszakát, de eljutottunk egészen a legmodernebb időkig. Főleg eszmetörténettel foglalkoztunk, például John Stuart Mill-lel és másokkal. Az előadásokon kívül workshopokat is szerveztem, mivel ez a forma nagyon tetszett Angliában. Kicsit szabadabb, kötetlenebb, mint a szeminárium. Kiadtam az olvasmányt, aztán együtt leültünk és megtárgyaltuk, mi benne a jó, és mi nem.

M.M.: Volt olyan, akit jobban megfogott a téma? Mennyire érdekelte a hallgatókat az angol eszmetörténet?

A.H.: Az első évben már három doktoranduszom volt, azt hiszem, ez magáért beszél. Az még inkább, hogy sikeresek voltak a védéseik is. Ilyen szűk körben nagyon intenzív munkát lehet végezni.

M.M.: Régebben erre akadt példa Magyarországon is, de mára változott a helyzet. A finn egyetemi oktatás is változott? Lehet még workshop-szerűen oktatni?

A.H.: Természetesen változott, több hallgatóval dolgozunk, de megoszlik a munka, mivel sok tanársegéd van. Amikor 1977-ben beiratkoztam, csak 15 ember dolgozott az intézetünkben, most 55. Egy-egy kisebb szobára 12 ember jut, ezért ezeket kolhozoknak nevezzük.

M.M.: Nálunk pont fordított a tendencia, az oktatói gárda létszáma jócskán megcsappant. Egyszer említette, hogy Önöknél az a szabály, ha nyugdíjba megy egy professzor, akkor kötelező az ő fizetéséből legalább egy tanársegédi állást létrehozni. Ezt jól értettem?

A.H.: Igen, jól. Ez biztosítja az utánpótlást.

M.M.: A professzorok csak a doktori képzésben vesznek részt, vagy tanítanak BA és MA szinten is?

A.H.: Minden képzésben oktatnak. Egy akadémiai évben átlagosan 100 órát adnak. Persze vannak kivételek, amikor például egy EU-s pályázatot írtam, kevesebbet oktatam. Ennek egy virtuális könyvtár és adatbázis, valamint egy virtuális narráció lett volna az eredménye. (Sajnos nem sikerül elnyerni.)

M.M.: Ebben a projektben összegződnek a korábbi kapcsolatai. A finn kollégáira jellemző, hogy ilyen kiterjedt külföldi kapcsolatrendszerük van, mint Önnek?

A.H.: A Jyväskylä-i Egyetemen igen. A mai fiatalok már korán elkezdhetik kiépíteni a kapcsolataikat angliai, német vagy svéd kollégáikkal.

M.M.: Jó barátja, kollégája a német Holger Fischer. Vele hogyan kezdtek közös kutatásba?

A.H.: A Hungarológiai Társaságnak volt 1992-ben Nápolyban egy hungarológiai kongresszusa, ott találkoztam vele, akkor ő vezette a szervezetet. Nagyon jól

kijöttünk, aztán elkészítettük azt a CD-t, amelyen a magyar és finn történelem párhuzamosan fut. Ez is érdekes projekt volt.

M.M.: Nagyon jól megtanult magyarul. Hogyan jutott el a hungarológiához? Miért kezdett el érdeklődni a magyar történelem iránt?

A.H.: A magyar nyelv azért érdekes számomra, mert az 1970-es években magyar filmeket néztünk a tévében. A magyart valamelyest hasonlónak éreztem a finn nyelvhez, és jött az ötlet, hogy ezt a nyelvet meg kell tanulnom valamikor. Már az egyetem előtt elkezdtem tanulni, aztán Tuomo Lahdelma, aki a hungarológia a vezetője volt akkoriban Jyväskylä-ben, felfigyelt rám, és ösztönzött, hogy folyamatosan és rendszeresen tanuljam a magyart.

M.M.: Az egyetemen tehát már komoly nyelvismerettel rendelkezett?

A.H.: Igen, mivel oroszul is tanultam az iskolában. Az 1970-es évek elején ez divat volt, mindenki oroszul akart tanulni. Sokan szimpatizáltak a szocializmussal, én is baloldali ember voltam (nevet) vagy legalábbis rózsaszínű.

M.M.: Járt a Szovjetunióban?

A.H.: Néhányszor igen. „Baráti látogatásokon”, persze a barátság szónak kötelezően szerepelnie kellett, de ez inkább valami misztikus dolog volt. Mi történt? Semmi különös. Táncoltunk egy kicsit, ittunk valamit, de nem volt semmi tényleges eredménye. Szóval az egyetemről inkább a szórakozás miatt mentünk ki, mintsem a komoly munka miatt.

M.M.: Megmaradtak a kapcsolatok?

A.H.: Megszakadtak. Később már nem jártam ott, nem érdekelt.

M.M.: *Magyarországon mikor járt először?*

A.H.: A debreceni nyári egyetemre jöttem először, 1992-ben. Korábban nem jártam itt, de olvastam a szocializmus kori Magyarországról.

M.M.: *A magyar kollégákkal az egyik nagy kutatásuk a Kádár–Kekkonen-projekt volt. Korábban is vett részt hasonlóban?*

A.H.: Nem, ez volt az első. A Finn Akadémián meglepetés volt, hogy megkaptuk erre a pénzt, mert ez egy nagy pályázatnak számított akkor. A politikai kultúrákat akartuk összehasonlítani.

M.M.: *Később több tanítványa is bekapcsolódott ebbe, sőt az ELTE-n közös képzést is szerveztek Holger Fischerrel és Romsics Ignáccal, ahol a forradalmak volt a téma.*

A.H.: Igen, ez egy féléves képzés volt a forradalmak témakörében. Volt egy-egy szemináriumi csoport a hamburgi egyetemen, Jyväskylä-ban és itt, Magyarországon. Ugyanazokat a témákat járták körül a diákok az olvasmányok alapján: az 1848–1849-es forradalmak, az 1918–1919-es események Németországban és 1956. A végén eljöttünk egy intenzív hétre Budapestre. Talán ennek is köszönhető, hogy a finn csoportomból később majdnem mindenki magyar témával foglalkozott a doktori képzésben.

M.M.: *1999-ben vagy 2000-ben volt a Kádár–Kekkonen konferencia, akkoriban már létezett a Hungarologische Beiträge című folyóirat. Még él ez a sorozat?*

A.H.: Igen, de új nevet kapott, most *Spectrum Hungarologicum* néven fut. A főszerkesztő Fenyvesi Kristóf, aki Jyväskylä-ben doktorált két évvel ezelőtt.

M.M.: *A magyar történelem ennyire népszerű Jyväskylä-ben?*

A.H.: Mostanság inkább Helsinki a centrum, mivel ott működik egy kutatóintézet, és az egyetemen tanulhatnak magyart a hallgatók, ráadásul anyanyelvi lektor is van. Nálunk már kevésbé népszerű, megszüntették az önálló hungarológiát. Az új dékán azzal magyarázta ezt a lépést, hogy a hungarológia nem önálló intézetként működött, hanem csak egy projekt volt, ezért beolvasztották a bölcsészettudományi karba. Több kis nyelv oktatását is megszüntették: az észt, a szlovák és a magyar nyelv iránt is csökkent az érdeklődés.

M.M.: *Ez azt jelenti, hogy inkább Nyugat-Európával foglalkoznak?*

A.H.: Igen. Az angol, a francia és a skandináv történelem most újra népszerű, és a parlamentarizmus is. Az „összehasonlító” és a „transznacionális” fogalmak szellemében dolgoznak most sokan. Újabb divat lett az egészség vizsgálata is.

M.M.: *Az első világháború kapcsán gyakran előkerülnek a traumák. Ez Finnországban is jellemző?*

A.H.: Nálunk inkább az érdekli a kutatókat, hogy a második világháború után milyen volt a mentális helyzet az országban. A háború válságot hozott, de a háború utáni helyzet sem hozott változást, a krízis elhúzódott. Túl sok bűnös és túl sok mentálisan zavart ember volt 1940–1945-ben. Ezzel korábban nem nagyon foglalkoztak, tabunak számított.

M.M.: *Ezt nálunk is csak most kezdik el feldolgozni. Kellott egy generációváltás ahhoz, hogy hozzáfogjanak a történészek?*

A.H.: Igen, kellett. A fiatalabb történészeket nagyon foglalkoztatja ez a téma.

M.M.: *A közvetítő szerepe azért is olyan érdekes, mert nagyon sok mindenbe bevonta a magyar kollégáit. Folytattak kultuszkutatást, aminek ugyancsak kezdeményezője volt.*

A.H.: Azt Gyáni Gáborral együtt csináltuk, Fenyvesi Kristóf is tagja volt a csapatnak.

M.M.: *Az is nagyon érdekes, hogy nem egyszerűen Magyarországgal van valamilyen kapcsolata, hanem Magyarországon több kutatóhellyel is. Mesélne erről?*

A.H.: Debrecenben a Finnugor Nyelvtudományi Tanszékkal működünk együtt. A tanszék vezetője, Maticsák Sándor Jyväskylä-ben volt magyar lektor, akkor ismerkedtem meg vele. 2001-ben Debrecenben jelent meg a *Finnország története* című könyv, amelyet én szerkesztettem. Manapság pedig Maticsák Sándor vezeti azt a csoportot, amelyik most is fordít egy könyvet magyarra. Lényegében egy magiszter csoport végzi a munkát, így tanulnak fordítani. Persze ellenőrizzük, hogy a fordítás jó legyen.

Nemrég meghívtak, hogy tartsak egy ünnepi beszédet a debreceni finn és finnugor oktatás elindításának századik évfordulója alkalmából. A Finnugor Tanszéken lesz egy kisebb fogadás is, Jyväskylä-ből többen ott leszünk.

Egerben Romsics Ignáccal van jó kapcsolatom, ott a kultuszkutatás erős. Turbucz Dávid a Horthy-kultuszról írt. Szegő Éva, Vörös Géza, Bárdi Nándor már korábban védett.

M.M.: *Legutóbb az ELTE-n mutattuk be a két világháború közötti időszakról szóló könyvét, a Kedves rokonokat.*

A.H.: Az a legújabb könyvem, csak úgy „hobbiból” született. Ha nyugdíjas leszek, könyvkiadással fogok foglalkozni.

M.M.: Jól tudjuk, hogy egy akadémiai OTKA-ban is részt vesz?

A.H.: Igen, Gyáni Gábor projektjéhez csatlakoztam, amely a *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatás keretében a nemzetépítéssel foglalkozik. Volt is egy közös konferencia Jyväskylä-ben.

M.M.: Térjünk vissza egy kérdés erejéig a Jyväskylä-i Egyetemen folyó doktori képzéshez. A honlapjukon a történelem és a néprajz együtt szerepel, de nem csak szűken vett finn témával lehet jelentkezni.

A.H.: Igen, nálunk a történettudomány és etnográfia egy intézethez tartozik, de nincs megkötés, bármilyen témáról lehet írni.

M.M.: Mintha szerepelt volna a leírásban az összehasonlító szempont.

A.H.: Lehetséges, a transznacionális megközelítés divatos, például összevetni a finn parlamentet a norvég, svéd vagy dán parlamenttel stb. Prof. Pasi Ihalainen vezeti ezt az akadémiai projektet. Erről sajnos nem tudok túl sokat, mert én általános történelemmel foglalkozom.

M.M.: Ha jól tudom, több doktorandusza is magyar témával foglalkozik. Említene néhányat?

A.H.: Például Tuomas Laine-Frigren nagyon érdekes témával foglalkozik, Pataki Ferencről ír, illetve kicsit kibővítette, és a magyar pszichológia történetén dolgozik. A munka valószínűleg megjelenik majd angolul.

M.M.: Sokan írják angolul a disszertációjukat?

A.H.: Igen, általában akkor, ha külföldi a téma. Ez nem kötelező, de inkább angolul írják, mert könnyebb utána megjelentetni.

M.M.: Magyarországon kihívást jelent, hogy egy relatíve kicsi ország vagyunk, ráadásul be vagyunk zár(kóz)va a nyelvünkbe. Gyakran panaszkodnak a történészek arra, hogy milyen nehéz bekapcsolódni a nemzetközi tudományos életbe. Önöknél is hasonló a helyzet?

A.H.: Nálunk nincs ilyen probléma. A kutatók beszélnek angolul, németül, és nincs akadálya a külföldi utazásoknak, kutatásoknak. Folyamatosan jönnek-mennek. Ez fontos.

M.M.: Nálunk erre jóval kevesebb a lehetőség. Az egyetem támogatja ezeket az utazásokat?

A.H.: Az egyetem, az intézet, a Kar vagy különféle alapítványok támogatják ezeket. Léteznek lokális, akadémiai, nemzeti vagy kulturális támogatások, illetve van egy alap ilyen célokra, amit a költségvetésből fedeznek. A Tudományos Akadémia és a Finn Akadémia (két különálló intézmény) is rendelkezik forrásokkal.

M.M.: Mi a különbség a két akadémiai intézmény között?

A.H.: A Tudományos Akadémia forrásai inkább a biológusoknak, fizikusoknak elérhetőek, a történészeknek nem könnyű innen pénzt kapni. Ha valaki tudománytörténetet ír, akkor lehetséges. Én például kicsit foglalkozom az orvostudomány történetével. Mostanában érdeklődöm az iránt, hogy milyen volt a kapcsolat a sport és az orvostudomány között.

M.M.: Önöknél is jellemző a publikációs kényszer?

A.H.: Persze, érezhető a nyomás, hogy minél magasabban jegyzett fórumokon publikáljunk, amit nem könnyű elérni. A publikációk után pontot kapunk. Nem a darabszám számít, hanem a minőség, és az összegyűjtött pontok beválthatóak könyvvásárlásra, utazásra, konferencia-részvételre. Ez a rendszer motiválja a kutatókat. Talán ez a legnagyobb változás a kutatói szférában. 2012 óta van

érvényben az új egyetemi törvény, amelyben meghatározták, hogy milyen stratégia szerint kell működtetni az egyetemeket.

Amikor elkezdtem a hetvenes évek végén, akkor csak Finnországban tudtunk megjelentetni történelmi témájú műveket, de mostanában mindenki inkább külföldön próbál publikálni.

M.M.: Az oktatásért is pontot kap az ember?

A.H.: Igen, ráadásul, ha valaki idegen nyelven tanít, az többet ér. A rektori kasszából külön pénzt fordítanak arra, hogy fejlesszék az angol nyelvű oktatást. Kötelező legalább három-négy angol nyelvű kurzust tartani.

M.M.: Mi sajnós nem tudtuk elérni, hogy így súlyozzák az idegen nyelvű óraterhelést. Van egyébként igény az angol nyelvű órákra?

A.H.: Igen, egyre nagyobb.

M.M.: Nálunk ez azért is fontos lenne, mert sok diák érkezik Erasmus-szal Budapestre, de túl szűk a kurzuskínálat.

A.H.: Egy kis forradalmat kell csinálni. (nevetés) Nálunk észrevették, hogy ilyen reformok nélkül nem lehet az egyetemet előrébb juttatni a rangsorban.

M.M.: A Jyväskylä-i Egyetem a finn egyetemek között előkelő helyen áll?

A.H.: Igen, Helsinki után a második. Tampere egy kicsit lemaradt.

M.M.: A végén még egy utolsó témát szeretnék érinteni. Foglalkozik a sport és az orvostudomány kapcsolatával, benne van a nacionalizmus-kutatásban, de azért a fő munkája még mindig a Bibó István-életrajz, ugye? Honnan jött egyáltalán a Bibó iránti érdeklődése? Sokan foglalkoztak már vele, mi a kihívás?

A.H.: Szerintem a magyar történészek vagy az államtudománnyal foglalkozók nem analizálták igazán a szövegeit. Inkább az életéről vagy az '56-os szerepéről írtak, de nem olvasták és nem rendszerezték az összes írását.

M.M.: Tehát Ön az összes munkája alapján dolgozik?

A.H.: Igen, és ezeket elemzem egy új szempontból, pontosabban a *public morals* felől.

M.M.: Mikor érte ezt először tetten Bibónál?

A.H.: Írtam egy cikket Bibó szerepéről az '56-os forradalomban. Olvastam a nyilatkozattervezetet, amit írt és külföldre is elküldött. Ez tartalmaz néhány alapértéket, demokratikus politikai értéket. Ez volt a kiindulási pont.

Feltettem a kérdést, hogy mikor kezdett ezekkel foglalkozni? Szerintem már a *Márciusi Front*-ban. Van egy tízparancsolat a demokratikus vagy szabadelvű embereknek, ami egy roppant érdekes dokumentum. Már 1936-ban megírta, és utána módosított rajta. 1942-ben jelent meg az *Elit és szociális érzék*, egy hosszabb esszé, amelyben Bibó az elit szerepét vázolja fel a társadalmi életben és a politikában. Sohasem olvastam ilyesmit. Nagyon érdekes. Aztán több könyvet írt a demokrácia válságáról meg a zsidókérdésről. Ezekben mindig megjelenik a moralista jelleg, üzenetet akart küldeni. De Bibó nem hétköznapi moralista, inkább analitikusan moralizál, történelmi példákat hoz, vagy a morális filozófiából merít. Nagyon érdekes kombináció.

M.M.: *Finnországban már beszélt vagy írt erről?*

A.H.: Igen, az '56-os szerepéről írtam egy ünnepi szöveget.

M.M.: *Milyen visszhangja volt?*

A.H.: Sajnos erről nem tudok. Furcsának tűnhet, hogy ezzel foglalkozom, de nem érdekel, hogy mit mondanak más emberek. Szerintem mély filozófia van benne, és ezt akarom feltárni.

M.M.: *Elég nehéz lehet ezekkel a szövegekkel dolgozni, nem?*

A.H.: Nehéz. Újra és újra alaposan el kell olvasnom a szövegeket, hogy ne értssem félre.

M.M.: *Van olyan magyar kollégája, aki ebben segíteni tud, vagy akivel rendszeresen konzultál?*

A.H.: Romsics Ignáccal, Bárdi Nándorral beszélgettem a témáról, a Bibó Műhellyel is kapcsolatba léptem, de nem lett belőle semmi.

M.M.: *Nyelvileg tud valaki segíteni, ha bizonytalan valamiben?*

A.H.: Nem annyira nehéz Bibót olvasni, mivel világosan akart fogalmazni. Előfordul persze, hogy újra és újra kell olvasnom, hogy új ötletet, értelmezést találjak.

M.M.: *Milyen nyelven tervezi megjelentetni először ezt a könyvet?*

A.H.: Először finnül, utána lehetőség szerint angolul.

M.M.: *Mit üzenhet a finneknek Bibó?*

A.H.: Ez jó kérdés. Szerintem az elit szerepéről szóló rész, amelyben Bibó az elitnek új, komolyabb feladatot szán, mint amit ma Finnországban teljesít, érdekes lehet.

Sohasem hallottam ilyesmiről. Nálunk közömbösebb volt a finn elit akkor, amikor ő írt.

M.M.: Manapság is közömbös a finn elit? Vagy ezzel nem akar kifejezetten az elitnek üzeni?

A.H.: Nem akarok az értelmiség tanára vagy moralista lenni. De talán valamit tanulunk belőle.

Készítette Manhercz Orsolya és Varga Zsuzsanna,
a szerkesztésben közreműködött Fekete Bálint.

(Budapest, 2015. március)

Számunk szerzői

SZÁMUNK SZERZŐI

Angyal Katalin – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék MA-s hallgatója.

Bern Andrea – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorjelöltje.

Cúthné Gyóni Eszter – Az ELTE TÓK Társadalomtudományi Tanszék oktatója.

Csajányi Melinda – A Békéscsabai Bartók Béla Művészeti Szakközépiskola és Alapfokú Művészeti Iskola igazgatója.

Fekete Bálint – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorandusza.

Galambos Péter – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorjelöltje.

Lukácsi Katalin – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorandája.

Manhercz Orsolya – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék oktatója.

Marchut Réka – Az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa.

Matolcsi Réka – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék MA-s hallgatója.

Pál Zoltán – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorandusza.

Rosta András – A BM Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság munkatársa.

Sárándi Tamás – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorjelöltje.

Szeghy-Gayer Veronika – Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Programjának doktorandája, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa.

Szécsényi András – A Holokauszt Emlékközpont muzeológusa.

Szikszai Zsolt – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorandusza.

Szilágyi Adrienn – Az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa.

Varga Zsuzsanna – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék oktatója.

Zádorvölgyi Zita – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktorandája.

Zámbó Lilla – Az ELTE BTK Atelier Doktori Program doktorandája.